

Vera Backović

DŽENTRIFIKACIJA DŽENTRIFIKACIJA DŽENTRIFIKACIJA

kao socioprostorni
fenomen
savremenog grada

DŽENTRIFIKACIJA

Vera Backović

ISBN 978-86-531-0413-9

9 788653 104139

Čigoja
STAMPA

Vera Backović
DŽENTRIFIKACIJA
KAO SOCIOPROSTORNI FENOMEN
SAVREMENOG GRADA

Vera Backović
DŽENTRIFIKACIJA
KAO SOCIOPROSTORNI FENOMEN
SAVREMENOG GRADA

Izdavači
Čigoja štampa
Institut za sociološka istraživanja
Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu

Za izdavače
Žarko Čigoja
Prof. dr Mirjana Bobić

Recenzenti
Prof. dr Sreten Vujović
Prof. dr Mina Petrović
Prof. dr Dalibor Petrović
Doc. dr Ana Pajvančić Cizelj

Priprema i štampa

office@cigoja.com
www.cigoja.com

Tiraž
500

ISBN 978-86-531-0413-9

Objavljivanje ove Monografije finansiralo je Ministarstvo prosvete,
nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

Vera Backović

DŽENTRIFIKACIJA
KAO
SOCIOPROSTORNI FENOMEN
SAVREMENOG GRADA

Beograd, 2018.

Napomena

Rukopis knjige *Džentifikacija kao socioprostorni fenomen savremenog grada*¹ je prerađena doktorska disertacija *Džentifikacija kao socioprostorni fenomen savremenog grada: sociološka analiza koncepta*, koja je odbranjena na Filozofskom fakultetu u Beogradu, aprila 2015. godine pred komisijom u sastavu: profesorka dr Mina Petrović (mentorka), profesor dr Sreten Vujović i profesorka dr Ivana Spasić. Zahvaljujem se članovima komisije, kao i recenzentima knjige profesoru dr Daliboru Petroviću i docentkinji dr Ani Pajvančić Cizelj, na korisnim predlozima, sugestijama i kritikama, koji su značajno doprineli konačnoj verziji ove knjige. Odgovornost za sve propuste je isključivo moja.

Na osnovu doktorske disertacije nastali su sledeći tekstovi: *Dominantni pristupi u proučavanju procesa džentifikacije*, objavljen u časopisu Sociologija, br. 3, 2016. godine; *Doprinos teorije Pjera Burdijea analizi procesa džentifikacije*, objavljen u časopisu Sociologija i prostor, br. 2, 2018; i tekst *Osećaj sigurnosti u postmodernom gradu*, predstavljen na konferenciji Urbani razvoj i bezbednost, održanoj u junu 2017. godine.

Vera Backović

¹ Knjiga je rezultat rada u okviru projekta *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri* (broj 179035), koji realizuje Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, a finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

SADRŽAJ

Uvod – 8

Džentrifikacija kao socioprostorna refleksija ključnih socioekonomskih procesa u savremenom gradu – 12

Postmoderni/postindustrijski grad i novi životni stil – 17

Urbana obnova, urbana revitalizacija i džentrifikacija: pojamovna razgraničenja i/ili preplitanja – 23

Dominantni pristupi u objašnjavanju procesa džentrifikacije – 34

Strukturalna uslovljenost fenomena – neomarksistički pristup – 37

Akterska perspektiva – neoveberijanski pristup – 41

Hemnetov pokušaj prevazilaženja strukturalnog i akterskog pristupa – 44

Matrice socioloških koncepata značajnih za razumevanje fenomena džentrifikacije – 48

Struktura vs akteri – 49

Diverzifikacija aktera džentrifikacije – 58

Društvena stratifikacija – klasa vs životni stil – 65

Teorije kapitala – kulturni, ekonomski, socijalni i simbolički kapital – 77

Uloga kulturnog kapitala u procesu džentrifikacije – 78

Socijalni kapital džentrifikovanih susedstava – 84

Značaj simboličkog kapitala za proces džentrifikacije – 87

Urbanitet grada i džentrifikacija – 89

Zajednica džentrifikatora: redukcija socijalne heterogenosti – 95

Privatizacija i fragmentacija urbanog prostora – 102

Diverzifikacija fenomena džentrifikacije – 110

Vremenska diverzifikacija fenomena – 112

Prostorna diverzifikacija fenomena – 121

Postoji li džentrifikacija u postsocijalističkim gradovima – 128

Preduslovi džentrifikacije u postsocijalističkim gradovima – 130

Varijacije procesa džentrifikacije u postsocijalističkim gradovima – 138

Prisutnost fenomena džentrifikacije u Beogradu – 146

Beograd na vodi – primer profitabilne džentrifikacije – 153

Zaključak – 162

Literatura – 172

UVOD

Proces džentrifikacije predstavlja vidljiv fenomen preobražaja savremenih gradova, koji sažima nekoliko ključnih dimenzija urbane transformacije: restrukturiranje ekonomije, nove modele upravljanja i planiranja u gradovima, ali i promene obrazaca socijalne stratifikacije i promene u životnim stilovima.

Restrukturiranje ekonomije na globalnom nivou (nova internacionalna podela rada i deindustrijalizacija gradova, pre svega gradova najrazvijenijih zemalja, ali i najrazvijenijih gradova regionalnih i nacionalnih urbanih sistema manje razvijenih zemalja) podrazumeva porast udela i značaja servisne ekonomije i kulturne industrije i novu ulogu prostora potrošnje u oblikovanju gradova. Novi preduzetnički model upravljanja u gradovima predstavlja napuštanje menadžerskog modela i njegovu zamenu preduzetničkim modelom (Harvi, 2005). U preduzetničkom gradu ostvaruje se partnerstvo javnog sektora sa privatnim sektorom (firmama i investitorima), a u planiranju gradova veću ulogu dobijaju brendiranje prostora i reklamiranje grada kao robe. Promena obrazaca socijalne stratifikacije (porast servisne i kreativne klase) uslovljava diverzifikaciju društvenih vrednosti i manifestaciju različitih životnih stilova u urbanom prostoru.

Pojam džentrifikacije prvi put je upotrebila Ruth Glass 1964. godine u sociološkoj studiji *London: Aspects of Change*. Nakon toga, taj fenomen je teorijski i empirijski dosta proučavan, ali nije uspostavljena teorija džentrifikacije niti je postignuta saglasnost oko definicije ovog pojma. Najjednostavnije džentrifikacija se može definisati kao proces u kojem dolazi do menjanja fizičke strukture (stambenih) objekata, ili njihove namene (ako do tada objekti nisu sadržali stambenu funkciju), na centralnim gradskim lokacijama, koju prati promena socijalnih karakteristika ljudi kojima su ti renovirani ili novi objekti namenjeni. Džentrifikacija se posmatra kao prostorna refleksija ključnih socioekonomskih procesa u savremenom gradu jer ključne društvene promene (postfordizam i postmodernizam) uslovljavaju i oblikuju njeno ispoljavanje. U objašnjenjima procesa džen-

trifikacije mogu se izdvojiti dva osnovna pristupa: objašnjenja (ponude) koja polaze od strukturnih promena (restrukturiranja urbane ekonomije – kruženja kapitala) koje stvaraju prostor i imovinu pogodnu za džentrifikaciju, i objašnjenja koja polaze od tražnje – delanja (izbora) aktera koji stvaraju ili koriste džentrifikovane prostore. Idealnotipski moguće je razlikovati pionirsku, profitabilnu i posredovanu džentrifikaciju. U pionirskoj džentrifikaciji, akteri su uglavnom umetnici koji adaptiraju radni i životni prostor čime džentrifikuju susedstvo. U slučaju profitabilne džentrifikacije investitori i građevinske firme grade rezidencijalne objekte koji su namenjeni pripadnicima (nove) srednje klase (servisne i/ili kreativne klase), dok u posredovanoj džentrifikaciji proces iniciraju nacionalne ili lokalne vlasti.

Namera ove knjige je analiza i sistematizacija teorijskih koncepata koji se koriste u objašnjavanju procesa džentrifikacije, prvenstveno analiza koncepata koji pripadaju opštoj odnosno urbanoj sociologiji. Analizira se način na koji su oni interpretirani, procenjuje se njihova primenljivost u različitim društvenim kontekstima, ali i njihov doprinos razumevanju ovog fenomena. Ciljevi takve analize su da se ukaže da je za razumevanje nastanka fenomena, njegovog širenja, posebno prelaska pionirske u profitabilnu džentrifikaciju neophodno kombinovanje strukturne i akterske perspektive (neomarksističkog i neoveberijanskog pristupa). Zatim, da se pokaže kako se dihotomija struktura-akteri prelama i kroz određivanje socijalnog položaja aktera džentrifikacije (džentrifikatora) u zavisnosti da li se njihov položaj određuje strukturno (društvenim položajem), ili posredstvom životnog stila, kao oblasti individualnog izbora. Takođe, da se istakne značajan doprinos teorija kapitala (kulturnog, ekonomskog, socijalnog i simboličkog) u proučavanju fenomena džentrifikacije. Kako je ispitivanje džentrifikacije nepotpuno bez analize socijalnih posledica na nivou susedstva i grada, pri proceni socijalnih efekata fenomena džentrifikacije (homogenizaciji susedstva, privatizaciji i fragmentaciji urbanog prostora) primenjuju se koncepti urbaniteta i socijalne kohezije.

Sledeći geografiju džentrifikacije, jedan od ciljeva ove knjige je procenjivanje mogućnosti primene pojmova koji se povezuju sa fenomenom džentrifikacije u svetskim gradovima (fenomen je najizraženiji i najviše istraživan u najrazvijenijim gradovima, posebno u Njujorku i Londonu), kako bi se ukazalo da li neke socioprostorne promene u postsocijalističkim gradovima spadaju u fenomen džentrifikacije. Koncepti su uvek kontekstualizovani jer fenomen ima drugačija ispoljavanja na različitim prostorima i u različitim vremenskim periodima.

Knjiga Džentrifikacija kao socioprostorni fenomen savremenog grada se sastoji iz sedam poglavlja. Nakon uvoda u drugom poglavlju *Džentrifikacija kao socioprostorna refleksija ključnih socioekonomskih procesa u*

savremenom gradu, ukazuje se na ključne društvene promene koje uslovljavaju i oblikuju proces džentrifikacije. Osim toga, analiziraju se i bliski pojmovi urbane obnove i urbane revitalizacije. U poglavlju: *Dominantni pristupi u objašnjavanju procesa džentrifikacije*, džentrifikacija se osvetljava iz perspektive dva osnovna sociološka pristupa: strukturnog, pre svega, neomarksističkog i neoveberijanskog pristupa.

U četvrtom poglavlju *Matrice socioloških koncepata značajnih za razumevanje fenomena džentrifikacije*, analiza fenomena se odvija na dva nivoa: nivo grada – transformacije urbanog prostora i individualni nivo – ponašanje džentrifikatora. U delu *Struktura vs akteri* analiziraju se mogućnosti primene Lefevrovog shvatanja proizvodnje prostora i Harvijevog simboličkog kapitala na prostorni aspekt fenomena džentrifikacije – grad i susedstvo. Korišćenjem Burdijeove teorije teži se razumevanju ponašanja prvih džentrifikatora (aktera tražnje), koji su značajni za pokretanje džentrifikacije (Ley, 1996, Zukin, 1989). Uloga aktera ponude (Smith, 1996) je, s druge strane, ključna za širenje procesa i nastanak profitabilne džentrifikacije. U poglavlju *Klasa vs životni stil* problematizuju se klasno/slojna pozicija džentrifikatora i povezanost džentrifikacije sa klasnim konstituisanjem. Zatim se, dominantno iz burdijeovske perspektive, analizira životni stil džentrifikatora. Nakon toga, u poglavlju *Teorije kapitala – kulturni, ekonomski, socijalni i simbolički kapital*, razmatraju se mogućnosti primene teorija kapitala (kulturnog, ekonomskog, socijalnog i simboličkog) na različite aspekte džentrifikacije. U četvrtom delu ovog poglavlja *Urbanitet grada i džentrifikacija*, ispituju se socijalne posledice fenomena džentrifikacije na prostor susedstva i grada, kao i povezanost džentrifikacije sa komercijalizacijom, privatizacijom i fragmentacijom gradskog prostora. U sledećem poglavlju: *Diverzifikacija fenomena džentrifikacije*, analiza se pomera na kontekstualnu ravan, i bavi se složenošću džentrifikacije kao globalnog i lokalnog fenomena u pogledu dve dimenzije: vremenske (faze kroz koje prolazi proces džentrifikacije) i prostorne (osobnosti procesa u gradovima različitog nivoa razvijenosti).

U šestom odeljku *Džentrifikacija u postsocijalističkim gradovima* otvara se pitanje o specifičnosti džentrifikacije u postsocijalističkim gradovima. Namera ovog poglavlja jeste dalje određenje fenomena džentrifikacije, u pogledu neophodnih i dovoljnih uslova da se neke socioprostorne promene smatraju džentrifikacijom, posebno imajući u vidu specifičnost socioprostorne transformacije postsocijalističkih gradova. U ovom poglavlju analiza se spušta na najkonkretniji empirijski nivo, i zasniva na analizi dostupnih podataka (iz različitih izvora: statistički podaci, empirijska istraživanja, i sl.). U zaključku se sumiraju osnovni nalazi sprovedene analize.

DŽENTRIFIKACIJA
KAO SOCIOPROSTORNA
REFLEKSIJA **KLJUČNIH**
SOCIOEKONOMSKIH
PROCESA U SAVREMENOM
GRADU

U ovom poglavlju ukazuje se na različite procese koji utiču na nastanak i širenje fenomena džentrifikacije. Kako proces džentrifikacije predstavlja u isto vreme prostorni, ekonomski, socijalni i kulturni fenomen, neophodno je analizirati kompleksne uslove koji do njega dovode, kao i načine njegovog ispoljavanja. Najpre, proces džentrifikacije predstavlja prostorni izraz transformacije industrijskog društva u postindustrijsko društvo u kontekstu savremene globalizacije. Džentrifikacija se, osim toga, dovodi u vezu i sa odlikama posebnog stila života (nove) srednje klase čiji je rezidencijalni izbor (džentrifikovano) susedstvo u centralnim gradskim delovima.

Iako je osnova postindustrijske ekonomije servisna ekonomija – napredne poslovne usluge – sve veći značaj u ekonomskom rastu ostvaruje kultura. Kako je deindustrijalizacija u gradovima razvijenih zemalja ostavila prazne prostore oni se transformišu u nove sadržaje, u skladu sa razvojem servisne ekonomije, ali i industrije kulture/simbola, i sve većim značajem koji kultura i potrošnja ostvaruju u urbanoj ekonomiji. Džentrifikacija i ulaganja u fizičko poboljšavanje gradske sredine tako spadaju u strategije grada kojim se napušteni industrijski objekti revitalizuju (funkcionalna konverzija industrijskih objekata u stanove, zabavne i komercijalne sadržaje), ili ruinirani delovi grada obnavljaju (Harvi, 2005).

Centralni delovi američkih gradova su česta mesta džentrifikacije, jer su njih usled intenzivnog procesa suburbanizacije napustili pripadnici srednjih slojeva. Socijalna geografija industrijskog ekonomskog poretka bila je oličena u trendu suburbanizacije. Centar grada je postepeno gubio populaciju, i uglavnom su ga nastanjivale deprivirane društvene grupe (Pajvančić-Cizelj, 2017: 78). Suburbane lokacije odvlačile su investicije koje su mogle da modernizuju centar grada. Povezivanje masovne potrošnje i porodičnog životnog stila u predgrađu, stvorili su kulturnu podlogu za još bržu suburbanizaciju. Nakon 1945. godine društveno heterogene prostore za potrošnju zamenjuju čisti, prostrani, socijalno i vizuelno homogeni šoping centri u predgrađima. Većina žena u predgrađima bile su nezaposlene

majke, domaćice, koje su izolovane u „privatni” prostor doma, automobila i šoping mola. Dominacija molova uticala je i na moderne urbane životne stilove, prvenstveno slobodu žena da budu na javnom mestu, jer oni podstiču jedan ograničeni vid društvenosti (Zukin, 1998). Džentrifikacija je, naime, učinila centralna gradska susedstva ponovo interesantnim za neke pripadnike srednje klase.

Identifikovanjem dva „lica” savremenog grada, kao mesta upravljanja globalnom ekonomijom² (Sassen, 2005) i kao poželjnog mesta za život (kreativni grad³), ističu se promene i razlike u odnosu na dominantni tip grada industrijskog društva. Prvenstveno je promenjena njegova primarna (industrijska/proizvodna) funkcija kao posledica kraja ere masovne proizvodnje (fordizma⁴), i nastupanja nove faze kapitalizma (postfordizma). Pored toga, dominacija neoliberalizma uticala je na redukciju uloge države kenzijskog perioda, time što se neke njene nadležnosti prenose na nadnacionalni i podnacionalni nivo vlasti (reskaliranje vlasti). Procesi privatizacije, deregulacije i decentralizacije čine okosnicu reformisanja urbane politike u periodu postfordizma (Petrović, 2008b: 287).

Drugačija su viđenja „novog doba”⁵ iz različitih perspektiva, ne samo u pogledu identifikovanih trendova, već i njegove „nepromenljivosti”. Mogu se izdvojiti tri teorijska pristupa: regulacioni pristup, neošumpeterijanski i pristup fleksibilne akumulacije. Regulacioni pristup pokušava da reši paradoks kapitalizma između inherentne tendencije njegove nestabilnosti (krize, promene) i njegove sposobnosti da uspostavi institucionalni okvir, pravila i norme koji će mu obezbediti izvestan period ekonomske stabilnosti. Režim predstavlja privremeni, parcijalan i nestabilan rezultat ustanovljenih društvenih praksi, pre nego unapred određen ishod kvaziprirodnih ekonomskih zakona (Amin, 1994: 7). Neošumpeterijanski pristup, u odnosu na regulacioni pristup, daje veću prednost tehnološkim i tehničkim standardima u iniciranju, održavanju i odvijanju pojedinačnih talasa/faza

² Više o konceptu globalnog grada i njegovoj kritici u Pajvančić-Cizelj, 2017.

³ Prema Floridinoj tezi kreativnog kapitala za savremeni urbani razvoj najznačajnija je zajednica kreativnih i talentovanih ljudi. Izvesni gradovi, zahvaljujući svojim karakteristikama postaju kreativni centri (Florida, 2005) (detaljnije u delu o kreativnom kapitalu).

⁴ Karakteristično za period fordizma 1950-ih i 1960-ih je intenzivna akumulacija kapitala sa monopolističkom regulacijom privrede. U njenoj osnovi je masovna proizvodnja, prvenstveno u SAD, koja se oslanja na intenziviranje rada, detaljnu podelu zadataka i mehanizaciju u cilju podizanja produktivnosti, ali i na razne oblike „monopolističke” regulacije kako bi se održala dinamičnost sistema (Amin, 1994).

⁵ Koriste se različiti nazivi za ovaj period: „neofordizam” (kojim se naglašava kontinuitet sa fordizmom), „postfordizam” (označava rešenje krize sa kojom se suočio fordizam) i „poslefordizam” (određuje se kao period posle fordizma umesto nove faze kapitalističkog razvoja) (Amin, 1994).

kapitalizma. Na ekonomsku efikasnost i rast utiču tehnološke inovacije (u proizvodima, procesima, komunikacionim sistemima), a ne socijalne i organizacione promene, ili promene na tržištu. U ovom pristupu se „društvenoinstitucionalno” vidi kao podređeno „tehnoekonomskom” (Amin, 1994). Treći pristup ukazuje na „fleksibilnu specijalizaciju”, ili zanatsku proizvodnju, u kojoj kvalifikovani radnici proizvode posebno prilagođenu robu, koju industrija, država, vlada i druge institucije vide kao „najbolju praksu” (Amin, 1994).

Regulacioni i neošumpeterijanski pristup orijentisani su na analizu privrede u celini (tj. proizvodnju, distribuciju i razmenu), dok neošumpeterijanski pristup posebno razmatra ulogu informacionih tehnologija (mikroelektronike i komunikacijske mreže)⁶. Regulacioni pristup ukazuje da je oporavak kapitalizma zahtevao radikalne promene u dotadašnjem režimu akumulacije (napuštanje kolektivnih principa koji su važili u fordizmu) i načinu regulacije (Hirsch, Esser, 1994, Amin, 1994). Osim promena u ekonomiji, uspostavljaju se i nove forme kulturnih modela, a može se reći da njih džentrifikacija povezuje.

Pojam *postfordizam* se koristi da bi se istakle ekonomske i institucionalne promene, dok se terminom *postmodernizam* ukazuje na promene koje su nastale u sferi potrošnje, estetike, kulture i načina života. „Estetizacija robe” i „komodifikacija estetike” su dva aspekta novog doba koji zamagljuje tradicionalnu razliku između ekonomskih i kulturnih aktivnosti. Prvi se odnosi na ulepšavanje proizvoda, zgrada, prostora radnog mesta, infrastrukture itd. Relativno postojana estetika fordističkog modernizma ustupila je mesto previranju, nepostojanosti i nestalnim odlikama postmodernističke estetike koja veliča različitost, prolaznost, spektakl, modu i komodifikaciju kulturnih formi (Harvi, 2003: 230). „Komodifikacija estetike” se odnosi na sve veću transformaciju kulture i kulturnih aktivnosti, posebno slobodnog vremena i rekreacije, u kulturnu industriju, tj. robu koja se prodaje na tržištu potrošačima koji, zauzvrat, sve više identifikuju

⁶ Ključna za budući rast je tehnologija, koja utiče na celu privredu tako što povećava produktivnost i smanjuje troškove inputa u svim granama industrije; stvara nove industrije sa velikom tražnjom; i omogućava revolucionarno organizovanje prostora i vremena putem elektronskog umrežavanja. Inovacija se odnosi i na transformaciju dosadašnje menadžerske prakse uvođenjem novih odnosa među sektorima, i između firmi. Nova faza se zasniva na inovacijama i znanju: sektorima, kao što su računari, elektronika, softveri, telekomunikacije, robotika, elektronske banke podataka i informacione usluge; ekonomiji obima, fleksibilnom proizvodnom sistemu koji sjedinjuje dizajn, proizvodnju i marketing; razvoju novih oblika intra- i inter-organizacionog povezivanja i komuniciranja; usponu novih obrazaca rada (rad od kuće i fleksibilno radno vreme) i novim modelima potrošnje. Sve navedeno stvara novu geografiju proizvodnje i potrošnje u kojoj se uz pomoć tehnologije prevazilaze prostorne distance (Amin, 1994).

kulturno zadovoljstvo sa potrošnjom (Urry prema Amin, 1994). Za razliku od potrošačkog društva šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka, današnja se industrija „buđenja želje” oslanja na skraćivanje vremena konzumacije, na brzinu i intenzitet koje su omogućili globalizacijski procesi⁷ (Bauman, 2003, Harvi, 2003). Posebno je komercijalizacija slobodnog vremena⁸, pojava novih industrija masovne zabave, doprinela diverzifikaciji životnih stilova⁹. Tehnološki napredak u industrijskoj proizvodnji, ali i mogućnosti građenja prodavnica i izlaganja robe¹⁰ omogućili su nesmetano širenje konzumerizma, a u osnovi snage potrošačke kulture su masovni marketing i reklamiranje. Uloga medija postaje sve značajnija jer oni ne predstavljaju samo sistem prenošenja informacija, već i sredstvo ontologizacije želje, način na koji želja postaje temelj stvarnosti. Tehnologija i mediji su zapravo ključ za razumevanje i kreiranje stvarnosti¹¹. Celina sveta je estetizovana, kao i iskustvo, usklađivanjem sa predstavom kao proizvodom želje (Sekulić, 2002).

⁷ U anketi jednog švedskog nedeljnika *brzina* je izabrana za reč koja najbolje opisuje novi (XXI) vek (Štulhofer, Miladinov 2004). Promene u ekonomiji omogućile su znatno jeftiniju proizvodnju raznovrsne robe u manjim serijama. Brzina obrta, koja je uvek bila ključna za profitabilnost, drastično se skratila razvojem novih tehnologija. Međutim, brzinu obrta u proizvodnji mora da prati i brzina obrta u potrošnji. Tu važnu ulogu preuzimaju moda, koja je promenljiva, i mediji koji različitim strategijama podstiču (nove) potrebe potrošača. Osim toga, potreba za ubrzanjem vremena obrta u potrošnji pomerila je naglasak sa proizvodnje robe (od kojih većina ima vek trajanja) na proizvodnju događaja, kao što su različiti spektakli koji imaju skoro momentalan obrt (Harvi, 2003).

⁸ Vođenje određenog životnog stila podstiče različite vidove kulturne potrošnje koji stimulišu rast industrije kulture. Iako se najveći deo potrošnje odnosi na zadovoljenje svakodnevnih potreba, nastaju novi brojni urbani prostori potrošnje koji su u vezi sa novim vidovima provođenja slobodnog vremena, putovanjima i kulturom (Zukin, 1995).

⁹ U prošlosti su pojava bioskopa, masovnog izdavaštva, unapređenje radija i televizije i popularizovanje fotografije (Čejni, 2003) uneli značajne promene u provođenje slobodnog vremena.

¹⁰ U modernim gradovima nastaju novi prostori za kupovinu – robne kuće i radnje pod stubovima ili galerijama. Robne kuće su u velikim salama iznosile pred kupce predmete koji su se ranije prodavali u malim, specijalizovanim prodavnicama luksuzne robe. Ta nova pristupačnost robe oku kupca, njeno dodirivanje i mirisanje, učinili su da ono što je ranije bilo egzotično postane familijarno (Zukin, 1998).

¹¹ Da bi slika postala stvarnost, ona mora biti posredovana određenom tehnikom (Sekulić, 2002).

Postmoderni/postindustrijski grad i novi životni stil

U uslovima deindustrijalizacije, kao što je već rečeno, kultura kao osnova simboličke ekonomije ima sve veću ulogu u ekonomskom rastu (Zukin, 2005). Lokalne vlasti i poslovni sektor postaju sve posvećeniji izgradnji novih prostora koji obezbeđuju potrošnju urbane različitosti, podstičući revitalizaciju etničkih susedstava, istorijskih distrikta, enklava umetnika – prostora koji se sve više sagledavaju kao resursi potencijalne ekonomske konkurentnosti gradova. Na vitalnost finansijskog sektora ukazuju mogućnosti gradnje najvećeg muzeja, kao i preobražaji dokova u parkove i marine. Harvi u novoj fazi fleksibilne akumulacije posebno naglašava fleksibilnu geografiju proizvodnje, jer je kapital mnogo više prostorno mobilan (Harvey, 1990). Urbano preduzetništvo podrazumeva stalnu borbu za kontrolu ključnih funkcija upravljanja, finansijskih poslova, prikupljanja i obrade informacija¹² (Harvi, 2005). Naglasak na urbanoj potrošnji, takođe, pojačava takmičenje među gradovima. Na vrhu urbane hijerarhije u domenu kulture, u Njujorku, Parizu i Londonu, urbana potrošnja podrazumeva privlačenje turista, ali i ekskluzivnih prodavnica, firmi i medijskih događaja (Zukin, 1998). Njujork, Pariz, Los Anđeles i London imaju visok kulturni kapital jer su centri kulturne proizvodnje, umetnosti ali i masovne kulturne industrije: mode, televizije, filma, izdavaštva, popularne muzike, turizma i dokolice (Featherstone, 1994).

Značajna sredstva namenjuju se konstrukciji i plasiranju imidža grada.¹³ Zukin ističe da gradnja grada, osim što zavisi od kombinacije ekonomskih faktora, zemljišta, rada i kapitala, zavisi i od toga kako se manipuliše simboličkim jezikom. Izgled gradova odslikava odluke o tome šta – i ko – treba da bude vidljivo, a šta – i ko – ne. Savremeni gradovi tako duguju svoj opstanak apstraktnijoj simboličkoj ekonomiji¹⁴, koju vode „preduzetnici mesta”, predstavnici vlasti i investitori, čija sposobnost da se bave „simbolima rasta” proizvodi stvarne rezultate u razvoju nekretnina i

¹² Uspostavljena hijerarhizovana mreža svetskih gradova (Friedman, 1995b) nije fiksna, preduzetnički orijentisane lokalne vlasti međusobno se takmiče, primenjujući različite strategije kako bi njihovo područje postalo atraktivno za investiranje međunarodnog kapitala. Mreža gradova se uspostavlja na osnovu kontrolnoupavljačkih funkcija u urbanim područjima, ali i snage njihove lokalne ekonomije (razvijenosti tercijarnog, kvartarnog i kvintalnog sektora).

¹³ Grad-brend je grad prijatnog, upečatljivog, lepo spakovanog i lako utržišnjivog identiteta – kojem, u jednom paradoksalnom obrtu sve više preta opasnost da počne da liči na sve druge, što se više na njemu radi (Backović, Spasić, 2014: 102-103). Takvo marketinško „sažimanje” grada namenjeno je prvesntveno turistima (Spasić, Backović, 2017: 22).

¹⁴ U osnovnom pogledu grad je uvek imao simboličku ekonomiju (Zukin, 2005).

novih poslova.¹⁵ Novina koja nastaje 1970-ih je simbioza slike i proizvoda, i povećana uloga simboličke ekonomije u predstavljanju grada¹⁶ (Zukin, 2005). Vizuelni izgled je važan u današnjim američkim i evropskim gradovima zato što se identiteti mesta stvaraju upotrebom prizora za uživanje. U takvim uslovima kultura se prepliće sa kapitalom i identitetom u proizvodnim sistemima grada. Prema Zukin, ne treba izgubiti iz vida da je svaki pokušaj preoblikovanja urbanog prostora ujedno i napor za vizuelnim predstavljanjem.¹⁷ Rast kulturne potrošnje (umetnosti, hrane, mode, muzike, turizma) i industrija koje joj pružaju usluge, osnažuju simboličku ekonomiju grada, njegovu sposobnost da proizvodi i simbole i prostor. Važno je istaći da i manje moćni stanovnici grada – građani i različita udruženja građana – takođe koriste kulturne reprezentacije da bi u prostoru izrazili svoj identitet, i time istakli svoju prisutnost u urbanom prostoru (Zukin, 2005). U takve aktivnosti spadaju i naponi pionira džentrifikacije. Džentrifikacija je, takođe, učinila vidljivim najrazličitije vrste domaćinstava (singl osoba i osoba u braku, sa decom ili bez njih, heteroseksualna ili homoseksualna) (Zukin, 1998).

U postmodernom gradu, tako, organizacija spektakla, primena do sada neviđenih arhitektonskih rešenja, projekti džentrifikacije i sve što doprinosi većoj (urbanoj) potrošnji manifestuje finansijsku snagu privatnog sektora i uspešno upravljanje lokalnih/nacionalnih vlasti, a namenjeni su privlačenju kapitala i (određenih) ljudi u periodu pojačane konkurencije između gradova (Harvi, 2005). Naime, u postmodernom gradu udeo kulture u ekonomskom razvoju se povećava (Zukin, 2005), a potrošnja postaje integrativni mehanizam. Tako se postmodernost vezuje za transformaciju kapitalizma u sferama reprodukcije, socijalne integracije i načina života, a u osnovi se odnosi na prebacivanje težišta sa proizvodnje na potrošnju (Sekulić, 2002). Akcenat je na proizvodnji roba u manjim i specijalizovanim serijama, namenjenim određenim ciljnim grupama potrošača (Harvi, 2003) što vodi pluralizaciji životnih stilova. Klark postmoderni grad posmatra

¹⁵ Gradska poslovna elita kombinuje filantropiju, građanski ponos, i želju da potvrdi svoju identitetsku pripadnost klasi patricija, pa podržava izgradnju veličanstvenih muzeja i parkova kojim se potvrđuje dostignuti rang grada. Pripadnici ekonomske elite (finansije, osiguranje i nekretnine) su pokrovitelji muzeja i javne umetnosti, jer tako ističu svoju ulogu u simboličkoj ekonomiji grada (Zukin, 2005).

¹⁶ Prema Zukin simbolička ekonomija reciklira nekretnine na isti način kao dizajner odeću.

¹⁷ Kultura se koristi da da smisao novoizgrađenim prostorima. Kao izvor slika i sećanja, kultura simbolizuje „ko pripada” specifičnim mestima. Kao skup arhitektonskih tema, ona igra vodeću ulogu u strategijama urbane revitalizacije, koje se zasnivaju na istorijskom očuvanju lokalnog nasleđa. Kultura je i baza turističke atraktivnosti gradova, njihove jedinstvenosti i konkurentnosti (Zukin, 2005).

kao idealnu arenu za različite životne stilove, u različitim vremenima i na različitim mestima. Životni stil i sam zavisi od konteksta, a individualizovani zadatak potrošača je da umanjí zavisnost načina života od društvene forme, refleksivno se predstavljajući u prostoru i vremenu (Clarke, 2003: 166).

Utícaj postmodernizma, prema Federstounu, je „aktivnije” formiranje gradskih životnih stilova, tj. oni nisu više tako strogo klasno uslovljeni niti određeni mestom stanovanja. Životni stilovi se ne posmatraju kao fiksni skupovi dispozicija, kulturnih ukusa i praksi provođenja slobodnog vremena, već je na delu aktivna stilizacija života u kojoj koherentnost i jedinstvo ustupaju mesto „igri” i istraživanju različitih iskustava i estetskih efekata (Featherstone, 1994). Neki od novih urbanih životnih stilova poseduju veći kapacitet da se uključe u igru estetizacije (Featherstone, 1994), tako je pionirska džentrifikacija jedan deo procesa estetizacije urbanog prostora. Postoji tendencija pojedinih grupa (posebno mladih, visokoobrazovanih pripadnika srednje klase) da imaju aktivniji stav prema svom načinu života, u smislu njegove veće stilizacije. Federstoun ne ukazuje samo na popularnost i imitaciju stila života umetničkih potkultura (boema, avangarde) u savremenim gradovima, već na usvajanje „umetničkog života”, tj. umetničkog senzibiliteta, kako bi se sam život pretvorio u umetničko delo. To se može videti u posvećenosti modi, „predstavljanju sebe” i „izgledu”, njih Federstoun naziva novi urbani *flaneurs*. Karakteristika savremenog doba je brz optícaj novih stilova (mode, dizajna, roba široke potrošnje), uz nostalgíčno pozivanje na stilove prethodnih dekada (Featherstone, 1994). Ali i on istíče da postmoderni životni stilovi predstavljaju manjinska iskustva, život specifičnih grupa ljudi na specifičnim gradskim lokacijama, bilo da se radi o pionirskim poduhvatima džentriifikatora ili komodifikovanim džentrifikovanim prostorima.

Federstoun, dakle, prihvata postmodernističko tumačenje grada kao centra potrošnje, estetike, kulturnih aktivnosti i igre – simbola postmodernog stanja. On istíče veću estetizaciju svakodnevnog života ljudi, razvoj potrošnje i aktivnosti slobodnog vremena, i džentrifikaciju odabranih gradskih područja. Postmoderna tendencija estetizacije urbane svakodnevnicke manifestuje se u razvoju novih potrošačkih enklava kao što su muzeji, zabavni parkovi, tržni centri¹⁸, koji su sastavni deo džentrifikova-

¹⁸ Gradovi i mesta sada mnogo više vode računa da stvore pozitivnu i kvalitetnu sliku mesta, i tragaju za odgovarajućom arhitekturom i formom urbanog dizajna. Kao rešenje za deindustrijalizaciju i restrukturiranje nudi se serijski ponovljen uspešan model. Kao simbol takve transformacije navodi se Bilbao i muzej Gugenhajm. Baskijske vlasti su izradile plan revitalizacije grada u kojem nije predviđeno da kultura i umetnost zauzmu centralno mesto, ali su bili svesni njihovog značaja u promeni imidža grada. Na realizaciju projekta uticao je stícaj okolnosti – fondacija Gugenhajm iz Njujorka planirala je da stvori mrežu Gugenhajm muzeja. Međutim, presudni činilac da fondacija prihvati Bilbao, bila je

nih pejzaža. Njegova analiza podržava ideju grada kao zabave i spektakla, kao i svođenje građana na potrošače¹⁹ (Featherstone, 1994). Federstoun (1994)²⁰ postmoderni grad svodi na nemesto (Ože, 2005). Džentifikacijski kompleksi uglavnom se mogu podvesti pod nemesto,²¹ osim u slučajevima pionirske džentifikacije, za koje se može reći da nastaju i kao reakcija na nemesto.

Postmoderni teoretičari eklektizam vide kao prirodnu evoluciju kulture sa mogućnošću izbora. Zašto, ako neko može sebi da priušti da živi u različitim periodima i kulturama, da se ograniči na sadašnjost, na lokalno? (Harvey, 1990). Postmoderna teorija „slavi prodor estetike u svakodnevni život, kao i dominaciju popularne kulture nad visokom umetnošću”²². U postmodernom stanju se tako sve više zamagljuje razlika između slike i

spremnost vlasti da finansira ceo projekat, čija je vrednost preko 100 miliona dolara. Obe strane su bile zainteresovane za izgradnju objekta koji će postati prepoznatljiv simbol grada. Projekat je poveren arhitekti Frenku Geriju, koga je odabrala Fondacija na međunarodnom konkursu. Oni su izabrali mesto na obali reke Nervión za gradnju muzeja. Ideja je bila da nova zgrada muzeja bude popularna i izuzetna kao zdanje Gugenhajm muzeja Frenk Lojd Rajta na Petoj aveniji u Njujorku. Tokom gradnje postojalo je javno negodovanje grupe od 400 umetnika i novinara koji su se protivili enormnom trošku koji je činio 80% godišnjeg budžeta za kulturu u Baskiji (Backović, 2007: 13-14).

¹⁹ Radost učestvovanja u sofisticirano hijerarhizovanim konformizmima, unutar kojih znak ili marka proizvođača, odnosno imidž proizvoda postaju obeležje identiteta potrošača, postalo je obeležje epohe. Prema Baumanu, zadovoljstvo je u funkciji sistema jer „sa takvim obavezama (misli se na zadovoljstvo koje se ostvaruje kroz potrošnju), teško da su nekome potrebna prava” (Sekulić, 2002: 347). Tako je princip zadovoljstva postao princip na kojem se perpetuiru dominantni sistem kapitalističke reprodukcije. Metode disciplinovanja više ne deluju represivno, barem ne na one koji su u mogućnosti da troše, nego kroz sve veći pritisak da se troši, prebacujući rivalitet između proizvođača robe na simbolički rivalitet između potrošača. Veliki rast potrošnje uticao je da sada članovi društva sebe nedvosmisleno identifikuju kao potrošače, a ne kao proizvođače (Sekulić, 2002: 347).

²⁰ U njemu se ceni kultura, stil i dekoracija, ali u granicama „prostora nemesta”, u kojem je tradicionalni osećaj za kulturu čula dekontekstualizovan, simuliran, redupliciran i kontinuirano obnavljan. Postmoderni grad je, stoga, mnogo više slika i kulturno samosvestan; on je centar kulturne potrošnje i potrošnje uopšte koja ne može da se odvoji od kulturnih znakova i slika, tako da je urbani način života (svakodnevni život i aktivnosti u slobodno vreme) u različitoj meri pod uticajem postmodernih tendencija simulacije (Featherstone, 1994: 392).

²¹ Ože, koji je i uveo pojam nemesta, shvata ga uže od Federstouna, kao sastavni deo savremenog grada koji čine objekti i putevi neophodni za ubrzanu cirkulaciju ljudi i dobara (saobraćajna sredstva, autoputevi, petlje, nadvožnjaci, aerodromi). Osim njih, nemesta su i prostori potrošnje (tržni centri), ali i izbeglički kampovi (Ože, 2005: 36). Ono što odvaja nemesto od mesta je da se nemesto definiše kao negacija mesta – prostor koji nije moguće definisati ni kao identitetski, ni kao relacioni, ni kao istorijski (Ože, 2005: 75).

²² Naglašavanje novog i inovacija koje postmodernizam donosi je ulazak u fazu u kojoj su postojeće kulturne hijerarhije zastarele. Dehijerarhizacijski impuls sugerise da visoko/nisko, elitno/popularno, manjinsko/masovno, ukus/neukus, umetnost/život, tj.

realnosti, interesovanje se usmerava na spoljašnost i izgled, preferira se kič nad visokom umetnošću, slavi se kulturna raznolikost, subjektivizam i „ideal trenutka” nasuprot univerzalnoj metafori napretka. Postmoderna teorija, naime, analizira savremenu kulturnu transformaciju, ali bez uvažavanja veza sa ekonomskim i političkim promenama koje su identifikovane u prelasku fordizma u postfordizam (Amin, 1994).

Potvrdu za povećani značaj industrije kulture u urbanoj ekonomiji Zukin nalazi u planovima za urbanu obnovu američkih gradova.²³ Svaki plan za centar grada, pored šoping centra sa različitim sadržajima, u svojoj blizini sadrži i umetnički kvart.²⁴ Ponekad izgleda da se svaki deo grada sa napuštenim fabrikama ili dokovima pretvara u neko mesto vizuelnog uživanja – tematski šoping prostor za sezonske proizvode, kulinarsku opremu, restorane, galerije ili akvarijum (Zukin, 1995). Osim toga, sami umetnici postali su „kulturno sredstvo” sređivanja prostora, jer njihovo prisustvo – u ateljeima, potkrovljima i galerijama – stvara preduslove da se susedstvo (profitabilno) džentrifikuje (Zukin, 1989).

Džentrifikacija je povezana sa deindustrijalizacijom, ali i promenom životnog stila nekih pripadnika srednje više klase. Revitalizovani objekti – poslovni centri, šoping centri, rezidencijalni objekti, muzejski kompleksi, galerijski prostori, restorani, kafići – primarno su usmereni na privlačenje pripadnika servisne/kreativne klase, koja će svoj visoki dohodak neprestano trošiti u gradu, čime se obezbeđuje konstantna potrošnja. Strukturne promene (uspon industrije kulture i nastanak postmodernog grada) dovele su do značajnog porasta tražnje za kreativnim radom²⁵ na tržištu radne snage, što uslovljava rast tzv. kreativne klase²⁶. Povećana kreativnost posla i porast neformalnosti i fleksibilnosti radne sredine podstiču identifikaciju s poslom, prvenstveno među mlađim generacijama visokoobrazovanih struč-

da klasifikacijske hijerarhije koje su bile endemska karakteristika društvenog života, više ne važe (Featherstone, 1994).

²³ Od *Lowell* u Masačusetsu do centra Filadelfije, San Franciska i Los Anđelesa (Zukin, 1995).

²⁴ Jedan od primera mobilisanja kulturnih potencijala grada je takmičenje za Evropsku prestonicu kulture. Od kada je uspostavljena ova nagrada mnogi gradovi su konkurisali za nju, ukazujući da su umetnost i kultura sredstvo za sveobuhvatnu urbanu renesansu, društvenu inkluziju i obnovu susedstava.

²⁵ U novim tržišnim uslovima, kreativnost je važna iz dva razloga: ona proizvodi novu robu i usluge, takođe, osmišljavajući nove potrebe osigurava kompetitivnu prednost u ponudi već postojećih (Štulhofer, Miladinov, 2004).

²⁶ Pojam kreativne klase uveo je Florida za visokoobrazovane pojedince koji obavljaju kreativna zanimanja u kojima se stvaraju neke nove forme (Florida, 2002).

njaka.²⁷ Proces globalizacije, pored porasta prostorne mobilnosti²⁸ utiče i na dalje podrivanje tradicionalnog životnog puta – završavanje školovanja, zapošljavanje, stupanje u brak i osnivanje porodice²⁹. Mladi su danas više bez korena, napuštaju zajednice porekla u potrazi za višim obrazovanjem i boljim šansama za posao (Gidens, 1992). Nestalnost, diskontinuiranost i nepredvidljivost savremene stvarnosti rezultira nomadskim (Bauman, 2003), odnosno putujućim i eksperimentalnim karakterom života (Beck, 2000). Globalizacija utiče na fleksibilizaciju ličnosti koja se upušta u beskrajnu rekonstrukciju jastva, umesto da se prilagođava konvencionalnim društvenim ulogama, koje više nisu održive i prema tome imaju manje smisla (Castells, 2000b). Pojedinci probaju različite forme stanovanja koje uključuju jednočlana domaćinstva i kohabitacije. Takođe, prelazak u zrelo doba se prolongira, i to prvenstveno odlaganjem braka i roditeljstva. Pro-menilo se i percipiranje starosti koja je ranije bila negativno označena, jer su stari ljudi u velikom broju zavisili od porodične podrške i/ili socijalnih usluga³⁰ (Allen, Blandy, 2004).

Ovaj novi stil života vodi manjina, posebno mladi, visokoobrazovani i prostorno mobilni stručnjaci³¹, među kojima su prisutni nosioci džentrifikacije. Iako se opisane promene odnose na vrlo mali i privilegovan društveni sloj, oni poseduje veliki društveni i simbolički uticaj. Moć džentrikatora je nesrazmerna njihovoj brojčanoj veličini jer je njihova profesionalna ak-

²⁷ Rezultat je profesionalizacija života, proces u kojem poslovni izazovi i profesionalni identitet postaju sve (emocionalno) važniji deo ličnosti. Profesionalni identitet postaje sve važniji za zaposlene u servisnom i kreativnom sektoru savremene ekonomije. Imperativ samorealizacije danas je vema teško odvojiti od profesionalnog postignuća koje se meri, pored visine plate, i količinom strasti i kreativne energije. Radna sredina nekima postaje zamena za porodicu, a profesionalni izazovi supstitucija za emocionalne odnose. U takvim slučajevima sve češće se gube jasne granice između radnog i slobodnog vremena, ne samo zbog prosečnog porasta radne opterećenosti (izražene brojem radnih sati) već i zbog sve češće uživanja i uživanja u poslu (Štulhofer i Miladinov, 2004).

²⁸ Globalizacija podstakla je rast uslužnih delatnosti i fleksibilizaciju tržišta rada, što je uticalo na porast nestabilnosti zaposlenja, profesionalne i prostorne mobilnosti.

²⁹ Kastels ukazuje na krizu patrijarhalne porodice industrijskog društva koja se manifestuje u: razvodu ili rastavi (iako se patrijarhalni model može ponoviti u sledećem braku/porodici postojanje faze samačkog domaćinstva narušava patrijarhalni autoritet); odlaganju stupanja u brak i postojanju partnersta bez braka; krizi društvenog obrasca reprodukcije stanovništva (porast rađanja dece van braka, porast prosečne starosti pri rođenju prvog deteta i pad stope nataliteta); raznovrsnosti porodičnih struktura (Petrović, D. 2008: 40).

³⁰ Povećana aktivnost starijih ljudi obezbedila im je duži period nezavisnosti, dok ih penzija i akumulirani kapital (prvenstveno stambeni) mogu činiti prilično imućnim. Sada se percipiraju kao aktivni potrošači koji život u starosti posmatraju kao jednu novu priliku (Allen, Blandy, 2004).

³¹ Bauman ih naziva eksteritorijalnim svetskim putnicima.

tivnost veoma važna za savremenu ekonomiju, i stoga imaju veliki uticaj na uslove proizvodnje i potrošnje značenja (Castells, 2000b). Uticaj ove nove „elite” nije samo u globalnoj ekonomskoj dinamici, već i u oblikovanju popularne kulture, njeni pripadnici čine kreativno jezgro masovnih medija, zabavne industrije i marketinga, tj. imaju dominantni uticaj na oblikovanje različitih kulturnih poruka. Njihova važnost se iskazuje i kroz vrednovanje njihovog društvenog položaja, odnosno činjenicu da predstavljaju simbol uspeha. U tom smislu, kulturne specifičnosti i inovacije u životnim stilovima koje obeležavaju ovu društvenu grupu su naročito privlačne, što ih čini predmetom želje i imitacije ostatka populacije (Štulhofer, Miladinov 2004). Važnu ulogu u kreiranju i promovisanju urbanog životnog stila igraju mediji svih vrsta (TV, Internet, novine, radio, časopisi, serije, filmovi), koji omogućavaju širenje profitabilne džentifikacije čineći urbani životni stil poželjnim.

Džentifikacija se smatra i prvom manifestacijom postmodernog grada jer se u džentifikovanom susedstvu najpotpunije ostvaruje transformacija vernakularne kulture u tržišnu kulturu, uporedo sa preorijentacijom ka refleksivnoj potrošnji i preoblikovanjem autentične prošlosti (Hannigan, 1995: 173). Konstituisanjem postmodernog grada džentifikacija se intenzivira, tj. prelazi iz pionirske u profitabilnu fazu, širi se, i postaje globalna strategija (Smith, 2002).

Urbana obnova, urbana revitalizacija i džentifikacija: pojmovna razgraničenja i/ili preplitanja

Namera ovog poglavlja je pokušaj razgraničenja pojmova urbane obnove, urbane revitalizacije i džentifikacije. Navedeni pojmovi vrlo često su nedovoljno precizno definisani, sadržaji im se preklapaju, a u nekim situacijama se koriste i kao sinonimi. Isticanjem kontekstualnih promena (transformacija industrijske u postindustrijsku ekonomiju; nastanak postfordističkog/postmodernog grada) izdvaja se pojam džentifikacije u odnosu na pojmove urbane obnove i urbane revitalizacije, kao šire pojmove koji se često koriste univerzalno i nedovoljno kontekstualizovano.

Pojmovi urbane obnove, urbane revitalizacije, urbane regeneracije, džentifikacije i osmanizacije se donekle „prepliću”, a njihove konkretne manifestacije zavise od društvenog konteksta. Najjednostavnije rečeno ovi pojmovi se koriste za proces menjanja izgrađenih struktura (objekata ili njihovih funkcija) u urbanim sredinama koje su prepoznate kao devastirane.

Urbana obnova obuhvata širok spektar promena u gradu, od toga da u striktnom smislu podrazumeva rušenje postojećih zgrada i stvaranje prostora za nove građevine koje se razlikuju od starih (Vujović, 1990: 118), do kompleksnog pristupa obnovi istorijskog nasleđa i obnovi socijalne strukture stanovništva (Čaldarović, 2011: 23). Vujović još razlikuje restauraciju koja se odnosi na vraćanje starih objekata u prvobitno stanje, i revitalizaciju koja znači vraćanje ljudi i života u obnovljeno i restaurirano gradsko tkivo (Vujović, 1990: 118).

Rehabilitacija urbanog kvaliteta života u zapuštenim delovima grada mora se postići primenom različitih mera, da bi se izbeglo propadanje istorijskog jezgra, slamizacija područja, i podstakle rastuće aspiracije stanovništva za kvalitetnijim stanovanjem, boljim urbanim servisima i ekološkim stanjem (Čaldarović, 2011: 24). U zavisnosti od svakog pojedinačnog slučaja treba odrediti način na koji će se revitalizacija izvesti. U ovako definisanoj urbanoj obnovi naglašavaju se pozitivni aspekti promena (očuvanje istorijskog nasleđa i podizanje kvaliteta objekata i resursa). U nekim slučajevima, termin se koristi da opiše izbacivanje/isterivanje stanovništa nižeg sloja da bi se napravio prostor za dobrostojeće stanovnike (Čaldarović, Šarinić, 2008). Čaldarović i Šarinić urbanu regeneraciju vide kao jedno lice urbane obnove koje se može precizno definisati kao: strukturna i funkcionalna, duboka (korenita) promena određenog dela grada koju sprovodi individualna (korporativna) ili državna inicijativa, samostalno ili udruženo (Čaldarović, Šarinić, 2008: 372)³². „Regeneracija” je slična pojmu „revitalizacije” koji je još više povezan sa idejom „vraćanja u život” napuštenih, devastiranih i uništenih zgrada. „Rekonstrukcija” se prvenstveno odnosi na promenu – nove zgrade i novi sadržaji koji će biti smešteni u određenom delu grada. Glavni problem u vezi sa rekonstrukcijom je teškoća u stvaranju balansa između novoizgrađenih i već postojećih struktura. Jedan vid rekonstrukcije, koju Čaldarović i Šarinić nazivaju „radikalni transformacijski koncept” insistira da novoizgrađeni objekti moraju zameniti stare, a to se posebno odnosi na nereprezentativne zgrade i sadržaje. Drugu krajnost predstavlja „konzervativni pristup” urbanoj obnovi i rehabilitaciji koji insistira na prezervaciji starih struktura. Ovaj pristup uvažava prošlost, zaboravljene vrednosti u arhitekturi, i postojeći izgled skverova, ulica i zgrada. Posebna pažnja se

³² Odluke o tome koji će se prostori regenerisati i na koji način (ko, gde i šta se investira?) transformišu gradski prostor, utiču na sliku i atmosferu grada. Promena bilo kog fizičkog elementa u gradu promeniće sliku celine, percepciju različitih urbanih funkcija, a u dužem vremenskom periodu i samu simboličku sliku grada. Kroz fizičke promene očekuju se i društvene promene, drugačiji životni stil će pratiti promenu fizičkog okruženja – nova pravila, novi ljudi, i novi sadržaji će biti smešteni u novoizgrađenoj fizičkoj ljusci (Čaldarović, Šarinić, 2008).

posvećuje zaštiti istorijskih vrednosti jer se na taj način čuva autentičnost delova grada (Čaldarović, Šarinić, 2008).

Petovar ističe kontroverznost pojma „urbana obnova” jer on podrazumeva velika preseljenja stanovništva, i upotrebu instrumenta eksproprijacije kao legalnog instrumenta za oduzimanje privatne svojine na osnovu programa obnove. Manifestni interes i motiv ovih programa bilo je povećanje izgrađenosti u zonama srednjih gustina i poboljšanje uslova i kvaliteta života u njima. Obnova je u samom konceptu podrazumevala iseljavanje siromašnih i naseljavanje onih koji mogu da plate visoke cene novih objekata (Petovar, 2008).

O različitim posledicama koje se mogu javiti prilikom obnove delova grada piše i Vujović. U našoj sredini, tokom socijalizma, govorilo se o rušenju i uklanjanju zapuštenih naselja (nehigijenska naselja). S obzirom na njihovo stanje rušenje je bilo nužno i opravdano, međutim, raseljavanje pojedinaca i domaćinstava koji u njima stanuju bilo je sporno, posebno u slučajevima kada se na istom mestu podižu stambene zgrade.³³ Pošto rekonstrukcija znači zidanje iznova, ponovno uspostavljanje, revitalizaciju, a ne premeštanje, Vujović ističe da obnova ne treba da znači „deportovanje” siromašnih, uglavnom radničkih porodica u nova, udaljena prigradska naselja, da bi se na tom mestu izgradili stanovi s visokom, njima nedostupnom kirijom. Bez obzira iz kog razloga zapušteni kvartovi počinju da privlače pažnju vladajućih grupa, stanovništvo koje je u njima živelo biva potisnuto i dolazi do „invazije” moćnika. Namera Vujovića bila je da ukaže na moguću „osmanizaciju” Beograda³⁴, odnosno strategiju vladajuće elite, prisutnu ranije i danas u drugim društvima, koja se sastoji u premeštanju radnika iz centra na periferiju, najčešće u kolektivno stanovanje, čime se reprodukuje segregacija (Vujović, 1990). U ovakvom shvatanju urbane obnove u prvom planu su njene posledice – iseljavanje dotadašnjih stanovnika naselja i obnavljanje socijalne segregacije.

Programe urbane obnove sprovodila je prvenstveno država posle Drugog svetskog rata i u kapitalističkim, i u socijalističkim društvima. Njihov cilj je bio obnova stambenih kvartova siromašnih podizanjem kvaliteta života lokalnog stanovništva, poboljšanjem infrastrukturne opremljenosti

³³ Opravdano je nezadovoljstvo ljudi kojima se bez njihovog pristanka određuje stan daleko od dotadašnjeg mesta stanovanja, uglavnom na periferiji. Preseljenjem oni gube blizinu radnog mesta, snabdevanja, primarne grupe, i doživljavaju kulturni šok zbog promene socijalne sredine (Vujović, 1990: 112).

³⁴ U socijalizmu, tokom rekonstrukcije Dorćola starosedeoci iz zapuštenih kvartova i kuća bili su žrtve gradske operative. Od 344 domaćinstava koja su bila na listi za raseljavanje, uglavnom sva su dobila stanove van teritorije opštine Stari grad. Dotadašnje siromašno stanovništvo Dorćola je raseljeno u Zemun polje, Krnjaču i drugde, dok su na njihovo mesto došli pripadnici srednjih i viših društvenih slojeva (Vujović, 1990: 112).

susedstva i kvaliteta stanovanja (Petrović, 2009; Merlin, Choay, 1988). Petrović posebno ukazuje da je urbana politika u tom periodu uvažavala značaj kolektivne potrošnje. U centru pažnje gradskih urbanista i političara bio je položaj socijalno-ekonomski depriviranih i rasno marginalizovanih grupa stanovnika. Privremeno rešavanje njihovog višestruko ugroženog položaja objedinjeno je u okviru koncepta urbane obnove, i državno i lokalno podržanim projektima sa izraženom socijalnom notom (Pušić, 2009: 293). Urbana obnova se tako odnosila na programe državne pomoći³⁵ napuštenim i ruiniranim prostorima centralnih područja velikih gradova, krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina XX veka (Merlin, Choay, 1988). Ovi programi su obuhvatali obnovu stambenih kvartova siromašnih i/ili etničkih manjina u centralnim delovima velikih gradova, koje su srednji i viši društveni slojevi u velikoj meri napustili procesom suburbanizacije, a pripadnici tradicionalne radničke klase kroz programe javnog stanovanja (Petrović, 2007b). U starim evropskim gradovima proces urbane obnove je imao i cilj da gradske centre spase od daljeg materijalnog i sadržinskog propadanja, putem građevinsko-arhitektonske sanacije i unošenjem komercijalnih sadržaja (Pušić, 2009).

Kada se porede projekti urbane obnove i urbane revitalizacije jasno se uočava kako je promena urbane politike dovela do podređivanja socijalnih ciljeva ekonomskim (Petrović, 2009: 99). U urbanoj politici pojam urbane obnove potisnut je pojmom urbane revitalizacije sredinom 1970-ih. Restrukturiranje ekonomske osnove kapitalističke privrede i programa države blagostanja od sredine sedamdesetih godina, redefiniše i cilj projekata urbane obnove – od brige o potrebama lokalnog stanovništva ka interesima ekonomskog rasta. Ovaj cilj operacionalizovan je stvaranjem uslova koji bi privukli kapital i bogato stanovništvo (uvođenjem poreskih olakšica i sl.) na centralne gradske lokacije (Petrović, 2007b).

Od 1980-ih programi dobijaju svojstva urbane revitalizacije, kojom se siromašna područja, napušteni industrijski prostori i sl, konvertuju u rezidencijalne i poslovne prostore. Ulaganje lokalnog novca u projekte urbane revitalizacije sve više je rukovođeno globalnom ekonomskom racionalnošću, a ne potrebama lokalnog stanovništva (Petrović, 2009: 99). Urbanu revitalizaciju mogu podstaći inicijative oba sektora, i javnog i privatnog. U zoni odabranoj za regeneraciju, zgradama koje propadaju se odobravaju nove funkcije, a jedna od zgrada se najčešće konvertuje u neku značajniju

³⁵ Ovaj period urbane obnove obeležen je neposrednim državnim programima, ali i davanjem logističke podrške autonomnim programima lokalnog stanovništva, kakav je bio *sweat equity*, program zasnovan na samoorganizovanju (Petrović, 2007b). Pojam *sweat equity* se odnosi na povećanu vrednost nekretnine, ostvarenu poboljšanjima objekta koja je izveo sam vlasnik.

javnu instituciju kulture, koja postaje magnet investicijama privatnog sektora. Na jednom mestu se grupišu različiti sadržaji industrije kulture, čijoj atraktivnosti doprinosi otvaranje restorana i barova koji privlače još više potrošača. Područja koja se najčešće revitalizuju su: luke, priobalje, fabrike i magacini na centralnim gradskim lokacijama i devastirana susedstva u centru grada (Petrović, 2009).

U urbanu revitalizaciju tako se uključuju aktivnosti kulture i umetnosti (Petovar, 2008). Iako se teži projektima urbane revitalizacije, u okviru kojih bi se zaposlio lokalni sektor kreativne industrije i uključila lokalna zajednica u proces odlučivanja, u praksi se ovi ciljevi retko realizuju: lokalna kreativna produkcija često se dovodi u pitanje ili čak izmešta u korist profitabilnije industrije kulture (Petrović, 2009: 101; Zukin, 1989).

Pojam džentrifikacije prvi put je upotrebila Glas opisujući prostornu i socijalnu dimenziju transformacije delova Londona: „jednu po jednu, mnoge radničke četvrti Londona zaposele su srednje klase – viša i niža. Preuzele su nekada skromne konjušnice i kolibe – dve sobe na prvom spratu i dve u prizemlju – nakon što im je istekao najam, i pretvorile ih u elegantne, skupe rezidencije. Veće viktorijanske kuće u kojima su se iznajmljivale pojedinačne sobe, ili su na neki drugi način služile kao boravište većem broju osoba, a koje su propale u prošlosti ili nedavno, ponovo su unapređene... Čim takav proces „džentrifikacije” počne u nekoj četvrti, brzo napreduje, sve dok svi ili većina izvornih stanara radničke klase ne bude premeštena, i dok se ne promeni celokupni društveni karakter distrikta” (Glass, 1964: XVIII).

Istorijski pojam *gentry* se odnosi na klasu vlasnika zemlje u Engleskoj, koji iako pripadaju višoj klasi nisu dobili pravo na svoj grb i nisu uključeni u hijerarhiju plemstva (bez plemićke titule su). Korišćenje ovog pojma ukazuje da je društveni položaj džentrifikatora visok, ali da oni, ipak, ne zauzimaju najviše pozicije u društvu, već su oni pripadnici (više) srednje klase. Hemnet poreklo termina džentrifikacija vidi u „svetu” koji se opisuje u romanima Džejn Ostin, a Batler u romanima iz devetnaestog veka, među kojima su najpoznatiji oni koje su napisale sestre Bronte. Glavni likovi ovih romana povezuju se samo sa članovima sopstvene društvene klase, koje smatraju susedima bez obzira što žive na razdaljini od 5 do 15 milja. Ostali ljudi, koji omogućavaju funkcionisanje njihovih privilegija, se ne opisuje u njima³⁶ (Redfern, 2003). Pojava novih³⁷ rezidencijalnih modela označavana je kao prisustvo „novog urbanog plemstva”, koje je gradskim centrima

³⁶ Ta slika provincije kao raja, mesta odmora i mira, predstavlja lažnu sliku, tj. sakriva način funkcionisanja sistema kao i istorijske promene koje se dešavaju. Kao suprotnost, pojavljuje se slika grada kao mesta buke, meteža i nereda, koji se tretiraju kao proizvod grada kao sredine, a ne kapitalističkog sistema (Redfern, 2003).

³⁷ Tokom 70-ih u gradovima u SAD i Zapadnoj Evropi.

davalo novu, drugačiju formu (Zukin, 1987), a sam naziv pokazatelj je simboličkog značaja koji je dostigao ovaj životni stil.

Za urbanu regeneraciju u Velikoj Britaniji koristi se pojam urbana renesansa (Lees, 2000; Atkinson, 2002), koji se odnosi na stvaranje celokupnog gradskog izgleda atraktivnijim za ljude³⁸, da bi se sprečilo napuštanje gradova i privukle investicije. Nasuprot tome, obnova susedstava je bila više usmerena na područja socijalnog stanovanja, u kojima se težilo poboljšavanju uslova obrazovanja, zapošljavanja i zdravstvene zaštite (Atkinson, 2006). Politika urbane renesanse se ne bavi socijalnim i ekonomskim problemima sa kojima se suočavaju siromašna susedstva, već se teži drugim rezultatima: zadržavanju „urbanog”, fizičkoj obnovi, unapređenju vitalnosti, poboljšavanju kvaliteta urbane okoline i jačanju urbane ekonomije³⁹ (Cameron, Coaffee, 2005). Urbana politika preuzima džentrifikaciju kao model razvoja. Tako se u izveštaju britanske vlade Urban Task Force *Ka urbanoj renesansi* (1999) politika urbane regeneracije prepliće sa džentrifikatorskom praksom i održivim okruženjem (*environmentalism*). Uticajni arhitekta Ričard Rodžers je naslikao zeleno lice džentrifikatorskog procesa – održivo i dobro mesto za život (*liveability, environmental sustainability*) su ključne reči koje dominiraju ovim diskursom (Lees, 2000). Izveštaj Urban Task Force promoviše pokret „natrag u grad” i preporučuje praktična rešenja kako to postići. Nova vizija urbane regeneracije je tako slična viziji džentrifikacije, a kao uspešan model urbane regeneracije navodi se londonško susedstvo *Islington*, koji treba da slede i drugi gradovi⁴⁰. U isto vreme, urbani geografi pokušavaju da preokrenu negativnu sliku džentrifikacije⁴¹, promovišući urbanu renesansu i „parcijalnu džentrifikaciju”⁴² (Hamnett prema Lees, 2000).

³⁸ Programi ne specifikuju za koje ljude, već je pretpostavka da korist/benefit imaju svi stanovnici.

³⁹ Uključivanje umetnosti u proces džentrifikacije kojim upravlja javna politika u Gejtshedu, bilo je ograničeno na ciljeve urbane renesanse. Lokalni planeri smatrali su da će pretvaranje keja Gejtsheda u moderno rezidencijalno područje proširiti izbor stambenih objekata. Kao i u slučaju Njukasla, ovi stanovi nisu zadovoljavali potrebe susednih siromašnih zajednica, niti su novi stanovi na obali reke bili namenjeni domaćem stanovništvu. Ipak, ovo predstavlja primer „pozitivne džentrifikacije” jer su ostvareni neki od specifičnih ciljeva urbane renesanse – obnovljeno, oživljeno i dinamičnije urbano jezgro (Cameron, Coaffee, 2005).

⁴⁰ Urbana renesansa je prepisana kao lek za propadanje unutaršnjih delova gradova (Lees, 2000).

⁴¹ Odnosi se na posledice džentrifikacije: raseljavanje lokalnog stanovništva; komercijalizaciju, privatizaciju i fragmentaciju urbanog prostora (detaljnije o navedenim procesima u delu rada koji analizira posledice džentrifikacije).

⁴² Tokom 1970-ih i 1980-ih džentrifikacija se u nekim štampanim medijima u anglosaksonskim zemljama opisuje kao „urbana obnova”, kada se govori o ulozi „urbanih pionira”

Džentifikacija je imala značajan uticaj i na urbanu politiku u američkim gradovima. Američko odeljenje za stanovanje i urbani razvoj (*US Department of Housing and Urban Development, HUD*) u svom izveštaju sadrži slične zaključke kao i britanski izveštaj.

Kao što je Lis istakla, urbana politika preuzima džentifikacijsku praksu, a pomenuti izveštaji promovišu džentifikaciju kao urbanu životnost/održivost koja predstavlja rešenje za probleme sa kojima se suočavaju britanski i američki gradovi. U konceptu džentifikacije, definitivno je sadržana jedna vrsta urbane obnove, ali ta obnova se ne odnosi na postojeće objekte, njihove sadržaje, načine korišćenja određenog dela grada, niti na postojeće stanovnike. Džentifikacija znači promenu fizičkog okruženja, oblika i simbola, ali u isto vreme i promenu populacije koja će imati više kapaciteta da donese promene koje su planirane (Čaldarović, Šarinić, 2008: 374). Drugim rečima, džentifikacija znači uvođenje novih, specifičnih i ekskluzivnih elemenata, a ne rehabilitaciju uslova života, u fizičkom i socijalnom smislu, postojećih stanovnika. Tokom džentifikacije, elementi prethodnog svakodnevnog života blede, da bi bili zamenjeni atraktivnim (diznifikovanim) polujavnim prostorima, koji su namenjeni novim stanovnicima. Ovako definisana džentifikacija predstavlja profitabilnu džentifikaciju par excellence, koja je preovlađujući tip u postsocijalističkim gradovima. I Pušić prilikom definisanja džentifikacije ukazuje na njeno slično značenje sa procesom japifikacije⁴³ (Pušić, 2009: 291).

Neophodno je još ukazati i na pojam osmanizacije, koji se u literaturi koja analizira promene u savremenim gradovima, koristi kako bi se istakle sličnosti u transformaciji gradskog prostora sa rekonstrukcijom Pariza, u pogledu opsega i posledica po lokalno stanovništvo – raseljavanje radnika i siromašnih domaćinstava. Pojam osmanizacije odnosi se na sveobuhvatnu rekonstrukciju Pariza⁴⁴ koju je izveo baron Žorž-Ežen Osman (Georges Eugène Haussmann) sredinom 19. veka za vreme vladavine Napoleona III. Još je Engels u tekstu O stambenom pitanju (1872) opisao kako „širenje velikih gradova povećava vrednost zemljištu u određenim, naročito u središnjim dijelovima, često do enormnih razmjera. Na njemu izgrađene zgrade umjesto da tu vrijednost podižu, čak je obaraju, jer ne odgovaraju više promijenjenim prilikama; zato ih se ruši i zamjenjuje drugima. Ovo

i oživljavanju „urbanog“ (urban rebirth), a krajem 90-ih se ističe negativna slika procesa korišćenjem pojmova „urbana gerila“, „scena džentifikacijske bitke“ i „klasni rat“. Širenje džentifikacije je dovelo do više sukoba između radničkog stanovništva i „Starbucks Coffee Crowd“ u gradovima poput Londona i Njujorka, ali i u drugim gradovima (Lees, 2000).

⁴³ *Yuppie* – *young urban professional* – mladi urbani stručnjak.

⁴⁴ Promenio je grad u celini, pripojio je predgrađa i preuredio čitava susedna naselja (Harvi, 2013).

se događa prije svega s radničkim stanovima u centru... Ruši ih se i gradi na njihovom mjestu trgovine, skladišta robe, javne zgrade" (Engels, 1968: 180).

Engels pod nazivom „Hausmann” ne podrazumeva „jedino specifičnu bonapartističku maniru pariškog Hausmanna – prosijecanje dugih, ravnih i širokih ulica kroz usko građene radničke četvrti i obuhvaćanje tih četvrti luksuznim građevinama, pri čemu se pored strateškog cilja, otežavanja borbi na barikadama, namjeravalo stvoriti o vladi ovisan specifično-bonapartistički proletarijat i grad preobraziti u čisto luksuzni grad”. Pod nazivom „Hausmann” Engels podrazumeva praksu, „koja je već sada postala opća, stvaranja breša u radničkim četvrtima, posebno onim koje leže u centru naših velikih gradova, bilo da su povod za to bili obziri javnog zdravlja i poljepšavanja, bilo da je to bila potražnja velikih poslovnih prostorija koje leže u centru ili potrebe saobraćaja, kao npr. gradnja željeznica, ulica, itd. Ma kakav da je povod, rezultat je uvijek isti: najskandaloznije ulice i uličice nestaju uz samoveličanje buržoazije zbog ovog golemog uspjeha, ali one opet odmah nastaju negdje drugdje, često u neposrednom susjedstvu” (Engels, 1968: 217). Engels je prilikom ovakvog definisanja osmanizacije težio da istakne nemogućnost rešavanja stambenog pitanja radničke klase u okviru kapitalističkog sistema, ali i prihvatanje procesa osmanizacije u drugim sredinama. „Duh Hausmanna je prošao i Londonom, Mančesterom, Liverpoolom, a čini se da se i u Berlinu i Beču isto tako osjeća kao kod svoje kuće” (Engels, 1968: 180).

Radikalna intervencija u samom centru Pariza, pravljenje bulevara i uređenje javnih prostora na mestu radničkih susedstava, realizovani su zbog lakše kontrole urbanog jezgra od strane vladajuće klase, i zbog demonstracije moći, slave i nasilja bonapartističke države. Lefevr na ovom primeru pokazuje strategiju vladajuće klase u uređenju gradskog socijalnog prostora (Vujović, 1982: 108).

Da bi Osman sproveo svoju ambicioznu ideju zahtevao je nove finansijske institucije i kreditne instrumente. Harvi ističe kako je preko urbanizacije/rekonstrukcije grada, Osman u suštini pomogao da se reši problem raspolaganja viškom kapitala na način koji je analogan kejnizijanskom sistemu infrastrukturnih urbanih poboljšanja finansiranih iz deficita nakon Drugog svetskog rata (Harvi, 2003: 31). Naime, Moziz je, inspirisan Osmanovim delom, rekonstruisao šire područje Njujorka, transformišući autoputeve i infrastrukturu (finansiranu iz deficita), kroz suburbanizaciju i sveobuhvatni reinženjering čitavog metropolitenskog područja definisao je način kako da apsorbuje višak proizvoda i time reši problem apsorbovanja viška kapitala⁴⁵ (Harvi, 2013: 32). I savremene urbane procese Harvi poredi

⁴⁵ Program je primenjen na nacionalnom nivou i odigrao je krucijalnu ulogu u stabilizaciji globalnog kapitalizma nakon Drugog svetskog rata (Harvi, 2013: 32).

sa praksama iz 19. veka. Obeshrabrujuće je da se, ono što je Engels napisao 1872. godine, direktno odnosi na urbane promene u većini zemalja u Aziji (u gradovima Delhi, Seul, Mumbaj) i savremenu džentifikaciju Harlema i Bruklina u Njujorku. Proces preseljenja i razvlašćivanja, ukratko, leži u srcu urbanog procesa u kapitalizmu (Harvi, 2013: 43).

Dok Harvi analitički izjednačava proces džentifikacije sa osmanizacijom u okviru kapitalističkog načina proizvodnje, Smit, iako prihvata da postoje sličnosti, ipak veći naglasak stavlja na činjenicu da je džentifikacija specifičnost urbanog razvoja posle Drugog svetskog rata. Pojava džentifikacije u pravom smislu reči odnosi se na gradove razvijenog kapitalističkog sveta posle Drugog svetskog rata, iako bi se mogli navesti i neki raniji slučajevi (Smith, 2012: 36), kao što su Osmanovi poduhvati u Parizu. Ali, takvi procesi su bili retki i ograničeni na Evropu, jer je tokom 19. veka malo zemalja ostvarilo neophodan urbani razvoj koji je preduslov za pojavu čitavih četvrti sa zapuštenim objektima (Smith, 2012). Tako se i periodizacija džentifikacije koju su napravili Smit i Hekvort odnosi na period druge polovine XX veka⁴⁶. Urbanu obnovu i revitalizaciju treba posmatrati kao opštije pojmove od osmanizacije i džentifikacije.

Kako bi se proces džentifikacije što preciznije odvojio od ostalih pojmova, potrebno je imati u vidu društveni kontekst kada proces nastaje, uzroke, aktere i posledice procesa. Proces džentifikacije nastaje u razvijenom industrijskom gradu, i širi se uporedo sa napretkom deindustrijalizacije i tranzicije ka postmodernom gradu. Akter urbane obnove i revitalizacije je država (urbana politika), dok su akteri džentifikacije, iako imaju podršku države⁴⁷, pojedinci u slučaju pionirske džentifikacije i privatni sektor u slučaju profitabilne džentifikacije. Idealnotipski moguće je razlikovati pionirsku, profitabilnu i posredovanu džentifikaciju. Kao što je u uvodu rečeno u pionirskoj džentifikaciji sami budući stanari adaptiraju radni i životni prostor i tako postepeno džentifikuju susedstvo. U slučaju profitabilne džentifikacije, akteri iz privatnog sektora (investitori i građevinske firme) grade stambene komplekse namenjene pripadnicima servisne i kreativne klase, dok u posredovanoj džentifikaciji proces inicira javni sektor (nacionalni ili lokalni nivo). U slučaju posredovane džentifikacije radi se o jednoj od strategija preduzetničkog grada.⁴⁸ Iako preduzetnički orijentisana urbana politika prihvata džentifikacijsku praksu, čime se proces prenosi i u manje razvijene gradove, ona nije inicirala prvobitni

⁴⁶ O ovoj periodizaciji će biti više reči u poglavlju koje se bavi vremenskom diverzifikacijom fenomena.

⁴⁷ Podrška države je različita u zavisnosti od faze džentifikacije.

⁴⁸ O različitim akterima i varijacijama procesa džentifikacije više će biti reči u narednim delovima knjige.

nastanak fenomena džentrifikacije, koji je bio relativno autonoman. Urbana obnova je u svakom slučaju planska i planirana akcija. Ako govorimo o posledicama procesa džentrifikacije kao njegovim definišućim obeležjem, sociološki je relevantno istaći slične ishode osmanizacije i profitabilne džentrifikacije, dok pionirska i posredovana džentrifikacija mogu imati nešto drugačije posledice.

Prema Bridžu, obnavljanje radničkih stanova u unutrašnjem urbanom području je skup praktičnih akcija nezamislivih za srednju klasu pre 40 godina (Bridge, 2001b). To fenomen čini novim i drugačijim, kao i tendencije u valorizaciji tržišta nekretnina koje su određene makrodeterminantama – postfordizmom, razvijenom servisnom ekonomijom i industrijom kulture, kao i preduzetničkim modelom upravljanja.

DOMINANTNI PRISTUPI U
OBJAŠŇJAVANJU
PROCESA
DŽENTRIFIKACIJE

Fenomen džentrifikacije predstavlja socioprostornu refleksiju kompleksnih društvenih procesa i stanja, čime uslovljava i različite pristupe njegovom razumevanju. Od svog nastanka proces džentrifikacije postao je predmet istraživanja autora različitih teorijskih usmerenja. Iako je akademska literatura koja pokušava da objasni nastanak i širenje procesa džentrifikacije veoma obimna (Bridge, 1995, 2001b; Hamnett, 1991, 2003; Smith, 1996, 2002; Zukin, 1989, 1995; Ley, 1996; Atkinson, 2003; Lees, 2000), mogu se analitički izdvojiti sledeći pristupi ovom fenomenu: strukturni – neomarxistički i akterski – neoveberijanski.

Prvo treba ukazati da džentrifikacija dovodi u pitanje tradicionalnu postavku susedske dinamike i urbane socijalne strukture. Prema teoriji sukcesije Čikaške škole utvrđena je pravilnost izmeštanja viših socijalnih grupa u sve kvalitetnija susedstva i nastanjivanje nižih socijalnih grupa u susedstva koja su im na taj način postala dostupna. Prema ovoj teoriji, suburban susedstvo je poželjna lokacija za život jer se niska gustina naseljenosti i bolji sredinski uslovi, a ne blizina centra, uzimaju kao važni kriterijumi stambenog izbora. Prema evolucionom modelu urbane promene, suburbanizacija je poslednja faza prelaska preindustrijskog u industrijski grad (Petrović, 2000: 420). Reurbanizacija bi predstavljala novu fazu prostornodemografskog razvoja gradova razvijenih kapitalističkih zemalja. Teoretičari ekološkog pravca reurbanizaciju/džentrifikaciju smatraju fazom univerzalnog modela urbanizacije koja odgovara postindustrijskom razvoju društva. Nakon urbane dekoncentracije (suburbanizacije i dezurbanizacije tokom osamdesetih godina XX veka), primetan je suprotan trend, tj. lagani porast stanovništva centralnih gradskih područja usled mehaničkog prirasta, sa veoma ograničenim uticajem na porast ukupnog gradskog stanovništva (Petrović, 2007c: 495).

Džentrifikacija se može posmatrati i kao forma prostornog preusmeravanja stambene tražnje jednog dela srednje klase. Lej je istakao da džentrifikacija može dovesti do promena u društvenoprostornoj strukturi

grada krajem 20. veka, menjajući industrijski model (uspostavljen krajem 19. veka, a koji je trajao do 70-ih godina 20. veka) u kojem je dominirala radnička klasa, u postindustrijski model, koji ima sličnosti sa preindustrijskim modelom u kojem srednja klasa stanuje u centru (Hamnett, 2003).

Neomarksistički teoretičari oba procesa, i suburbanizaciju i džentrifikaciju posmatraju kao odraz pomeranja kapitala između različitih sektora ekonomije, kao i prostora (delova grada) (Harvey, 1978; Smith, 1986). Procesi suburbanizacije i džentrifikacije objašnjavaju se profitabilnošću koju donose određeni sektori, kao i lokacija/prostor.

Neoveberijanski pristup u analizi suburbanizacije⁴⁹ i džentrifikacije polazi od aktera i njihovih razlika u životnim stilovima. Glavni uzrok procesa džentrifikacije nalazi se u promenama životnog stila, vrednostima i potrošačkim modelima nove servisne klase koji stvaraju tražnju za džentrifikovanim prostorima, prvenstveno stambenim. Poređenjem stilova života nove servisne klase i tradicionalne srednje klase i ističu se sledeće razlike: veća potrošnja u odnosu na štednju, velika prostorna mobilnost koja uključuje profesionalnu i stambenu, hedonistički individualizam i fleksibilizacija životnog ciklusa. Neomarksistički pristup u velikoj meri zanemaruje ovu dimenziju, a ukoliko prepoznaje individualne aktere, njihove interese i preferencije, oni se identifikuju na strani ponude, i to kao preduzimači i investitori, koji rukovođeni svojim interesom investiraju u poželjnu lokaciju (Smith, 1979).

Na osnovu analize literature o džentrifikaciji i njene sistematizacije, u objašnjenjima procesa džentrifikacije mogu se izdvojiti dva osnovna pristupa:

- Neomarksistički pristup: objašnjenja (ponude) koja polaze od strukturnih promena (restrukturiranja urbane ekonomije – kruženja kapitala) koje stvaraju prostor/imovinu pogodnu za džentrifikaciju;
- Neoveberijanski pristup: objašnjenja koja polaze od tražnje – delanja (izbora) aktera koji stvaraju ili koriste džentrifikovane prostore.

⁴⁹ Idealnotipski se ovi rezidencijalni modeli i dalje koriste, iako se akteri suburbanizacije diverzifikuju, tako da je suburbanizacija sada u manjoj meri rezidencijalni fenomen srednje i više klase. Osim toga, suburbija se značajno urbanizuje tako da uključuje i druge sadržaje pored stambenih objekata (Soja).

Strukturna uslovljenost fenomena – neomarksistički pristup

Prva grupa objašnjenja džentrifikacije polazi od ponude imovine/prostora koja se može džentrifikovati, više se pažnje posvećuje ekonomiji u odnosu na kulturu, i/ili proizvodnji (stanova) u odnosu na potrošnju.

Korporativna centralizacija u malom broju urbanih jezgara, rasprostranjena devalorizacija i nedovoljno korišćena imovina u centru grada, stvaraju rentni jaz između postojeće vrednosti prostora i njegove potencijalne vrednosti. Uzrok procesa vidi se u ponudi imovine koja se može džentrifikovati kroz funkcionisanje tržišta nekretnina i tržišta zemljišta, koji su pod uticajem tokova kapitala.

Kao glavni predstavnik ovog pristupa izdvaja se Smit (1979, 1987b, 1996) koji ističe značaj procesa akumulacije kapitala kroz tržište gradskog zemljišta. Suburbanizacija i deindustrijalizacija urbanog jezgra dovele su do smanjenja vrednosti zemljišta u centru grada, i uslovile jaz između njegove potencijalne i aktuelne vrednosti. Ovaj rentni jaz se zatvara formiranjem stambenog tržišta koje nastaje u procesu džentrifikacije. Prema Smitu, objašnjenje džentrifikacije više treba da se bavi „kretanjem kapitala nego kretanjem ljudi” (Smith, 1979).

Ovaj pristup procesu džentrifikacije preuzima ekonomsku teoriju rentnog jaza (*rent gap theory*), odnosno analizira preusmeravanje investicija u izgrađeno okruženje u zavisnosti od njegove profitabilnosti. Gradovi u 19. veku imali su klasičnu krivu vrednosti zemljišta: cena je bila najviša u centru, a ka periferiji je opadala. Proces suburbanizacije bio je i iniciran takvom distribucijom vrednosti zemljišta, jer su u tom trenutku investicije u suburbiju bile profitabilne. Međutim, suburbanizacija je uticala na smanjivanje investicija u određene centralne gradske lokacije, čime njihova vrednost pada, kako u odnosu na centralnu poslovnu zonu, tako i u odnosu na suburbije. Kada kapitalizovana renta postojećih struktura padne ispod potencijalne za datu lokaciju, dostiže se tačka na kojoj je raskorak ostvarene i potencijalne vrednosti rente toliko veliki da investiranje ponovo obezbeđuje značajan profit. Upravo se ovaj trenutak povezuje sa pojavom procesa džentrifikacije na određenim centralnim gradskim lokacijama (Petrović, 2000: 420). Veličina raskoraka se povećavala, sve dok nije bilo moguće da se investitori i preduzimači vrata u centar grada i profitiraju renovirajući i obnavljajući zgrade, tako džentrifikujući stambeni fond u centru. Smitova teza je da džentrifikacija predstavlja „povratak kapitala u grad, a ne ljudi”. Kod tržišne džentrifikacije, finansijske institucije u sklopu svoje politike biraju susedstva za koje će se davati građevinske zajmove i hipoteke. Smit smatra da preferencije potrošača ne mogu inicirati proces džentrifikacije

dok se ne pojavi izvor finansiranja, čime je hipotekarni kapital prepoznat kao osnovni preduslov procesa (Smith, 1979).

Naime, Smit je krajnje kritičan prema objašnjenjima koja ističu potrošačke izbore i preferencije krajnjih korisnika džentrifikovanih prostora. On tvrdi da su kapital, finansijski i bankarski sektor, institucije kapitalističkog tržišta zemljišta i akteri ponude (preduzimači, agenti nekretnina) ključni za razumevanje procesa džentrifikacije. Kulturni izbori i životni stil džentrikatora (aktera tražnje) su u velikoj meri irelevantni, ili u najboljem slučaju sekundarni aspekti ovog procesa, koji utiču na specifičnosti njegove manifestacije, ali ne na više od toga (Smith, 1979; Hamnett, 2008: 333). Potrebe na strani proizvodnje džentrifikovanih prostora – posebno interes za sticanjem profita – je mnogo važniji činilac u procesu džentrifikacije nego potrošački izbori. Prema Smitu, analiza kulturnih vrednosti i stambenih preferencija nove srednje klase je skretanje sa ključnih pitanja koja uključuju strukturu tržišta zemljišta i nekretnina i njihovog finansiranja. Teorija džentrifikacije treba da objasni istorijske mehanizme obezvređivanja kapitala u unutrašnjem delu grada, i način na koji takvo obezvređivanje stvara mogućnosti za profitabilno reinvestiranje (Smith, 1979).

Rouz, iako prihvata naglašavanje strukturnih uzroka i ekonomske nužnosti marksističkog pristupa, kritikuje izdvajanje jednog kauzalnog faktora: proizvodnju džentrifikovanih stanova-prostora kao robe. Umesto proizvodnje, ona ističe značaj društvene reprodukcije, pre svega u džentrifikaciji čiji su akteri marginalno zaposleni, ali visoko obrazovani, koji žele da žive u centru grada i jeftino stanuju, bilo iz socijalnih ili ekoloških razloga. Rouz dovodi u vezu promene u reprodukciji marginalnih džentrikatora sa njihovim izborom rezidencijalne lokacije. Često se alternativni životni stil svodi na manifestaciju mode, što marksisti odbacuju u svojim analizama. Rouz ukazuje da drugačiji životni stil predstavlja odgovor obrazovanih ljudi na nove uslove plaćenog i neplaćenog rada (nezaposlenost, privremenu ili *part-time* zaposlenost) u sve težim ekonomskim uslovima. Njihova koncentracija u unutrašnjim delovima grada može im omogućiti realizovanje nekog vida samozapošljavanja (rad kod kuće) ili učestvovanje u nekim „neformalnim” aktivnostima. Tako Rouz izdava je ekonomski razlog, visoku cenu stanovanja u predgrađu (za jednoroditeljske porodice ili singl pojedince) i činjenicu da džentrikatori ne mogu da vode svoj netradicionalni stil života u konvencionalnoj sredini (posebno LGBT populacija) (Rose, 1984). Osim toga, izdva je fenomen stanova za jednoroditeljske porodice (*accessory apartment*) koji su dostupni ne samo zbog niže cene, već i zbog razvijenosti neformalne mreže čuvanja dece. Većina suburbija ne dozvoljava ovakvu praksu, dok stanovanje u centru omogućava ženama da razviju lokalne mreže podrške i prijateljstva (Rose, 1984).

U odnosu na Smita, Harvi se više bavi promenama u funkcionisanju kapitalizma koje donosi postmodernost, kao i simboličkim značajem koji može imati prostor. Uvođenjem koncepta monopolske rente, u čijoj osnovi stoje zahtevi jedinstvenosti, autentičnosti, posebnosti i osobenosti (Harvi, 2013: 149), unutar logike akumulacije kapitala Harvi pokazuje da kapital na razne načine izvlači i prisvaja višak vrednosti iz lokalnih različitosti, lokalnih kulturnih varijacija i estetskih značenja (Harvi, 2013: 155) u savremenom gradu. Najbolji prostor na kojem se ostvaruje monopolska renta su oblasti istorijski konstituisanih kulturnih artefakata i praksi, uz specifične karakteristike okruženja (izgrađeno, društveno i kulturno okruženje)⁵⁰, koje mogu biti povezane sa džentrifikacijom. Tako u analizama kretanja veoma mobilnog kapitala, Harvi ističe da ne treba zanemariti kapital koji je već uložen u zemljište i izgrađeno okruženje. Investicije koje su se već pokazale kao profitabilne, sigurno će privući naredne talase investicija⁵¹, jer je na delu element kružne i kumulativne uzročnosti u dinamici investicija u gradskom području (primer poslovnostambena zona Doklands i poslovni kvart Kaneri Varfa u Londonu – koji zavise od budućih investicija). Atraktivnost ovih područja ne bi postojala da nisu ostvarili mogućnost sticanja monopolske rente (Harvi, 2013: 146-147). Kao ishod ovog procesa nastaje nova faza džentrifikacije – super džentrifikacija – koja je karakteristična za globale gradove (Lees, 2000).

Harvi povezuje uspon postmoderne kulture i društva sa imperativima postfordističke privrede („fleksibilne akumulacije“), čije se protivrečnosti manifestuju u gradskom prostoru i savremenom urbanom životu. Harvi izdvaja tri aspekta postfordističkog/postmodernog grada⁵², koji imaju zabrinjavajuće socijalne implikacije; od koji se svaki može povezati sa džentrifikacijom.

Prvi aspekt koji Harvi naziva „proizvodnja simboličkog kapitala“, odnosi se na eksploataciju diferenciranih tržišta, privlačenje srednjih i visoko dohodovnih grupa da što više stiču statusna luksuzna dobra. Dominacija konzumerizma dovela je, kao nikada do sada, do sve većeg naglaska na diferencijaciji proizvoda u urbanom dizajnu. Istražujući granice diferenciranih

⁵⁰ Kolektivni simbolički kapital koji se pridaje delovima Pariza, Atine, Njujorka, Rio de Žaneira, Berlina i Rima daje tim gradovima velike ekonomske prednosti u odnosu na Baltimor, Liverpul, Esen, Lil ili Glazgov, koji se suočavaju sa problemom podizanja simboličkog kapitala koji bi im omogućio zahtev za jedinstvenošću (Harvi, 2013: 149). Uspeh Gugenhajmovog muzeja u Bilbaou, kao i spremnost finansijskih institucija da finansiraju taj projekat, objašnjava se značajem koji ima kolektivni simbolički kapital.

⁵¹ Da bi se napunio kongresni centar, potrebni su hoteli, koji zahtevaju bolji transport i komunikacije, što stvara mogućnosti za proširenje kapaciteta kongresnog centra (Harvi, 2013).

⁵² Analizu zasniva na transformaciji gradova u Sjedinjenim Američkim Državama.

ukusa i estetskih preferencija (i radeći sve što je neophodno da ih stimulišu), arhitekta i urbani dizajneri su naglasili važan aspekt akumulacije kapitala: proizvodnju i potrošnju „simboličkog kapitala”. Efekat ovog procesa nije samo prostorna i društvena segregacija u gradovima – na bogate i ostale koji ne mogu da steknu simbolički kapital, već ostvarivanje veće moći u urbanoj politici na osnovu privilegovanog položaja u urbanoj ekonomiji, i zatim njena orijentacija ka prioritetima potrošnje (Harvey, 1994).

Drugi aspekt, „mobilizacija spektakla”, odnosi se na uspon kupovine i zabave kroz šoping komplekse, marine, kineske četvrti itd, koji su sredstva za podsticanje masovnog konzumerizma uz aktivnu podrške države. Ovo okretanje gradova ka areni spektakla i igre predstavlja dalju podelu između onih koji mogu i onih koji ne mogu da učestvuju u spektaklu, i što je još važnije, takođe utiče na preusmeravanje urbane politike i političkih prioriteta – od ulaganja u proizvodnju i ispunjavanja društvenih potreba, ka potrošnji. Poslednji aspekt postfordističke urbane promene, koji naglašava Harvi, je drastičan porast siromaštva i neformalnih aktivnosti (od neredovnog zaposlenja i domaćeg rada do trgovine drogom i prostitucije) koje su u vezi sa postfordističkom deindustrijalizacijom i fleksibilnim organizovanjem ekonomije. Ti procesi su stvorili ogromnu potkласu (osobe sa niskim primanjima ili bez prihoda i bez socijalne pomoći), koja je izolovana od „ukrašenih”/džentriфикovanih delova grada namenjenih dobrostojećim (Harvey, 1994).

Nova srednja klasa i „novi bogati” žive u džentriфикovanim enklavama koje su realizovane na takav način da isključuju *druge*. Te enklave predstavljaju područja visokog ulaganja u dizajnirano okruženje, stilizovane forme i estetizaciju svakodnevnog života (Featherstone, 1994). Proces džentriфикacije tako proizvodi novi oblik društvene segregacije na mikro nivou, a ne društvenu različitost.

I Smit i Harvi ističu primarni značaj ekonomskog restrukturiranja za proces džentriфикacije. Prema njima, relevantni procesi koje treba uzeti u obzir su regionalna i metropolitenska deindustrijalizacija, i koncentracija naprednih usluga/produkcionih servisa, kao i kulturnih tržišta (veze kapitala i kulture razmatra Zukin) u gradskom centru. Posledično, džentriфикacija je podvedena pod proizvodnju i potrošnju (strukturno određene), pre nego pod sociodemografske karakteristike džentriфикatora ili individualni izbor. U meri u kojoj marksistički analitičari prepoznaju značaj aktera na strani tražnje, u njihovom fokusu je strukturno određeni društveni položaj džentriфикatora, koji se dovodi u vezu sa korporativnim reinvestiranjem u centralni poslovni distrikt, i porastom različitih usluga na lokalnom, regionalnom i nacionalnom nivou. S jedne strane, bilo da se džentriфикacija smatra investicijom u akumulaciju kapitala, ili investicijom u društvenu

reprodukciju, ističe se da ona pomaže širenju kapitala. S druge strane, ukazuje se i da ideološka potpora džentifikaciji pomaže legitimizaciju korporativnog širenja u centralnim delovima grada (Smith, 1979).

Akterska perspektiva – neoveberijanski pristup

Druga grupa objašnjenja džentifikacije, koja je pod teorijskim uticajem liberalnog humanizma, postindustrijskog urbanizma i shvatanja koja pridaju važnost individualnom delovanju, pažnju posvećuje pitanju ko stvara tražnju za džentifikovanim prostorima (Ley, 1986, 1996). U ovim objašnjenjima ističe se uloga individualnih aktera, a posebno se naglašava značaj nove srednje klase, kreativne klase (Florida, 2005), odnosno umetnika (Ley, 1996, Zudin, 1989). Od veberijanske tradicije preuzima se autonomni deterministički značaj životnog stila u socijalnoj stratifikaciji. Ley polazi od toga da su strukturne promene uslovile promene socijalne stratifikacije – ali naglašava izbore (ciljno racionalne, vrednosno racionalne) određenih grupa koji su povezani sa njihovim životnim stilom.

Ova istraživanja posebno analiziraju karakteristike džentifikatora: vrednosti nove srednje klase, potrošačku tražnju i potrošačke prakse. Pažnja se povećuje ulozi obrazovanja (kulturnog kapitala) aktera džentifikacije, kao i uloga njihovih profesija (kreativna klasa) u pokretanju ovog procesa. Neophodno je naglasiti da predstavnici ovog pristupa ne dele stav da ekonomsko restrukturiranje predstavlja neophodan i dovoljan uslov džentifikacije. Oni ističu promenu vrednosnog sistema. Zapravo, da se vrednosti nisu promenile (samorealizacija žena, alternativne porodične forme, odlaganje ili napuštanje braka i roditeljstva) većina džentifikatora ne bi bila motivisana za život u centru. Ipak, ni kod ovog pristupa ne negira se da je džentifikatorski stambeni izbor uslovljen društvenim položajem (ekonomskim kapitalom) koji je u vezi sa proširenjem srednje klase.

Kao glavni predstavnik ovog pristupa izdvaja se Ley (Ley, 1980, 1986, 1996) koji ukazuje na značaj kulturnih vrednosti i posebnog životnog stila nove srednje klase. (Neki) pripadnici nove srednje klase imaju liberalno političko opredeljenje, cene istorijsko konzerviranje urbanog jezgra i potrošnju nestandardizovane robe. Zaposlenje u postindustrijskim poslovima i posedovanje univerzitetske diplome su prema Leju ključni indikatori džentifikacije, i izražavaju se u „postmodernim životnim stilovima” samosvesne potrošnje.

U objašnjenju koje je ponudio Ley (1981, 1996) tvrdi da koreni džentifikacije leže u promenama industrijske strukture velikih gradova,

koje nastaju zamenom prerađivačkih industrija industrijama zasnovanim na uslugama i pratećim promenama profesionalne klasne strukture. U prethodnom periodu u profesionalnoj strukturi u velikoj meri su bila zastupljena radnička zanimanja, dok su sada u porastu zanimanja belih okovratnika – stručnjaka, menadžera i tehničara u finansijskim, kulturnim i uslužnim delatnostima, koja su koncentrisana u većim gradovima. Osim ovih promena (Ley, 1980; Butler, 1997), došlo je i do promena u kulturnoj orijentaciji, preferencijama i radnim obrascima u jednoj frakciji nove srednje klase, koja želi da živi u centru grada, a ne da svakodnevno putuje iz predgrađa (May, 1996).

Za pokretanje džentrifikacije značajna je i uloga umetnika kao aktera estetizacije prostora: tako neka siromašna susedstva mogu biti privlačna za umetnike da se tu nasele, jer oni cene njihovu običnost, pristupačnost, kao i njihov (centralni) položaj (Ley, 2003, Zukin, 1989). Zukin analizira ulogu umetnika u procesu, ali džentrifikaciju posmatra kao prostorni izraz značaja koji kultura ima u urbanoj ekonomiji (Zukin, 1989), tako da je veći nagasak na strukturnoj uslovljenosti fenomena.

Kada se razlike utvrđuju na strani aktera tražnje (pionirske i profitabilne) mladi umetnici i stručnjaci u slučaju pionirske džentrifikacije poseduju više kulturnog u odnosu na ekonomski kapital, dok u slučaju profitabilne pojedinci koje se doseljavaju u seusedstvo poseduju visok ekonomski kapital. Diferencijacija aktera doprinosi utvrđivanju postojećih različitih motiva kod džentrifikatora (Zukin, 1987). Osim toga, viđenje džentrifikatora kao homogene grupe onemogućava da se na odgovarajući način analiziraju posledice džentrifikacije.

Tako se ističe da su prvi džentrifikatori pre svega nosioci kulturnog kapitala, koji su našli niše na stambenom tržištu koje su sebi mogli da priušte. Mali obim imovine koja se mogla džentrifikovati i relativno niski troškovi sanacije (niska cena stupanja na ovo tržište), bar u početnoj fazi, privukli su značajan broj ljudi, koji su se primenjujući „uradi sam” strategije uključili u ovaj proces. U njihovom slučaju, ulaganje u stambeni prostor obezbedilo im je uslove koji su im potrebni za društvenu reprodukciju. U kratkom roku, blizina radnih mesta u uslugama koje pruža taj deo kreativne klase, olakšava im ulazak u urbanu ekonomiju. Na duži rok, međutim, njihov doprinos kulturnom kapitalu u centru grada može da podigne cene stanova toliko visoko da oni više ne mogu da obezbede neophodna sredstva za život na toj lokaciji. Tada pionirsku džentrifikaciju zamenjuje profitabilna džentrifikacija i dolazi do japifikacije susedstva. Ukazuje se i na distinkciju koja postoji u okviru srednje klase između pripadnika koji u procesu džentrifikacije konstruišu i potvrđuju identitet, i onih koji profitiraju proizvodnjom roba i usluga za njihov način potrošnje (Zukin, 1987). Kulturno potvrđena

susedstva obezbeđuju novoj srednjoj klasi kolektivni identitet i socijalne akreditivne za kojima teži (Logan i Molotch prema Zukin, 1987).

Iako postoje rentni jaz i nova srednja klasa stručnjaka, prema Bridžu nije sasvim jasno kako je džentrifikacija počela u uslovima prilične socijalne i ekonomske nesigurnosti u unutrašnjim područjima u kojima je stanovala radnička klasa (Bridge prema Hamnett, 2003). Takva susedstva su iz perspektive srednje klase koja živi u predgrađima percipirana kao nebezbedna. Međutim, taj rizik su prvi džentrifikatori bili voljni da prihvate pošto im je lokacija omogućavala bliži pristup poslu, kao i željeni stil života uz manje troškove (rente).

Bridž posebno naglašava svesno delovanje i odlučivanje aktera džentrifikacije.⁵³ Mladi stručnjaci prvo moraju da izaberu kuću u centru grada, umesto stambenog objekta na udaljenoj lokaciji. Tip kuće koju kupuju je, takođe, samosvesna aktivnost⁵⁴. Kupovanje skupih, nerenoviranih objekata, koji zahtevaju znatna ulaganja u restauraciju, predstavlja riskantnu odluku, posebno jer se ne zna koja će biti prodajna cena kuće u budućnosti. Takođe, i preduzimači kalkulišu prilikom izbora objekta u koji će investirati. Na smanjivanje rizika sa kojim se suočavaju utiče konstituisana estetika džentrifikacije (adaptacija kuće se izvodi na način koji je u skladu sa očekivanjima budućih kupaca) (Bridge, 2001b).

Na početku procesa postoji nedoumica koja vrsta estetike je dovoljna da se susedstvo srednje klase razlikuju od susedstava radničke klase, da bi se opravdala kupovina nekretnina u tom susedstvu. Kao presudna stvar izdvojilo se obnavljanje uz „postizanje autentičnosti” stanova, koje je bilo u suprotnosti i sa modernizacijom imovine koju je sprovela radnička klasa⁵⁵, i sa modernim standardizovanim stambenim objektima tradicionalne srednje klase u predgrađu. Usklađivanjem sa *estetskim signaliziranjem*⁵⁶ i drugi stanovnici iz srednje klase izražavaju svoju klasnu pripadnost.

Smitov prigovor objašnjenjima koja polaze od tražnje je da su ona previše individualistička, da prenaplašavaju promene u potrošačkim izborima i preferencijama, i da adekvatno ne objašnjavaju osnovne promene na tržištu zemljišta i nekretnina. On takođe tvrdi da su nedovoljno materijalistička

⁵³ Više u poglavlju *Struktura vs akteri*.

⁵⁴ Potpuno nerenovirani objekti bili su traženiji od renoviranih jer su nerenovirani objekti nudili kupcima mogućnost da utisnu *sopstveni znak* i da na taj način iskažu svoju individualnost (Bridge, 2001b).

⁵⁵ Samostalne akcije pripadnika radničke klase.

⁵⁶ U početku je to bilo minimalno, farbanje kuće pastelnim bojama postalo je znak razlikovanja za prve džentrifikatore, koji nisu imali ni novca ni samopouzdanja da učine nešto drugo. Tako je očuvanje pre nego modernizacija nastalo kao reakcija na habitus srednje klase (Bridge, 2001b).

u svom teorijskom pristupu, i da ne uspeavaju da se nose sa ekonomskim promenama koje su u osnovi procesa džentrifikacije.

Hemnetov pokušaj prevazilaženja strukturnog i akterskog pristupa

Prema Hemnetu, objašnjenje džentrifikacije mora počivati na strani tražnje isto koliko i na strani ponude, pošto su promene u urbanoj ekonomiji i klasnoj strukturi u osnovi promene i porasta stambene tražnje srednje klase. On smatra da je razdvajanje strukturne i akterske perspektive posledica pionirskih pokušaja teorijskog ovladavanja ovim relativno novim urbanim fenomenom, i da u daljim teorijskim analizama treba težiti prevazilaženju njihovih jednostranosti. Dakle, objašnjenja koja polaze od tražnje ne treba samo da se zasnivaju na ukusu i preferencijama potrošača, već i na transformaciji industrije, promeni profesionalne strukture i visini zarada. Uzimajući u obzir ovaj dodatni argument o stambenim preferencijama određene frakcije srednje klase, Hemnet smatra da ne dovodi u pitanje strukturnoekonomsku osnovu teze o profesionalizaciji rada (porast stručnjčkih i menadžerskih poslova) (Hamnett, 2003). Hemnetova osnovna teza je da postindustrijski poslovi zahtevaju pristup centralnom delu grada, što utiče na socijalni sastav stanovnika i prostore potrošnje u njihovoj blizini, čime se pokreće džentrifikacijski proces.

Hemnet tako džentrifikaciju objašnjava kao društvenu i prostornu manifestaciju prelaska industrijske u postindustrijsku ekonomiju. Ova transformacija, zatim, utiče na promene u prirodi i mestu posla, u profesionalnoj strukturi, visini zarada i strukturi stambenog tržišta. Hemnet svoju analizu zasniva na primeru Londona koji je prošao kroz dramatičan preobražaj – od glavnog centra britanske lake industrijske proizvodnje, sredinom 1960-ih kada je trećina radne snage bila zaposlena u proizvodnji, do postindustrijskog grada u kome dominiraju finansijske i poslovne usluge⁵⁷ i kreativna industrija. Kao internacionalno sedište velikih korporacija,

⁵⁷ 1961. godine samo 1 od 10 od londonskih radnika bio je zaposlen u finansijama i poslovnim uslugama (Hamnett, 2003). Status globalnog i svetskog grada, kao i značaj Londona kao glavnog internacionalnog finansijskog centra, uticali su da London sadrži neproporcionalnu koncentraciju radnih mesta u finansijskim uslugama. 1998. godine finansijske i poslovne usluge zajedno su zapošljavale skoro trećinu radnika u Londonu, dok je prerađivačka industrija zapošljavala samo 8%, a oko 50% londonskih proizvodnih radnika radilo je u (head offices) kancelarijama proizvodnih kompanija. 1961. godine London je imao 1,45 miliona poslova u proizvodnji (32,4% od ukupnog broja), do 1991. taj broj je pao na 359 000 (11%), a na 253 000 (8%) u 2001. Broj proizvodnih radnika stabilizovao se 1990. na oko 288 000 ili 8% (Hamnett, 2003:2404).

London sadrži visok procenat poslova u korporativnim centralama i srodnim poslovnim uslugama (menadžment konsalting, pravo, advertajzing, dizajn i odnosi sa javnošću). Pošto je i centar emitovanja (*broadcasting*) i izdavaštva, koncentrisali su se poslovi u medijskoj produkciji i marketingu, od nacionalnih novina i časopisa do vodećih TV studija i video produkcije. Na kraju, posebno od 1990. godine, London postaje glavni centar kulturne i kreativne industrije (Hamnett, 2003).

Sve ove promene su uticale da krajem 1990-ih⁵⁸, finansijske i poslovne usluge čine 32% od ukupnog broja zaposlenih, što je više od ostalih sektora, i četiri puta više od prerađivačke industrije. Izveštaj GLA ekonomista iz 2002. godine pokazuje da su kreativne industrije (uključujući modu, reklamiranje i digitalne umetnosti) glavni poslodavac u Londonu posle poslovnih usluga (Hamnett, 2003). Transformaciju industrije prate promene u profesionalnoj klasnoj strukturi (*Occupational Class Structure*). Popisni podaci (1961-1991) za ekonomski aktivne muškarce pokazuju kontinuirani rast stručnjaka i menadžerskih grupa, i dosledan pad kvalifikovanih, polukvalifikovanih i nekvalifikovanih manuelnih radnika⁵⁹ (Hamnett, 2003).

Porast broja stručnjačkih i menadžerskih zanimanja, u kombinaciji sa velikim povećanjem prihoda⁶⁰ koji ove grupe ostvaruju, zajedno sa opadajućim brojem i značajem manuelnih radnika, izmenili su strukturu tražnje na londonskom tržištu nekretnina. Međutim, ovo ne znači da su sva, ili čak većina, stručnjačkih i menadžerskih domaćinstava u Londonu džentrifikatori, već da brojčano povećavanje ove grupe povećava stambenu

⁵⁸ Tokom 1981-1998, zaposlenost u poslovnim uslugama u Londonu povećana je za 376 000 ili 92%, od 408 000 (11,6% od ukupnog broja zaposlenih) do 784 000 (22,1%); od 1 na 10 radnih mesta (1981) poslovne i profesionalne usluge, do 1 od 5 radnih mesta (1998) (Hamnett, 2003).

⁵⁹ Kritičari Hemnetove teze (Brueghel, 1996; Cox i Watt, 2002) smatraju popisne podatke, na kojima Hemnet zasniva svoju analizu, pogrešnim i parcijalnim jer ne prikazuju broj *part-time* radnika, nelegalno ili polulegalno zaposlenih u ličnom uslužnom sektoru (keteringu, čišćenju, hotelima, ličnim uslugama i sl). Hemnet, iako ne sumnja u validnost ove kritike, ukazuje da ne postoje sistemski dokazi da to podrže. Pored toga, zabeležen je i veliki pad niskokvalifikovanih uslužnih poslova u transportu i drugim sektorima (železnički vratari, stražari i kondukteri). Prema Hemnetu, sveukupan trend je profesionalizacija – porast servisne klase (stručnjaka).

⁶⁰ Promene u industriji i profesionalnoj strukturi Londona uticale su na menjanje strukture individualnih zarada i prihoda domaćinstava (između 1979/80 i 1989/90 prosečni prihod domaćinstva realno se povećao za 37%). Poredeći podatke u periodu od 1979 do 1993, domaćinstva sa dva dohotka u Londonu imala su najveći rast realnih prihoda (77%). Stručnjačka i menadžerska domaćinstva (DPMs) nalaze se na vrhu, njihov broj se utrostručio sa 1,5% na 4,8% i ostvarili su veliki porast realnih prihoda tokom perioda (Hamnett, 2003).

tražnju. Cena nekretnina u Londonu dramatično je porasla u poslednjih 30 godina, i to brže nego u Britaniji kao celini⁶¹ (Hamnett, 2003).

Kako se povećavao broj stručnjaka i menadžera privatni rentalni sektor je reagovao. U promenjenoj situaciji stambeni izbori za srednju klasu su bili sledeći: kupovina kuće van Londona i putovanje do posla, kupovina u spoljašnjim londonskim predgrađima i putovanje do posla, ili iznajmljivanje/kupovina stana u *unutrašnjem* Londonu u blizini radnog mesta i objekata za provođenje slobodnog vremena. Značajan procenat odlučio je da živi u *unutrašnjem* Londonu, ali povećana tražnja ne može da se realizuje u područjima u kojima već stanuje srednja klasa i gde cene naglo rastu, već u susedstvima sa nižim cenama čime se inicira džentrifikacija tih područja. Takođe, zabeležen je pad privatnog iznajmljivanja u svim opštinama⁶². To se posebno vidi u opštinama *Islington* i *Lambet*, gde je tokom 1960-ih i 1970-ih veliki broj privatnih rentalnih objekata bio „očišćen” za novu gradnju od strane lokalnih vlasti. Rezultat je promena na tržištu nekretnina – od privatnog rentalnog sektora ka vlasničkom.

Lis osim razlika u teorijskim pristupima džentrifikaciji skreće pažnju i na razlike u predmetu i metodama istraživanja. Ako se uporede metode koje su koristili Smit (1996) i Batler (1997) u svojim istraživanjima postaje jasnije zašto su i njihovi zaključci toliko različiti. Batler se bavio pitanjem: „Da je li je nešto izrazito drugačije kod pripadnika srednje klase koji žive u *Hackney* čime bi se moglo objasniti zašto žive tamo?”. Da bi odgovorio na ovo pitanje Batler je sproveo 250 intervjuja. S obzirom da je analiza zasnovana na kvalitativnim podacima iz intervjuja, nije iznenađujuće da su za Batlera više važni način života i subjektivni izbori, za razliku od Smita, čija „mapa vrednosti nekretnina” i lokalnih otpora džentrifikaciji daju sliku klasnih borbi. Razlike između ovih suprotnih pogleda na džentrifikaciju objašnjavaju se teorijskom perspektivom, ali toj razlici doprinose i metode koje su korišćene u istraživanjima, tako, Batlerova kvalitativna analiza otvara drugu perspektivu u odnosu na Smitove analize rentnog jaza (Lees, 1998: 2258).

⁶¹ 1970. prosečna cena u Londonu bila je 120% veća od proseka u Velikoj Britaniji. 2001. cene su bile 165% proseka Velike Britanije. Iako su cene u Londonu pale naglo zbog pada tržišta u prvoj polovini 1990-ih oporavile su se i prosečna cena u Londonu je porasla za 137% od juna 1995. do juna 2002, od 98 300£ do 232 800£. Sa prosečnim primanjima u Londonu od 22 000£ godišnje, praktično je nemoguće da domaćinstva sa prihodima ispod 30 000£ kupe kuću čak i u najjeftinijim delovima (Hamnett, 2003).

⁶² Pad u sektoru počinje još 1950-ih u *unutrašnjem* Londonu, udeo privatnih zakupaca pao je sa 64% 1961. na 28% u 1991, a u *spoljašnjem* Londonu sa 30% na 14%.

MATRICE
SOCIOLOŠKIH
KONCEPATA ZNAČAJNIH
ZA RAZUMEVANJE
FENOMENA
DŽENTRIFIKACIJE

Struktura vs akteri

U ovom poglavlju proces džentrifikacije se razumeva kroz deterministički značaj strukturnih odnosno akterskih činilaca. Razlikovanjem aktera na strani ponude i na strani tražnje je u skladu sa većim ili manjim značajem, koji se daje strukturnoj odnosno akterskoj dimenziji. Tako se i u objašnjenjima džentrifikacije prepoznaje jedna od ključnih socioloških dilema: da li u objašnjenju društvenih fenomena treba poći od društvene strukture ili delovanja društvenih aktera. Strukturna perspektiva negira autonomnost i izbor u delovanju pojedinaca, već je njihovo delovanje determinisano društvenim položajem, dok, nasuprot tome, akterska perspektiva ističe delovanje svesnog pojedinca.

Kako Zukin značajno mesto daje simboličkoj ekonomiji (kulturi) tako i džentrifikaciju tretira kao multidimenzionalnu kulturnu praksu, za koju smatra da je ukorenjena na obe strane teorijske dileme (struktura/akteri). Kao forma vlasništva, džentrifikovani stanovi su sredstvo akumulacije i sredstvo društvene reprodukcije za jedan deo srednje klase. Kao referenca za specifičnu vrstu zgrada u centru grada, džentrifikacija konotira i način visokog statusa kulturne potrošnje, uz kolonizaciju sve većeg prostora koji zauzima napredni uslužni sektoro (Zukin, 1987).

Neki autori posebno analiziraju promene na tržištu rada (povećanu feminizaciju radne snage) i promene u strukturi domaćinstva (porast samačkih i dvočlanih domaćinstava sa visokim prihodima koja zahtevaju pristup centralnim delovima grada) (Bondi, 1999; Lyons, 1996). Jedno strukturno objašnjenje džentrifikacije izneo je Redfern (1997), prema kome je uzrok procesa dostupnost i pad realnih troškova *kućnih* tehnologija (*domestic technologies*), koje su omogućile da se stare kuće iz 19. veka modernizuju i adaptiraju u skladu sa standardima 20. veka. Redfern tvrdi da se džentrifikacija zasniva na sposobnostima da se modernizuje stambeni prostor. Ipak, pitanje je da li je to dovoljan faktor za džentrifikaciju,

jer ako nema imovine koja se može džentifikovati niti potražnje za njom, *kućna* tehnologija sama po sebi ne bi dovela do džentifikacije. Naime, ovo objašnjenje ne isključuje već dopunjuje objašnjenja koja se odnose na procese na tržištu nekretnina (Smit) odnosno promene u rezidencijalnim izborima aktera (Lej).

U daljem tekstu, analiza džentifikacije oslanja se na Lefevrov koncept proizvodnje prostora (prostorne trijade, upotrebe i značenja prostora) i Harvijevo shvatanje simboličkog kapitala. U objašnjenjima ponašanja džentifikatora najviše se koristi razučena Burdijeova teorija, posebno veza habitusa, stila života i ukusa, i teorije kapitala (Ley, 1996; Bridge, 2001, 2006; Butler, Robson, 2001).

Lefevrova teorija proizvodnje prostora određuje aktere i na strani ponude i na strani tražnje u datom strukturnom okviru. Iako je Lefevr formulisao svoju teoriju za vreme fordističke ekonomije, jake države i dominacije modernizma u planiranju gradova, kako se i postindustrijska ekonomija i proizvodnja prostora odvijaju pod istim kapitalističkim principima, njegova teorija i dalje je veoma uticajna i primenjuje se u analizi različitih aspekata savremenog grada. Lefevrova prostorna trijada, prostorna praksa, reprezentacija prostora i prostorna reprezentacija, može da se koristi kao epistemološki okvir za analiziranje promena urbane forme, tenzija i konflikata koje džentifikacija proizvodi jer ona utiče na proizvodnju i iskustvo/doživljaj urbanog prostora (Keddie, 2009).

Lefevr smatra da gradski prostor nastaje kao izraz odnosa u društvenoj proizvodnji, kao i da gradski prostor predstavlja materijalni i simbolički odraz datog društva. Totalitet društvenog prostora čine međuzavisne i simultane dimenzije: prostorna praksa, reprezentacija prostora i prostorna reprezentacija (Lefebvre, 2005). Prostorna praksa obuhvata blisku vezu u posmatranom prostoru između svakodnevne realnosti (dnevne rutine) i urbane realnosti (puteva i mreža koji povezuju mesta koja su namenjena za rad, privatni život i dokolicu) (Lefebvre, 2005). Prostorna praksa je tako pojam koji povezuje specifičan društveni prostor i njemu referentne društvene delatnosti. Ona se odnosi na fizičke i materijalne tokove (individua, grupa, robe), cirkulacije, transfere i interakcije u prostoru, strukturisane na način koji održava postojeći model reprodukcije društvenog života (Grbin, 2013). Reprezentacija prostora, koja predstavlja dominantnu kategoriju prostora u bilo kom društvu (načinu proizvodnje), je konceptualizovan prostor od strane naučnika, planera, urbanista, tehno-karta i socijalnih inženjera (Lefebvre, 2005). Ona predstavlja materijalizovane apstraktne konstrukcije, osmišljene prostore i planove (Grbin, 2013). Osim toga, obuhvata znakove i značenja, kodove i znanja, koji se koriste u akademskim disciplinama koje se bave prostornim praksama (inženjering, arhitektura,

geografija, planiranje, socijalna ekologija i slično), i u svakodnevnom govoru (Harvey, 1994).

Poslednji element trijade, prostorna reprezentacija predstavlja, posredstvom pripisanih simbola i slika, (do)življen prostor stanovnika i korisnika. Prostorna reprezentacija proizilazi iz dominantnih obzora prostornih praksi i reprezentacije prostora, koje stanovnici pasivno prihvataju (Grbin, 2013). Prema Harviju, to su društveni izumi (kodovi, znaci, pa čak i simbolički prostori, izgrađena sredina, slike, muzeji i slično) koji imaju potencijal da stvore nova značenja ili mogućnosti za prostorne prakse (Harvey, 1994).

Ove tri dimenzije proizvodnje prostora Lefevr je opisao i kao zamišljen, opažen i življen prostor (Lefebvre, 2005: 38-39). Zamišljen (konceptualizovan) prostor odnosi se na idealizovane reprezentacije prostora, planove, projekte i mape. To je dominantni oblik prostora, „carstvo“ planera, arhitekata i aktivnih učesnika u transformaciji urbanog prostora. Rezultat njegove hegemonije je nadmoć „apstraktnog prostora“ u gradu (Lefebvre, 2005: 49). Opažen prostor odnosi se na svakodnevne materijalne prostorne prakse, rutine i iskustva stanovnika, koji određuje kako se koristi prostor. Življeni prostor je složena kombinacija zamišljenog i opaženog prostora (*representational* prostor subjektivnosti), u kome stanovnici neposredno žive dajući smisao svom okruženju. Ali to je takođe i „kontra-prostor“ (Lefebvre, 2005: 349), različit od materijalnih prostornih praksi ali sposoban za njihovu transformaciju. To je, potencijalno, prostor otpora u kome može da se misli o tome kako grad treba drugačije oblikovati.

U skladu sa konceptom prostorne trijade, Lefevr analizira transformaciju gradskih centara, i premda iako ne koristi pojam džentrifikacije, opisuje vrlo sličan proces. Gradsko jezgro je postalo „potrošački proizvod visokog kvaliteta“ (Lefebvre, 1996: 73), apstraktni prostor koji sadrži raznolike mogućnosti korišćenja, ali od kog su pripadnici radničke klase izolovani. Ta promena gradskog jezgra, od centra proizvodnje ka centru potrošnje, sažima nove oblike urbanog života koji vode džentrifikatori. Rezultat su „geta bogatstva“ (Lefebvre, 1996: 140) – rezidencijalne enklave visokog statusa u kojima se imućni izoluju od šireg gradskog okruženja. Apstraktni prostor je „tamo gde su se pripadnici srednje klase naselili i proširili“, gde mogu da pronađu „umirujuću“ verziju društvene stvarnosti koja je u skladu sa njihovim idealima socijalne različitosti, bez direktnog odnosa sa njom (Lefebvre, 2005: 309). Čitanje džentrifikacijskih procesa iz Lefevrove perspektive, ukazuje da se džentrifikacija realizuje u apstraktnom prostoru, u kome se nova reprezentacija prostora, u unutrašnjem delu grada, namenjuje srednjoj klasi u posebnim rezidencijalnim objektima i susedstvima. Osim navedenog, novi stanovnici centra grada menjaju materijalne prostorne

prakse ka novim rezidencijalnim objektima i mestima potrošnje. Džentrifikacija donosi i promene u prostornoj reprezentaciji, koje se ogledaju u tome kako džentrifikatori i „drugi” opažaju i žive susedstvo. „Drugi” se odnosi na ljude koji u džentrifikovanim susedstvima obavljaju prostorne prakse, ali to nisu njihova rezidencijalna područja, kao i na stanovnike koji su iz njih potisnuti. Tako se odnos zamišljenog, opaženog i življenog (džentrifikovanog) prostora može primeniti na različite kategorije: stanovnike, zaposlene, iseljene, posetioce... Primena Lefevrovih prostornih dimenzija na džentrifikaciju omogućava iznijansirano sagledavanje njihovih svakodnevnih iskustava. Osim toga, pokazuje kako se povećavaju zahtevi isključenih iz ovih prostora za pristupanjem/dostupnošću, kao i njihovi zahtevi za usmeravanjem budućeg razvoja urbanog prostora.⁶³

Pionirska džentrifikacija, takođe, može da se tretira kao prostorna reprezentacija koja postaje reprezentacija prostora kada se uključuju i drugi akteri (privatni sektor i država). Harvi tumačeći Lefevra smatra da se u okviru prostorne reprezentacije mogu stvarati nova značenja i prostorne prakse (Harvey, 1994), tako pioniri džentrifikacije stvaraju drugačiji simbolički prostor i izgrađenu sredinu, kada „model” preuzimaju akteri ponude takve intervencije u prostoru postaju dominantne i planirane tj. reprezentacija prostora.

Harvi u sklopu svoje teorije kretanja kapitala džentrifikaciju povezuje sa prisvajanjem viška vrednosti iz osobnosti određenog prostora (simboličkog kapitala). Kontradiktornost monopolske rente se ogleda u tome da globalni kapital u pokušaju za njenim uspostavljanjem procenjuje osobene lokalne sadržaje, što vodi uvažavanju jedinstvenosti, autentičnosti, posebnosti, originalnosti i drugim dimenzijama društvenog života, koje nisu konzistentne sa homogenošću⁶⁴ koju pretpostavlja robna proizvodnja. Naime, ako kapital ne želi da uništi jedinstvenost, mora da podrži diferencijaciju i dozvoli, u izvesnom stepenu, nekontrolisani kulturni razvoj na lokalnom nivou. Kapital čak može da podržava, mada obazrivo, i prestupnička kulturna ponašanja jer je to način ostvarivanja kreativnog, autentičnog i jedinstvenog (Harvi, 2013: 156)⁶⁵. Prelaz pionirske u profitabilnu džen-

⁶³ O Lefevrovoj ideji „prava na grad” više u poglavlju *Urbanitet grada i džentrifikacija*.

⁶⁴ Prema Lefevru proces homogenizacije podrazumeva kvantitativni rast ujednačenih, komodifikovanih prostora na globalnom nivou, tj. proizvodnju „istih” gradova, ili sličnih kvartova, koji dramatično odudaraju od „kreativne prve prirode”, koja svojom lepotom i raznovrsnošću oduzima dah u istorijskim gradovima. Pojam homogenizacije prostora ne odnosi se samo na građevine i urbanistička rešenja, već na celokupan društveni život u njemu, posebno u rezidencijalnim zonama grada koje naseljavaju pripadnici istih društvenih slojeva (Grbin, 2013: 477).

⁶⁵ U okviru tog prostora Harvi vidi mogućnosti za formiranje opozicionih pokreta.

trifikaciju može se tretirati kao deo procesa uspostavljanja monopolske rente. Kapital konstantno teži da uključi i komodifikuje kulturne razlike i kulturna dobra kako bi prisvajao monopolsku rentu. U tom delovanju kapital proizvodi otuđenje i ogorčenje među kulturnim proizvođačima, koji doživljavaju otimanje i eksploataciju svoje kreativnosti zarad ekonomskog dobra drugih⁶⁶ (Harvi, 2013: 156).

Na primeru Barselone i džentrifikacije njenih delova Harvi pokazuje kako frunkcioniše simbolički kapital prostora (Harvi, 2013). Barcelona je iskoristila katalonsku istoriju i tradiciju, kulturnoumetničko nasleđe (Gaudijevu arhitekturu i katalonsku književnost) i organizaciju Olimpijskih igara da dostigne neophodnu prepoznatljivost među evropskim gradovima. Međutim, ostvareni uspeh uticao je na povećanje cena nekretnina i sve veću homogenizaciju prostora usled komodifikacije, jer razvoj počinje da sledi model drugih kapitalističkih gradova: kao rešenje za saobraćajnu zakrčenost nude se bulevari koji će prolaziti kroz stare delove grada; multinacionalne robne kuće zameniće lokalne radnje, džentrifikacija uklanja lokalno stanovništvo i uništava staro gradsko jezgro, čime Barcelona gubi na svojim specifičnostima (Harvi, 2013: 150).⁶⁷

Veliki uticaj na objašnjavanje fenomena džentrifikacije, prvenstveno ponašanja aktera tražnje, ostvaruje složena Burdijeova teorija, koja se u izvesnoj meri modifikuje u analizama ovog fenomena. Središnja kategorija Burdijeove teorije je pojam habitusa, koji je istovremeno princip generisanja praksi podložnih objektivnom klasiranju i sistem klasiranja (*principium divisionis*) tih praksi. Upravo je odnos između te dve sposobnosti koje definišu habitus – sposobnost proizvodnje praksi i dela podložnih klasiranju, i sposobnost razlikovanja i ocenjivanja tih praksi i dela (ukus) – okvir u kojem se konstituiše predstavljeni društveni svet, odnosno prostor stilova života (Burdije, 2004: 132). Bridž u džentrifikacijskom procesu vidi uspostavljanje novog habitusa (Bridge, 2001b).

Iako Burdije govori o nesvesnom prenosu klasnih dispozicija kroz telesne pokrete i druge intuitivne reakcije radi se o klasnoj reprodukciji. Polazeći od Burdijea, Bridž džentrifikaciju posmatra velikim delom kao nesvesni odgovor na novo polje mogućnosti u odnosima između kultur-

⁶⁶ Muzička industrija u SAD stalno iznova uspeva da prilagodi neverovatnu osnovnu i lokalnu kreativnost svih vrsta, skoro uvek u korist industrije a ne muzičara (Harvi, 2013). Trend se može pratiti na celokupnoj kulturnoj sceni.

⁶⁷ Što se više upražnjava konzervacija, to identitet postaje sve manje lokalno specifičan, zato što postoji jedan opšti, globalni kliše „očuvanog nasleđa grada“: ako se Ribarski kej u San Francisku pokazao tako uspešan, zašto ne napraviti isti takav u Singapuru, južnoafričkom Kejptaunu, kanadskom Halifaksu ili novozelandskom Velingtonu? (Graham, 2002: 1009).

nog i ekonomskog kapitala u društvenom prostoru (Bridge, 2001b: 206). Mogućnosti su nastale jer su se promenili ekonomski uslovi (uključujući obezvređivanje *unutrašnjeg* urbanog zemljišta, uslove investiranja i strukturnu promenu na tržištu rada tj. porast servisne klase). Džentifikacija je rezultat raznih odgovora na te nove ekonomske i društvene mogućnosti koje se rađaju iz prethodnih dispozicija klasnog habitusa, tako se u procesu džentifikacije uspostavlja novi habitus (Bridge, 2001b).

Ako postoje (različiti) ukusi koji vode do *života u potkrovlju* u *unutrašnjem* gradu radije nego u predgrađu, ako oni predstavljaju male preokrete u sveukupnom habitusu srednje klase, pitanje je zašto se toliko analizira džentifikacija. Ako je džentifikacija mala varijacija u reprodukciji srednje klase, zašto se uopšte desila, imajući u vidu da se u postojećem ukusu srednje klase (tj. postojećem habitusu), *unutrašnja* gradska područja, ka kojima su se mogli kretati rani džentifikatori, smatraju rizičnim mestima (Bridge, 2001b).

Bridž analizira odnose između prakse i habitusa i pojave džentifikacije, kao vidljive društvene snage, kako bi pokazao da svesna racionalna akcija može imati značajniju ulogu u Burdijeovoj analizi klasa, ali i u razumevanju džentifikacije. Kada se radi o džentifikatorima nove srednje klase, osobenost njihovog habitusa je susedstvo koje biraju – stanovanje i životni stil. Motivaciona snaga koja u ovom slučaju reprodukuje habitus je težnja da se sačuvaju razlike u statusnim „borbama” u društvenom prostoru. Razlikovanje se odnosi na mogućnosti da se definišu ukus i istančanost, i na posedovanje retkih stvari u skladu sa njima (Bridge, 2001b).

U novim situacijama⁶⁸ može se desiti da se ustanovljene prakse ne uklapaju jer je prekinuto rutinsko prilagođavanje subjektivnih i objektivnih struktura, i tada se stvara niz okolnosti u kojima izgleda da je nastupio „racionalni izbor”. Bridž povezuje Burdijeovo shvatanje habitusa sa teorijom racionalne akcije⁶⁹ (Bridge, 2001b). U kritičnim momentima nove prakse se mogu pojaviti preko fokusnih tački koje mogu biti veoma udaljene od prethodnih praksi; one mogu biti nepredvidive i voditi ka veoma različitim praksama. U situacijama u kojima prethodne dispozicije ne obezbeđuju jasan putokaz akterima kako da se ponašaju, jer principi izbora koje obezbeđuje habitus mogu proizvesti previše potencijalnih „putokaza”, akteri se

⁶⁸ Ovo je posebno slučaj u periodima kriza.

⁶⁹ Ljudi čine najbolje što mogu za sebe u okviru svojih ograničenja, tako je sudbina svih aktera determinisana njihovim ograničenjima, ali i izborima drugih koji deluju u okviru svojih ograničenja. Akteri moraju da predvide izbore drugih kako bi napravili sopstveni izbor; znajući da to isto rade i drugi akteri. Ovo nije slobodan izbor već je uslovljen ograničenjima i namerama drugih, ali to pruža moguću mehanizam za koordinaciju akcije (Bridge, 2001b).

moraju okrenuti drugim osobinama društvene, prostorne ili vremenske situacije, koji će im ukazati na pravac njihove sledeće akcije. Šelingovo shvatanje „fokusne tačke”⁷⁰ dozvoljava koordinaciju aktivnosti na ovaj način. Ova koordinacija može biti radikalni raskid sa postojećom tradicijom. Prema Šelingu, ustanovljavanje fokusnih tačaka je aktivnost stvaranja novih tradicija (Bridge, 2001b). Fokusna tačka je način koordiniranja sadašnjeg ponašanja i budućih očekivanja.

Burdije poklanja posebnu pažnju ulozi vremena kao simboličkoj sili, ali i prostor, takođe, može igrati sličnu ulogu u simboličkom regulisanju kulturnog i klasnog habitusa. Džentifikacija, tako, predstavlja jednu formu restrukturiranja simboličkih poredaka vremena i prostora. Ona izvire iz racionalne koordinacije akcije oko fokusne tačke koja se razvija u samosvesni klasni habitus (Bridge, 2001b). Važno je reći da ova društvena koordinacija može da se događa prećutno (bez eksplicitne komunikacije) između pojedinaca. Iako je na početku džentifikacijskog procesa fokusna tačka mogla biti proizvod eksplicitne komunikacije kao oblika saglasnosti o zajedničkim estetskim principima, kasnije se pretvara u prećutni oblik koordinacije između stranaca koji se doseljavaju (Bridge, 2001b).

Prema Bridžu, džentifikacija je primer gde se klasni habitus prilagođava novom polju. Džentifikacija takođe uključuje svesne izbore u fizičkoj i društvenoj okolini, koje vrši nekolicina pripadnika „urbane” srednje klase, i koji se razvijaju u skup praksi koje postaju fokusna tačka šireg klasnog habitusa. Ključni svesni izbori u određenim trenucima imaju veliki uticaj, preko privlačne moći fokusnih tački, na prakse koje potom slede. Klasni odnosi i klasni procesi oslanjaju se na nesvesne osobine i svesne izbore. Menjajući habitus oni mogu menjati principe budućih izbora (Bridge, 2001b). Fokusna tačka postaje šira vremensko-prostorna strategija. Centralno gradsko područje se definiše kao poželjno i kao znak razlikovanja, preuzimajući stariju tradiciju elitnog gradskog centra koja je postojala u periodu preindustrijskog kapitalizma. Ova promena simboličkog značaja centralnog gradskog prostora suprotstavlja se „životu” radničke klase, kao i „predgrađu” srednje klase. Simboličko uređivanje prostora postaje novi skup klasnih karakteristika. Redefinisanje prostora prati redefinisanje vremena. Prošla istorija stanovanja sada predstavlja oblik estetizovane autentičnosti. Sposobnost da se redefinišu i preurede vreme i prostor u

⁷⁰ „Ljudi često mogu da usklade svoje namere ili očekivanja sa drugima ako svako zna da drugi pokušava isto. Većina situacijaobezbeđuje neka „rešenja” za usklađivanje ponašanja, neku fokusnu tačku za očekivanja svake osobe o tome šta drugi od nje očekuje da ona očekuje da se od nje očekuje da uradi. Pronalaženje rešenja ... možda više zavisi od imaginacije nego od logike; može zavisiti od analogije, prethodnih slučajnih okolnosti, simetrije, estetske ili geometrijske konfiguracije” (Schelling prema Bridge, 2001b: 211).

ovim klasnim praksama je znak autoriteta i praktikovanje klasne moći (Bridge, 2001b).

Džentifikacija tako predstavlja novi oblik razlikovanja. Burdije distinkciju vezuje za dominantnu klasu, koja raspolaže najvećom količinom sva tri kapitala, i čiji stil života se naziva osećajem distinkcije. Materijalni položaj (ekonomski kapital) dominantne klase omogućava joj „distanca prema nužnosti” (nepostojanje brige za svakodnevnu egzistenciju), time ova klasa ima mogućnosti da se posveti „višim” vrednostima koje se odnose na stilizaciju i estetizaciju života⁷¹ (Spasić, 2006: 142). Kada je fokusna tačka izabrana⁷², prate je racionalna očekivanja koja pojačavaju pravac budućih akcija. Estetski činioци su ovde od posebne važnosti jer pružaju širok obim potencijalnih fokusnih tačaka budućih akcija. Ipak, na njima se stalno mora raditi jer je estetika džentifikacije u konstantnom procesu menjanja. Granice estetike se stalno testiraju, nabavljanjem modernih dobara s jedne strane, i identifikacijom istorijskih simbola, s druge strane (Bridge, 2001b).

Još je važno istaći da je prema Burdijeju jedna od razlikovnih odlika distinkcije⁷³ neupadljivost⁷⁴. Spasić ističe da se Burdijejeva distinkcija očituje kroz diskretnost, umerenost, uzdržanost⁷⁵. Na delu je mehanizam naturalizacije, „oprirodnjavanja”, kojim se jedan ukus, stečen u sasvim partikularnim, društveno određenim okolnostima socijalizacije i predstavlja kao prirodan (Spasić, 2006: 144-145). Džentifikacija kao proces, i ponašanje džentifikatora su suprotni jer je „vidljivost” važno obeležje njihovog životnog stila. Vidljivost njihovih estetskih praksi, okrenutost modi i trendovima, predstavlja suštinu džentifikacijske estetike (Bridge, 2001b), što je posebno izraženo u procesu profitabilne džentifikacije. Ovakva

⁷¹ Sama kategorija „ukusa” je buržoaska ideja, koja je u vezi sa višim položajem jer uključuje mogućnost izbora, slobodu opredeljenja i prevazilazi materijalne i egzistencijalne nužnosti. Život niže klase, posebno narodske je „ukus nužnosti”, uslovno se radi o ukusu jer su pripadnici ove klase razvili želju da žele ono što je u skladu sa nužnošću, ono što je „za njih” (Spasić, 2006: 142).

⁷² Bilo slučajno ili skoro neprimetnim akcijama.

⁷³ Distinkcija po definiciji označava diferenciranje, povlačenje granice prema drugima, ali u svoju korist: na način da se sebi (sopstvenoj grupi) pripiše superiornost (Spasić, 2006).

⁷⁴ Osobeni mehanizam intelektualne distinkcije sastoji se od „bezinteresnosti”. Intelektualci teže da se pokažu kao ljudi koji teže onome što ne donosi neposrednu korist, to im donosi osećanje uzvišenosti (Spasić, 2006: 144).

⁷⁵ Čak, akteri koji zauzimaju više pozicije koriste strategiju „popustljivosti” kako bi simbolički negirali društvenu distancu, za šta dobijaju priznanje, iako ona objektivno postoji (Burdije, 1998).

praksa je na tragu Veblenove upadljive potrošnje⁷⁶, i njegovog zaključka da je potrošnja ugledna ako je rasipnička (Veblen, 2008). Za tradicionalnu buržoaziju estetsko je nešto što se podrazumeva, prećutno i nerefleksivno, dok su estetske prakse nove srednje klase (servisne i kreativne klase) javne, diskurzivne i samosvesne. Ova nova klasna frakcija učestvuje u različitim formama refleksivne potrošnje, nekoj vrsti društvenog performansa, kao što su posećivanje određenih restorana, i „uglađena”, ali neformalna okupljanja u vinskih barovima i kafeima. Samosvest ovog kretanja potpomognuta je od strane „kritične infrastrukture” – restoratera, dizajnera enterijera, poznavalaca jela i vina – koja podržava i promoviše potrošačke navike ove frakcije srednje klase. Habitus džentrikatora je predmet samosvesne konverzije na svečanim obedima, u novinskim kolumnama, časopisima i filmovima (Zukin, 1982, 1991). Performativnost refleksivnih praksi frakcije nove srednje klase podržava pozornica na kojoj se performans odigrava, a to je centralni gradski prostor. U ovom pogledu pripadnici ove klase upotrebljavaju novu prostornu strategiju za izražavanje svog klasnog habitusa⁷⁷, imitirajući vreme kada je nekadašnja buržoazija imala kulturni zamah u centru viktorijanskog grada⁷⁸ (Bridge, 2001b).

Akteri džentrikacije mogu se posmatrati kao „frakcija klase” ili „deo klase” u burdijeovskom smislu distinkcije ukusa u odnosu na ostale pripadnike srednje klase. Među samim džentrikatorima mogu se identifikovati razlike u pogledu vrste i količine kapitala koji poseduju, a time i ukusa. U analizi pionirske i profitabilne džentrikacije ističe se socijalna heterogenost džentrikatora. Zbog upadljive manifestacije njihovog životnog stila, za analizu tog aspekta prikladna je i Veblenova teza o prekomernoj potrošnji.

⁷⁶ Prema Veblenovoj teoriji u svakoj visokoorganizovanoj zajednici osnova na kojoj počiva dobar ugled je novčana moć, a sredstva pokazivanja novčane moći i sticanja, ili zadržavanja, dobrog imena su dokolica i isticanje potrošnje robe. Sredstva saobraćaja i pokretljivost stanovništva uticali su na povećanje broja pojedinaca koji prosuđuju o nečijem izgledu na osnovu njegovog „izlaganja robe”. Sve veće isticanje potrošnje (naspram dokolice) posledica je težnje za impresioniranjem uzgrednih posmatrača ispisivanjem podataka o novčanoj moći takvim slovima koja će svakome bosti oči. Sklonost može da se manifestuje u vidu „društvenih obaveza”, i u vidu kvaziumetničkih i kvazinaučnih postignuća, u brizi oko kuće i njenom ukrašavanju, aktivnostima oko šivaćih tečajeva i reformi odeće, u veštini odevanja, kartanja, jedrenja, igranja golfa i sl. Iz navedenog Veblen zaključuje: da bi potrošnja bila ugledna mora biti rasipnička (Veblen, 2008: 136-145).

⁷⁷ Džentrikacijski habitus, međutim, nije dostupan u gradovima sa nerazvijenom servisnom klasom, i u slučajevima izrazite deindustrijalizacije i velikih migracija (Bridge, 2001b).

⁷⁸ Ne čudi što je jedna od strategija sadašnje srednje klase da povrati prošlo vreme kroz pokrete za očuvanje susedstva i brigom za urbano nasleđe (Ley, 1996, Bridge, 2001b).

Diverzifikacija aktera džentrifikacije

U ovom poglavlju pažnja se posvećuje akterima procesa džentrifikacije, prvenstveno akterima na strani tražnje. Kod aktera na strani ponude (privatni sektor) jače su naglašeni strukturni elementi objašnjenja njihovog ponašanja, dok su kod aktera na strani tražnje više naglašeni izbori. Kako akteri pionirske džentrifikacije predstavljaju specifičan slučaj – oni sami „proizvode” prostor za sebe, dajući mu određena značenja po sopstvenoj volji i za sopstvene potrebe, njima se i posvećuje najviše pažnje.

Akteri džentrifikacije prvobitno su umetnici (pioniri)⁷⁹, zatim preduzetnici, investitori i građevinske firme (profitabilna džentrifikacija), i javni sektor⁸⁰ (posredovana džentrifikacija). Idealno tipski može se reći da svako od njih, na svoj način, ponavlja obrasce produkcije prostora, koji odgovaraju kako nosiocima produkcije tako i (budućim) stanovnicima džentrifikovanih područja.

Iniciranje procesa džentrifikacije povezuje se sa umetnicima (Zukin, 1989; Ley, 2003) i njihovim akterskim potencijalom, tj. njihovom mogućnošću da transformišu prostor. Razumevanje simboličke vrednosti adaptiranih objekata zahteva odgovarajuće umeće. Neophodno „znanje” da prepoznaju novu simboličku vrednost poseduju (neki) pripadnici kreativne klase. Umetnik je, tako, pokretač džentrifikacije jer poseduje kulturni kapital, estetsko oko, kojim prepoznaje privlačnost ruiniranih stambenih zona centra grada, i transformiše „ružnoću” u nešto čemu se divimo (Ley, 1996). Takav estetski senzibilitet poseduju društvene grupe koje su bogate kulturnim, a siromašne ekonomskim kapitalom (Ley, 1996).

Neophodno je naglasiti da je uloga umetnika u procesu džentrifikacije dvojaka: osim što je pokretač procesa, umetnik je i kreator stila života (vrednosnog modela odnosno simboličkog značenja), koji postaje uzor za druge pripadnike srednje klase. Taj model „preuzimaju” akteri ponude, privatni sektor, u procesu profitabilne džentrifikacije. Stambeni i prateći objekti se planiraju, grade i reklamiraju da omogućavaju vođenje određenog stila života. Za nastanak profitabilne džentrifikacije važne su i kulturne i estetske vrednosti nove srednje klase koja se tretira kao glavni nosilac širenja procesa. Analizirajući aktere džentrifikacije, koji učestvuju u „recikliranju”

⁷⁹ Ako se među akterima džentrifikacije, pored umetnika, izdvajaju „marginalne grupe” kao što su homoseksualci, jednoroditeljske porodice, i žene koje privlači oslobađajući prostor *unutrašnjeg* grada, treba imati u vidu da su veličanje različitosti u društvu, kao i sloboda ličnog izražavanja u gradskom prostoru privilegije koje su određene radnim mestom, kulturnim praksama i klasnim položajem (Pratt i Hanson prema Lees, 2000).

⁸⁰ Iako Smit i Hekvort smatraju da je podrška države prisutna od početka procesa njena aktivna uključenost dolazi tek sa razvojem i širenjem fenomena.

susedstava, Smit ih sve tretira kao preduzimače čime naglašava strukturnu uslovljenost njihovog delovanja. Iako, pionire naziva preduzimači-stanari Smit ih, ipak, odvaja od druga dva tipa preduzimača jer njihove aktivnosti revitalizacije nisu podstignute profitom, već stvaranjem prostora za život i rad. Diverzifikujući aktere džentrifikacije Smit razlikuje: 1) profesionalne preduzimače koji kupuju nekretnine, obnavljaju ih i preprodaju za profit; 2) preduzimače-stanare, koji kupuju i obnavljaju nekretninu i potom žive u tim objektima; 3) preduzimače zemljoposednike, koji izdaju nekretninu posle njenog obnavljanja⁸¹. U ovu podelu preduzimača Smit ne uključuje spekulatore jer ne proizvode nikakvu promenu u urbanoj strukturi, oni ne investiraju produktivni kapital već kupuju nekretnine u nadi da će ih prodati po višoj ceni preduzimačima (Smith, 1979).

Uloga umetnika u džentrifikaciji koju Ley analizira, smeštena je u određeni vremenski period – kasne 1960-te i 1970-te – i u poseban politički i kulturni kontekst studentskog protesta i uspona kontrakulture, koji su uticali na menjanje vrednosti i stavova srednje klase (Ley, 1996). Taj period se poklapa sa onim što je prepoznato kao prvi talas džentrifikacije (Hackworth, Smith, 2001), na koji je prva ukazala Glas (1964), a koji je predstavljao autonomni (iako u nekim slučajevima potpomognut državnim pomoći za stambenu obnovu) pokret malog obima pojedinačnih domaćinstava srednje klase u starim susedstvima radničke klase u centru grada. Hekvort i Smit, takođe, smatraju da je prisustvo umetničke zajednice često bilo ključni korelat profitabilne džentrifikacije jer je omogućavalo redovni ulazak kapitala u susedstvo. Uloga umetnika shvata se kao „jurišni odred“ džentrifikatora ili „kolonizirajuće oružje“ srednje klase (Cameron, Coaffee, 2005).

Ley prihvata Burdijeov koncept polja koji označava prostor gde permanentno egzistiraju međusobno suprotstavljene (društvene) sile. Polje čini dinamičnu i kompleksnu mrežu objektivnih odnosa i pozicija. Burdije je, i u ovom slučaju, želeo da prevaziđe suprotnosti i pomiri „nepomirljivo“, pozicionirajući ovaj pojam s onu stranu reprodukcije i transformacije, statike i dinamike, strukture i istorije (Filipović, 2011: 324). Polje kulturne produkcije je pogodno mesto za stvaranje vrednosti, a džentrifikacija se razmatra kao polje odnosa, praksi i istorijskih tragova⁸². Neophodno je ustanoviti ključne odnose u polju: tip kapitala koji poseduju umetnici, ali i odrediti njihov položaj u okviru dominantne klase (Ley, 2003). Ley preu-

⁸¹ Profit profesionalnog preduzimača deo je prodajne cene nekretnine; profit preduzimača zemljoposednika deo je rente (Smith, 1979).

⁸² Ova istorijska perspektiva, koju je naglašavao Burdije a preuzima Ley, važna je jer fragmenti prethodnog, kao i sećanja koji su deo kulturnih kodova džentrifikacijske „igre“, oblikuju polje sadašnjosti.

zima Burdijeovo svrstavanje umetnika u dominantnu klasu, mada se džentrifikacija u literaturi najčešće tretira kao proces pripadnika srednje klase (bilo servisne ili kreativne). Međutim, ako se primeni Burdijeova podela društvene strukture prema kojoj u dominantnu klasu spadaju tradicionalna (krupna) buržoazija⁸³ i intelektualci (profesori univerziteta, umetnički stvaraoci i priznati kulturni radnici)⁸⁴ (Spasić, 2006: 143), (neki) pripadnici servisne i kreativne klase se mogu svrstati u dominantnu klasu.

Lej analizira kretanje predmeta, i mesta, od *đubreta* ka umetničkom delu, a zatim dalje ka robu kako bi ukazao na proces transformacije devastiranog susedstva u komodifikovani prostor. On proširuje Burdijeovu tezu o estetskim dispozicijama i odnosima između ekonomskog i kulturnog kapitala na centralnogradsko tržište zemljišta. Džentrifikacija ne treba samo da se svodi na estetizaciju mesta, iako je povezana sa restrukturiranjem postindustrijskog urbanog prostora, u kojima je primarno kako je nešto predstavljeno, a ne koja je njegova funkcija⁸⁵ (Ley, 2003).

U svojoj analizi Ley polazi od dela Kerol Iter (Carole Itter) koja koristeći urbani otpad pokazuje kako se pronađeni predmeti i bačene stare stvari kreativnim procesom stvaranja pretvaraju u umetničko delo⁸⁶ (Ley, 2003). Preoblikovanje materije uključuje i menjanje značenja, tako čin transformacije pretvara otpatke u cenjene predmete. Umetnički čin je jezik preporoda jer sadrži mogućnost da stvori značenje ni iz čega⁸⁷. Postoji estetska namera da se život stilizuje i da se obični materijali preobrazu u vredne predmete, što se najupečatljivije ogleda u dodeljivanju estetskog statusa predmetima koji su obični, ili čak banalni (Ley, 2003).

⁸³ Dominantna frakcija.

⁸⁴ Dominirana frakcija.

⁸⁵ Čime se napušta etos industrijskog grada i ideje modernizma – glorifikacija efikasnosti i utilitarizma masovne produkcije (Ley, 2003).

⁸⁶ Za jednu izložbu u Vankuveru Iter je napravila 30 stopa dugačku traku od otpadaka i *đubreta*, koju je nazvala „Tamo gde su ulice popločane zlatom: priznanje kanadskom imigrantskom susedstvu”. Delo odslikava život u *Strathcona* susedstvu, siromašnom distriktu u blizini gradskog centra, u kome ona živi. Od stotine pronađenih predmeta napravila je imaginarnu kaldrmisanu ulicu, što pokazuje njeno multikulturalno verovanje u jedinstvo različitosti. Zlatni premaz na svakom predmetu i nekoliko uspravljenih merdevina predstavljaju stazu za vertikalnu mobilnost, i težnju ka novom nacionalnom identitetu (Ley, 2003). Kako je autorka sama istakla: nekorisni predmeti, ostaci prekomerne proizvodnje koja je cilj našeg društva, su lažno zlato, i postavlja se pitanje šta je sa obećanjem datim imigrantima da će živeti u blagostanju. Moja „ulica” nije ništa drugo do *đubre*, ostaci društvenog „pakla” koji uništava prirodne resurse (Ley, 2003: 2528).

⁸⁷ Navedeno je prisutno u angažovanju Jonatana Rabana u početnom periodu džentrifikacije u Londonu 1970-ih. U svojoj knjizi Raban analizira maloprodaju i radnje koje glorifikuju „beskorisnu potrošnju”. On opisuje kao čaroliju nove forme urbane proizvodnje i potrošnje koje transformišu „*đubre* u antikvitete” (Ley, 1996).

Umetnik ceni i vrednuje, ipak, nešto više od estetike starog urbanog kvarta. Samo radničko susedstvo, posebno ako sadrži etničku raznovrsnost, privlačno je jer umetnici ne prihvataju konvencionalnost životnog stila srednje klase. Identifikovanje sa razvlašćenima, oslobođenje od konvencija i ograničenja srednje klase, vitalnost života radničke klase već duže vreme se dovode u vezu sa boemskim životnim stilom (Caulfield, 1994). Umetnici su, tako, veoma osobeni pripadnici srednje klase jer proširuju njenu imaginaciju, njene želje, čak i prakse preko uspostavljenih normi i konvencija. Avangarda mora pronaći put u područje u koje se izgleda još niko nije usudio da kroči, a takav pokušaj zavisi od šireg polja odnosa gde dijalektičke veze između artistske imaginacije i konvencija srednje klase mogu dovesti do sinteze u estetizovanom proizvodu, a jedan tako valorizovani proizvod je prostor (Ley, 2003). Prema Leju proces (pionirske) džentrifikacije sadrži estetizaciju urbanog prostora. Estetsko prisvajanje mesta se dopada drugim stručnjacima, naročito onima koji, takođe, poseduju više kulturnog kapitala nego ekonomskog, i koji dele nešto od umetnikove antipatije prema potrošnji i ustanovljenim konvencijama⁸⁸ (Ley, 1996).

Iako prema Burdijeu polje kulturne proizvodnje zauzima podređeni položaj, ipak je to položaj na dominantnoj osi klasnih odnosa. Da bi se stvorila estetska dispozicija potrebno je poreklo iz srednje klase i/ili visoki obrazovni nivo. Važno je istaći da je estetska dispozicija, koja afirmiše i transformiše svakodnevno, klasno privilegovana. Zbog značajnog kulturnog kapitala kreativnih delatnika, on je osobina dominantne klase, dok – zbog njihovog slabog ekonomskog kapitala – pripada podređenoj frakciji ove klase. Ali, na sopstvenom polju estetska dispozicija ima izvesnu autonomiju, posebno kriterijum za prepoznavanje i prestiž (Ley, 2003).

Delo Leja sadrži empatiju prema umetniku, prema novim srednjim klasama i „prijateljskoj atmosferi” u zajednicama koje su ishod pionirskih poduhvata džentrifikacije. Međutim, postoji svest o tome da proces koji je umetnik pokrenuo može razoriti ono što njihovo „estetsko oko” ceni⁸⁹.

⁸⁸ U Burdijeovoj analizi ukusa za „pripadnike dominirane frakcije dominantne klase” kao omiljeno mesto kupovine nameštaja izdvaja se antikvarnica, za kojom sledi specijalizovana radnja, pa aukcijska kupovina ili buvlja pijaca. Najmanje omiljena je kupovina nameštaja u robnoj kući. Takođe, umetnici u okviru dominantne klase imaju afinitete prema buvljim pijacama, i prisutno je distanciranje od masovno proizvedenih predmeta, kupovine u molovima i maloprodajnim lancima (Ley, 2003).

⁸⁹ Mesta koja su pretvorena u robu (komodifikovana) i koja su popularna, čak i među stručnjacima, podležu estetskom odbacivanju, dok je ono što bi Burdije mogao kvalifikovati kao obično i svakodnevno, čak plebejsko, podložno ne samo estetizaciji, već i estetskom odobravanju. „Jedno staro područje, društveno raznoliko, u kome se nalaze i grupe siromašnih” može biti valorizovano kao autentično i bogato simbolima dok njegovo pretvaranje u robu dovodi do obezvređivanja njegovog značenja. Komercijalizovana umetnost smatra se

Iako se teži istorijskom očuvanju praksa otkriva činjenicu da profitabilnom džentrifikacijom ništa nije očuvano jer su originalna domaćinstva zamenjena i značenja su redefinisana – od vrednosti onoga što je upotrebljavala radnička klasa u estetiziranu simboličku vrednost, koja se zatim komodifikuje (Cameron, Coaffee, 2005).

Tako, Lejov rad ocrtava ciklus džentrifikacije u kojem džentrifikatore sa visokim kulturnim/niskim ekonomskim kapitalom zamenjuju oni sa visokim ekonomskim kapitalom. Komodifikacija umetničkog miljea, pomoću imovine i investicionog kapitala, koristi prednosti „estetske konjunktore”, u kojoj su „umetnikove” životne navike postale kulturni model za srednju klasu (Zukin, 1989). Lej izdvaja umetnika kao uzor za stručnjake zaposlene u medijima, višem obrazovanju, socijalnoj zaštiti, posebno zaposlene u državnom ili neprofitnom sektoru (Cameron, Coaffee, 2005). Studija Šeron Zukin *Loft Living* prikazuje proces sukcesivnog „zauzimanja” stanova. Prvo, umetnici pretvaraju industrijski prostor u mesto za život i rad, čime privlače srednju klasu sa višim prihodima, koja želi da uživa u uspostavljenom životnom stilu „življenja u potkrovlju”. Međutim, za Zukin prave žrtve džentrifikacije nisu stanovnici/umetnici, već male industrijske i trgovinske firme, i njihovi radnici, čije prostorije su pretvorene u stambeni prostor. Ulogu i položaj umetnika posmatra sa mnogo većom ambivalentnošću jer se menja njihov položaj kroz komercijalno i državno sponzorstvo, i neki od njih se uspešno inkorporiraju u profesionalizovanu srednju klasu. „U slučaju potkrovlja”, razlika u društvenoj klasi između starih stanovnika (umetnika) i novih stanovnika (ne-umetnika) je tada na izvestan način zamagljena. Zukin se, tako, ne bavi raseljavanjem umetnika, već transformacijom urbane ekonomije, komodifikacijom umetnosti i njenog miljea u „umetnički način proizvodnje” (Zukin, 1988), koji po njoj predstavlja strategiju investitora velikog obima koji povezuju akumulaciju kapitala i kulturu. Ovaj proces transformacije u urbanim ekonomijama povezan je sa analizom značaja koji kultura ostvaruje u ekonomiji (Zukin, 1995). Zukin prelaz pionirske u profitabilnu džentrifikaciju, takođe, povezuje sa promenama u urbanoj ekonomiji. U sve kompleksnijem svetu umetnosti i primenjene umetnosti (uključujući i opremanje stanova), javlja se rastuća potreba za kulturnim posrednicima koji pomažu u činu interpretacije⁹⁰ (Zukin, 1991).

Za razliku od Zukin, Lej (2003) nastavlja da pokazuje svoju empatiju prema umetnicima, tvrdeći da su, uprkos državnom i komercijalnom spon-

„sterilnom”, bez značenja. Predgrađa i šoping molovi, simboli masovnog društva i propasti ličnog ukusa, se odbacuju. Umetnici odbijaju prostore koje su kolonizovali potrošnja ili džave, međutim, ova antipatija nije uzajamna jer višak značenja na mestima koja posećuju umetnici predstavlja cenjen i vredan resurs za preduzimače (Ley, 2003).

⁹⁰ Pošto sama namena objekta služi kao razlikovanje u socijalnom prostoru.

zorstvu, njihovi prihodi ostali niski, i da su „umetnici morali da podnesu priličnu žrtvu i u pogledu kvaliteta stanovanja i mogućnosti da zadrže njihove navike u vezi sa stanovanjem”.⁹¹ Radovi Leja i Zukin dodiruju se u njihovoj oštroj kritici procesa komodifikacije umetnosti i kulture kroz džentrifikaciju. Gubitak autentičnosti posledica je dolaska ekonomskog kapitala u susedstvo. Lej naziva paradoksom procesa džentrifikacije činjenicu da komodifikacija uništava izgled džentrifikovanih susedstava za stanovnike umetnike. Zbog čega umetnici počinju da traže nove prostore i sadržaje kako bi izrazili svoju posebnost, a to je ta kreativna snaga koju industrija uvlači u sebe i koristi (Cameron, Coaffee, 2005). Zukin (1991), zaljučuje da ima malo razlike između Diznilenda i komodifikovanog umetničkog/kulturnog miljea džentrifikovanih urbanih susedstava⁹², jer i jedno i drugo predstavljaju primere „tokova kulturnog kapitala” (Zukin, 1991).

Perspektive Zukin i Leja predstavljaju različito čitanje uloge umetnika u zavisnosti da li se veći značaj daje strukturi odnosno akterima. Tako Zukin, koja je bliska neomarksističkom stanovištu, iako detaljno analizira ulogu umetnika u iniciranju procesa, ne zanemaruje nastanak i funkcionisanje simboličke ekonomije, kao i konstituisanje umetničkog načina proizvodnje (Zukin, 1989). Umetnički način proizvodnje predstavlja pokušaj velikih investitora da upravljaju i kontrolišu nesigurnu investicionu klimu u izgrađenoj sredini, koristeći kulturnu industriju kao sredstvo za privlačenje kapitala (Zukin, 1989: 176). Zukin pokazuje da su nesigurni ekonomski uslovi bili veoma pogodni za naizgled skromnu strategiju razvoja zasnovanu na umetnosti, i očuvanju istorijskih objekata. Veliki investitori bili su primorani da preusmere svoju pažnju ka strategijama kulturne potrošnje da bi ostvarili profit u izgrađenoj sredini (Zukin, 1989). S druge strane, Lej se prvenstveno bavi delovanjem umetnika i procesom kojim oni menjaju urbani prostor.

Pored preduzimača, na strani ponude, pojavljuje se i država/lokalne vlasti kao akter džentrifikacije. U gradovima Velike Britanije i američkim gradovima, kao što je već rečeno, predlozi revitalizacije susedstava sadrže model džentrifikacije. U strategijama dominira diskurs „dobrih mesta za život” koji treba da privuče stanovnike na centralne gradske lokacije. Usvajanje preduzetničkog modela upravljanja u gradovima prate promene

⁹¹ Godine 1991. preko polovine kanadskih umetnika bilo je locirano u tri grada – Torontu, Montrealu i Vankuveru. Sledeća specifičnost postoji u tim gradovima u pogledu izbora stambene lokacije: predgrađa su nedovoljno zastupljena, dok su na centralnim lokacijama prezastupljeni. Treba uzeti u obzir da Toronto i Vankuver imaju najskuplja stambena tržišta u zemlji. Umetnici mora da su podnosili prilične žrtve u pogledu kvaliteta stanovanja kako bi zadržali svoje navike (Ley, 2003).

⁹² Opisujući SoHo kao „Diznilend za estetu” (Zukin, 1989).

u urbanoj i stambenoj politici. Planiraju se i realizuju različiti projekti koji koriste kulturu, a čiji je cilj stvaranje poželjnih mesta za srednju klasu. U slučaju kada javni sektor (lokalne i/ili nacionalne vlasti) direktno inicira i podržava menjanje prostora reč je o posredovanoj, državno vođenoj džentrifikaciji. U najjednostavnijem vidu posredovana džentrifikacija ima dve komponente:

- Džentrifikacija se odvija na području koje bi se malo verovatno menjalo tom brzinom, i u tom stepenu, da država nije intervenisala.
- Urbanu regeneraciju podstiču kreatori javne politike, koji imaju za cilj ishode džentrifikacije – promenu fizičke strukture i porast društvenog statusa susedstva (McIntire, 2006).

U gradovima koji zauzimaju više pozicije u urbanoj hijerarhiji država posredno merama urbane politike podstiče džentrifikaciju (Hackworth, Smith, 2001; Lees, 2000), dok u gradovima koji se nalaze na nižim pozicijama država inicira proces i manifestno je prepoznata kao akter džentrifikacije.

Kao akteri džentrifikacije pojavljuju se stambene asocijacije i agencije lokalnih vlasti, potpomognute nacionalnom državom, koje preuzimaju metode rada preduzetnika kako bi u devastiranim susedstvima ostvarili primarni cilj – stabilan socijalni red⁹³. Kao jedino rešenje da se „civilizuje” susedstvo nudi se privlačenje domaćinstava srednje klase (Uitermark et al., 2007). Uopredo, međutim, lokalne vlasti počinju aktivno da podstiču džentrifikaciju, ne samo da bi se stvorilo *dobro mesto za život*, već i da bi se podstakao ekonomski razvoj. Stambena politika je tako pretrpela fundamentalnu promenu jer džentrifikacija postaje cilj za sebe (Uitermark et al., 2007).⁹⁴

Angažovanje lokalnih vlasti i javne politike u regeneraciji susedstava ide i u pravcu podsticanja javne potrošnje umetnosti⁹⁵, kroz umetničke događaje i izgradnju fizičke infrastrukture za umetnost – galerije, muzeje, koncertne dvorane i izložbene prostore različitih namena (Cameron, Co-

⁹³ Međutim sam proces restrukturiranja je podrio kolektivni identiteti i identifikaciju stanovnika sa susedstvom, time se umanjio akterski potencijal za alternativne strategije rešavanja urbanih problema (Uitermark et al., 2007).

⁹⁴ U prošlosti, akteri su videli susedstvo *Hoogvliet* u Rotterdamu kao problematično područje, koje može imati koristi od dolaska džentrifikatora. Kada je slika i reputacija susedstva promenjena, susedstvo počinje da se reklamira kao interesantno i poželjno mesto za potencijalne džentrifikatore (Uitermark et al., 2007).

⁹⁵ Kameron i Kofi izdvajaju treći talas džentrifikacije čija je specifičnost drugačija uloga umetnosti u poređenju sa prvim talasom. U ovom slučaju nisu pojedinci akteri već su lokalne vlasti inicijatori procesa. U prvom talasu umetnici su kreirali milje za proizvodnju umetnosti, u drugom talasu dolazi do komodifikacije i privatne potrošnje tog umetničkog miljea, nakon čega se uključuje u proces i javni sektor.

affee, 2005). Strukturne promene utiču da model revitalizacije uključuje kreiranje kulturno-zabavnih sadržaja, koje stvaraju akteri ponude.

Društvena stratifikacija – klasa vs životni stil

U ovom poglavlju analizira se klasna/slojna pripadnost džentrikatora i značaj koji životni stil ima za određenje džentrikatora. Za džentrikatore se obično navodi da su pripadnici (nove) srednje klase, a samo određenje srednje klase zavisi od shvatanja društvene strukture⁹⁶. Kada se restrukturiranje privrede smatra sekundarnim u odnosu na sociodemografske karakteristike pojedinaca, način života i faze životnog ciklusa aktera koji su stvorili potražnju za novim stambenim objektima, tj. koncept životnog stila džentrikatora dolazi u prvi analitički plan. Ipak i ovde se ne zanemaruju strukturne determinante (na primer, uslovljenost životnog stila habitusom)⁹⁷ (Burdije, 2004: 132), i njihov uticaj na individualni izbor (statusno grupisanje) (Čejni, 2003: 23).

Za analizu promena u društvenoj strukturi razvijenih kapitalističkih zemalja uvedeni su pojmovi servisne i kreativne klase koji čine novu srednju klasu. Pojam servisne klase se odnosi na one kategorije ili slojeve unutar srednje klase čija se pozicija u društvenoj strukturi može identifikovati s obzirom na poseban, privilegovan status zaposlenja. Pripadnike servisne klase odlikuje visoka autonomija u obavljanju specijalizovanih zadataka, koju ostvaruju na osnovu posedovanja stručnog znanja. Nema teorijskih slaganja niti jednoznačnih empirijskih podataka o tome da li je reč o jedinstvenoj društvenoj klasi, ili je u pitanju teorijska konstrukcija koja treba jednim pojmom da obuhvati slojeve menadžera, administratora i stručnjaka. Prema nekim shvatanjima servisna klasa predstavlja jezgro srednje klase, koje uspešno održava visok stepen klasne samoreprodukcije, klasne homogenosti i statusne konzistencije. Nasuprot tome, postoje potvrde o unutarklasnom stratifikovanju i konfliktima koji najčešće slede liniju državni – privatni sektor zaposlenja (Pešić, 2007: 233-234).

⁹⁶ U dvoklasnom modelu društvene strukture postavlja se pitanje u koju klasu spada srednja klasa.

⁹⁷ Habitus je ono što čini da su sve prakse jednog agensa (ili grupe agensa koji su proizvod sličnih uslova) istovremeno sistematične – utoliko što su one proizvod istovetnih (ili međusobno zamenljivih) obrazaca, i sistematski različite od praksi koje čine neki drugi stil života (Burdije, 2004: 132).

Florida kreativnu klasu, koja je u porastu⁹⁸, definiše dosta široko jer nju čine svi visokoobrazovani pojedinci koji obavljaju poslove u kojima se stvaraju neke nove forme.⁹⁹ U okviru kreativne klase Florida razlikuje dve podgrupe: super kreativno jezgro i kreativne stručnjake. U prvu grupu spadaju: naučnici, inženjeri, univerzitetski profesori, pesnici, pisci, umetnici, zabavljači, glumci, dizajneri, arhitektae, kao i kreatori javne misli: novinari, urednici, ličnosti iz kulture, savetnici za društvena pitanja, politički i ekonomski analitičari (Florida, 2005). Članovi ove grupe stvaraju tako inovativne proizvode koji mogu odmah da se primene na širokom polju, kao što su npr. softveri ili muzičke kompozicije. Druga grupa, kreativnih stručnjaka, uključuje profesije zasnovane na znanju: finansijske usluge, zdravstvena zaštita, pravni poslovi i poslovni menadžment. Imajući široko znanje, ovi stručnjaci se bave kreativnim rešavanjem problema i pronalaženjem novih rešenja (Florida, 2002).

Pripadnost kreativnoj klasi određuje se preko stepena obrazovanja, posedovanja univerzitetske diplome, ali i zanimanja koje uključuje neku formu kreativnosti koja se manifestuje stvaranju novog. Pripadnici nove srednje klase posebno vrednuju stil života koji je moguće voditi u nekom gradu ili susedstvu tako da kvalitet izgrađene sredine, prirodnog okruženja, karakteristike ostalih stanovnika i posetilaca, kao i sadržaji koje nude postaju veoma važni faktori u privlačenju i prostornoj koncentraciji kreativne klase (Florida, 2002). Florida ukazuje na nastanak kreativnog grada koji je posledicu porasta kreativne klase i njene prostorne koncentracije. Iz ove perspektive džentrifikovana susedstva se sagledavaju kao privlačna mesta za život, kao prednost grada koja privlači pripadnike kreativne klase (Florida, 2002). Iako se Florida bavi sociološkim pitanjima, kao urbani planer, prilikom analize kreativne klase ne uzima u obzir procese strukturacije, klasnu svest i klasne odnose, već ispituje kako promenjena struktura utiče na razvoj gradova.

Odnos džentrifikacije i klasnog konstituisanja nije dovoljno teorijski analiziran u literaturi. Bridž ukazuje da se ovaj odnos može analizirati na sledećim nivoima apstrakcije¹⁰⁰: način proizvodnje, društvena formacija i konjunktura. Način proizvodnje je najviši nivo apstrakcije u kome se klase posmatraju kao čisti tipovi društvenih odnosa proizvodnje, na osnovu

⁹⁸ Prema Floridinim navodima brojnost kreativne klase na početku 21. veka u SAD je 38,3 miliona, što je 30% radne snage, u odnosu na 20% 1980. godine i 10% na početku 20. veka (Florida, 2005).

⁹⁹ Deo kreativne klase koji je zaposlen u naprednim uslugama je servisna klasa. Pojam kreativne klase je širi pojam.

¹⁰⁰ Bridž se u svom radu oslanja na Rajtovu (Wright, 1985) modifikaciju Pulancasa (Bridge, 1995).

mehanizma eksploatacije radne snage i stvaranja viška vrednosti¹⁰¹. Društvena formacija je specifična kombinacija načina proizvodnje ili tipova proizvodnih odnosa¹⁰². Konjunktura je najniži nivo – konkretno-istorijsko društvo (Bridge, 1995).

Smit posmatra džentrifikaciju kao oblik cirkulacije kapitala, dok teza o rentnom jazu otkriva klasnu dimenziju džentrifikacije na nivou kapital-rad u okviru načina proizvodnje. Revalorizaciju *unutrašnjeg* grada kako bi se zatvorio rentni raskorak vrše kapitalisti-vlasnici nekretnina, da bi uvećali profit. Kada revalorizacija predstavlja džentrifikaciju tada rezultira prostornim preseljenjem rada.

Smit prihvata Rajtovo shvatanje nove srednje klase¹⁰³ (pomoću poslova) prema kome ona zauzima kontradiktorno mesto u okviru odnosa eksploatacije.¹⁰⁴ Međutim, na kraju se u svojoj analizi džentrifikacije vraća odnosu kapital-rad, iako više pažnje poklanja renti nego klasi, tretirajući džentrifikaciju kao prostorno raseljavanje radne snage. Smit ne razmatra mogućnost da u džentrifikovanom susedstvu mogu da stanuju zajedno pripadnici radničke i srednje klase (Bridge, 1995). Prema Bel i Gorc džentrifikacija je primer prostorne vidljivosti porasta srednje klase na račun radničke klase, pošto u drugoj polovini 20. veka dolazi do značajnog rasta srednje klase, i opadanja radničke klase (Bridge, 1995).

U analizi društvene strukture, važne su ideje o proleterizaciji i neproletarizaciji srednje klase. Prvi pristup pridodaje srednju klasu jednoj od dihotomnih klasa u zavisnosti da li dolazi do dekvifikacije i rutinizacije

¹⁰¹ Feudalizam, kapitalizam, realni socijalizam.

¹⁰² U kapitalizmu se npr. mogu uočiti različite „faze“ integracije ekonomskog i političkog podsistema: od oblika snažnije integrativne uloge „merkantilne države“, preko „faze“ naglašene samoregulativne uloge tržišta u „liberalnom“ periodu, pa zatim jačanja „intervencionističke“ države tokom dvadesetog veka, do savremenog „neoliberalnog“ perioda (odnosno ponovo aktuelne rastuće ekonomske uloge države) (Lazić, 2011: 31).

¹⁰³ Rajt na najvišem nivou apstrakcije ne određuje jasno mesto srednje klase u klasnoj strukturi, već ga određuje izvan klasne strukture na nivou društvene formacije. U kasnijim radovima Rajt uključuje i ostale faktore koji se tiču organizacije i veština, čime se približava veberijanskom pristupu (Bridge, 1995).

¹⁰⁴ Pritom se, unutar strukture poslova, klasni odnosi manifestuju kao razlike između pojedinaca, s obzirom na stepen vlasništva, kontrole i autonomije. Pošto se nejednakosti u tim dimenzijama ispoljavaju gradaciono (kao veći ili manji stepen kontrole, autonomije itd.), pored tri osnovna klasna položaja u ukupnom društvenom prostoru nalaze se i „kontradiktorni klasni položaji“ (nevlasnički položaj koji, npr. sadrži izvestan stepen autonomije na radnom mestu itd.). Rajt je u kasniju verziju uneo značajne izmene. Kao središnju kategoriju klasnog odnosa, umesto dominacije, uveo je eksploataciju, koja se u različitim društvima zasniva na specifičnom tipu vlasništva: nad radnom snagom (feudalna); nad kapitalom (kapitalistička); nad organizacijom (etatistička); i nad obrazovanjem (socijalistička) (Lazić, 2011: 21).

njihovih poslova. Drugi pristup vidi srednju klasu kao tranzicionu klasu. Karčedi izdvaja srednju klasu jer ona obuhvata funkcije kapitala i rada (globalni kapital – kolektivni radnik). Sledeći navedeno može se smatrati da proces džentifikacije obuhvata funkcije globalnog kapitala i kolektivnog rada. Nedvosmisleno jedan deo džentifikatora direktno služi zahtevima globalnog kapitala (menadžeri u finansijskim servisima i industriji kulture). Može se tvrditi da su ove frakcije nove srednje klase, koje najvećim delom imaju globalne funkcije kapitala, deo jedne internacionalne grupe radnika koji su direktno uključeni u kontrolne funkcije finansijskog kapitala. Na ovaj način džentifikacija se može videti kao prostorna (rezidencijalna) manifestacija globalne funkcije kapitala, koja je u vezi sa lokacijama njihovih radnih mesta u određenim svetskim gradovima. Ovakvi distrikti su kao gradovi države, jer imaju malo veza sa nacionalnim ekonomijama na čijoj teritoriji se nalaze. Međutim, nedostatak ovog argumenta je u tome što se ne može smatrati, na nivou konjunktura, da svi koji su uključeni u džentifikaciju vrše funkcije globalnog kapitala (bar ne direktno, kao stručnjaci u javnom sektoru), niti su svi pripadnici nove srednje klase, koji vrše globalne funkcije kapitala, džentifikatori (Bridge, 1995). Osim toga, džentifikacija se javlja u nekim gradovima koji su regionalni centri (iako u manjoj meri), gde je povezana sa regionalnim tržištima rada i regionalnom ekonomijom. Može se zaključiti, i da je džentifikacija prostorna manifestacija onih delova nove srednje klase koji vrše funkcije (globalnog) kapitala. Karčedi, čak, smatra da će prostorna raširenost i društveni značaj džentifikacije ostati ograničen i da će opadati, kako tehničke inovacije budu devalifikovale novu srednju klasu (Bridge, 1995).

Harvi (1985) modifikuje Gidensovo shvatanje posredne i neposredne strukturacije. Naime, iz neoveberijanske perspektive, Gidens polazi od troklasne strukture, zasnovane na mnogostrukim determinantama posredne strukturacije (opšte tržišne mogućnosti) i neposredne (direktne) strukturacije (lokalizovani faktori koji uslovljavaju ili oblikuju klasnu formaciju). Jedna od snaga neposredne strukturacije je tendencija segregacije ka zajednici ili susedstvu. Ipak, Gidens pridaje ovim formama strukturacije sporednu ulogu koja pojačava efekat drugih razlika u pogledu tržišnih sposobnosti (npr. lične kvalifikacije) (Bridge, 1995). Uprkos teorijskim razlikama između Gidensa i Harvija, Bridž smatra da se na osnovu njihovih shvatanja može izvesti da je džentifikacija jedna od snaga neposredne strukturacije koja deluje u okviru društvene formacije, ali ne i na višem nivou apstrakcije (Bridge, 1995). Naime, na nižim nivoima apstrakcije u obzir se moraju uzeti i podela rada i specijalizacija funkcija; odnosi vlasti; potrošačke klase i distributivna grupisanja (od kojih je rezidencijalna segregacija samo jedno); kao i šanse za mobilnost. Pojačavajući efekat neposred-

ne strukturacije (segregacija zajednice) ostvaruje se u susedstavima koja su klasno homogena (nedžentifikovana ili potpuno džentifikovana). Dok je manje jasan klasni efekat u heterogenim susedstvima u kojima stanuju pripadnici i radničke klase i srednje klase. Gidens tvrdi da se klasna svest transformiše u konfliktnu svest zbog vidljive klasne strukturacije, prvenstveno na radnom mestu, ali može i u rezidencijalnom susedstvu. Harvi se slaže da rezidencijalna segregacija može pomoći razvijanju različitih stanja „svesnosti”, ali pošto ima (uži) oblik „zajednice” može biti u suprotnosti sa (široj) klasnom svešću.¹⁰⁵

Harvi smatra da se klasni odnosi u kapitalizmu definišu kao objektivna eksploatacija u okviru procesa proizvodnje između vlasnika i nevlasnika sredstava za proizvodnju. Na najvišem nivou apstrakcije, posmatrajući društva u istorijskoj perspektivi, ovaj odnos još uvek traje. Međutim, pošto sadašnji period karakteriše hipermobilnost finansijskog kapitala Harvi proširuje pojam proizvodnje u pojam „totalne proizvodnje” koji uključuje momentalnu proizvodnju vrednosti; proizvodnju novih načina potrošnje; proizvodnju novih društvenih zahteva i potreba; proizvodnju i reprodukciju radne snage; i proizvodnju i reprodukciju kapitalističkih društvenih odnosa. Takođe, renta dobije veću ulogu u klasnoj strukturaciji. Stoga, razmatranje džentifikacije treba da počne od rada, tržišta rada i odnosa koji se uspostavljaju na radnom mestu.

Iz veberijanske perspektive analitički se pretpostavlja da je džentifikacija klasni proces, ali se koristi hijerarhija društvenih klasa nastala na osnovu popisa. Tako se Lejova (1986) analiza poziva na literaturu o postindustrializmu (Bel), i uspon nove servisne klase (na najvišem nivou apstrakcije), koristeći popisne podatke o poslovima u kvartalnom sektoru i univerzitetskom obrazovanju. Ova društvena grupu se povezuje sa vrednovanjem pogodnosti (istorijskih) susedstava koje se smatraju značajnim za džentifikaciju (na nivou konjunktura). Osim toga, Lej (Ley, 1987b) insistira na odnosu između nove srednje klase, koja prihvata „liberalnu ideologiju”, „izmenjen pejzaž” i „grad koji je dobar za život”. U svojim radovima Lej ne analizira povezanost društvenih klasa i procesa džentifikacije, i retko se uopšte bavi pripadnicima radničke klase (Bridge, 1995).

Sledeći Rajta, i sam Bridž postavlja srednju klasu na kontradiktorno mesto između kapitala i rada u društvenoj formaciji. U određenim trenucima kada se donose odluke¹⁰⁶ o investiranju, klasni odnos može delovati

¹⁰⁵ Ova teorijska ambivalencija o efektima stanovanja na klasne odnose prisutna je u literaturi o klasom formiranju (ili nestajanju) i susedstvima (Bridge, 1995).

¹⁰⁶ U slučaju londonskih dokova kada je došlo do kooperacije između centralne vlade i privatnih preduzimača pre nego što je zapušteno zemljište raščišćeno; u slučaju industrijskih potkrovlja u centru Njujorka kada su vlasnici zemljišta ohrabрили umetnike da

u dvoklasnom modelu: špekulanti-preduzimači protiv stanovnika *unutrašnjeg* grada. Ovo se dešava kada klasa špekulanata-preduzimača, koji zakupljaju ili poseduje zemljište, ostvaruje profit revalorizujući zemljište u centru grada. Klasni odnos postoji između špekulanata-preduzimača i stanovnika *unutrašnjeg* grada (srednja i radnička klasa), te je na ovoj tački procesa urbanog restrukturiranja, nova srednja klasa proleterizovana. Bridž proširuje definiciju džentrifikacije tako što uključuje „ponovni razvoj” (*redevelopment*) zemljišta, čija je prethodna upotreba obezbeđivala posao ili stan radničkoj klasi, na način koji služi potrebama srednje klase (stan, posao, trgovina).

U slučaju postepene džentrifikacije, u kojoj pravo raspolaganja zemljištem imaju sitnoburžoaski vlasnici/rentijeri ili stanari vlasnici situacija je drugačija. Većinu troškova revalorizacije (rehabilitacije svojine) snose sami džentrifikatori pioniri. Iz navedenog razloga Bridž ističe da nasuprot kapitalistima preduzimačima, strategije revalorizacije ovih džentrifikatora nisu ograničene samo na područje razmenske vrednosti, već džentrifikovana imovina za njene vlasnike ima upotrebnu vrednost. Osim toga, porast cena nekretnina u susedstvu koje se džentrifikuje, takođe, odnosi se i na stanove koji su u vlasništvu i pripadnika radničke klase. U tom slučaju, između stanovnika radničke klase i džentrifikatora iz srednje klase nema direktnog klasnog sukoba (Bridge, 1995). Prema Bridžu klasni odnos može biti takav, čak, da prevazilazi antagonizam jer se vlasnici stanova iz radničke i srednje klase mogu baviti rentiranjem imovine. Takođe, lokalna, manja građevinska preduzeća pripadnika iz radničke klase mogu kupovati i adaptirati svojinu, špekulišući u procesu džentrifikacije i radeći protiv interesa stanovnika radničke klase u privatnom rentalnom sektoru.¹⁰⁷

Na najnižem nivou apstrakcije (konjunkturi) najveći broj teorijskih i empirijskih analiza objašnjavao je posledice džentrifikacije na klasno konstituisanje, ali je prisutan ambivalentan stav o ulozi stanovanja na klasne odnose (od percipiranja susedskih odnosa kao mogućeg pokretača klasne svesti, do susedske segregacije koja fragmentuje radnu snagu jer se uspostavlja svest na nivou zajednice/susedstva naspram šire klasne mobilizacije).

Prema Erenrajh i Erenrajh klasa menadžera postoji kao odvojena klasa između kapitala i rada, koja je, iako ne poseduje sredstva za proizvodnju,

zauzmu potkrovlja, u čemu su preduzimači videli priliku da prodaju potkrovlja njujorškim stručnjacima kao mesto sigurne Boemije (Bridge, 1995).

¹⁰⁷ Bridž ne isključuje mogućnost da do klasnog sukoba može doći tokom procesa džentrifikacije, kada počnu sitnoburžoaske preduzetničke ili rentijerske aktivnosti, ili usled kontakta između dugogodišnjih stanovnika iz radničke klase, i pridošlica iz srednje klase (u toku procesa, ili kada je susedstvo džentrifikovano) (Bridge, 1995).

suprotstavljena radničkoj klasi jer ova klasa upravlja reprodukcijom društvenih odnosa proizvodnje. Džentifikacija se može sagledati kao „nešto” što prati antagonizam koji postoji na tržištu rada. Kako džentifikacija remeti i prekida uspostavljene društvene mreže u susedstvu usled doseljavanja džentifikatora i raseljavanja radnika ona je manifestacija objektivnog antagonizma između nove srednje klase i radničke klase kroz dominaciju i atomizaciju u susedstvu, kao i na radnom mestu. Gidens u vezi sa klasnim strukturiranjem, tvrdi da su različita grupisanja (od kojih je jedno rezidencijalna segregacija) važna ukoliko su povezana sa drugim nizom faktora... (drugim formama posredne i neposredne strukturacije)... tako da pojačavaju separaciju između formi tržišnih sposobnosti. Većina ovih drugih faktora strukturiranja potiču iz podele rada i radnih odnosa. Tako stanovanje ima sekundarnu ili latentnu ulogu kada je u pitanju klasno strukturisanje na nivou konjunktive. Stoga, čak i ako se prihvata troklasni model, koji uključuje druge forme tržišnih sposobnosti, primarni strukturirajući elementi nalaze se izvan džentifikovanog susedstva (Bridge, 1995).

Bridž ističe da se na nivou konjunktive većina strukturnih elemenata klase (bez obzira koliko elemenata je uključeno) događa izvan džentifikovanog susedstva ili pre procesa džentifikacije. Džentifikacija može biti primarna snaga strukturacije u troklasnom modelu samo u nekim kritičnim momentima konflikta između stanovnika radničke klase i stanovnika srednje klase oko izgleda susedstva ili oko njegove upotrebne vrednosti. Svaki pristup džentifikaciji koji se bavi klasnom strukturacijom mora uključiti procese izvan susedstva, jer se klasno konstituisanje ostvaruje izvan njega (podela rada i odnosi na radnom mestu), ili pre nego što se proces džentifikacije dogodio (socijalizacija životnog stila i ukusa) (Bridge, 1995).

Redfern u određivanju društvenog položaja džentifikatora polazi od statusnih grupa. Džentifikatori, koristeći način stanovanja kao statusni simbol, definišu i potvrđuju članstvo u toj statusnoj grupi. Redfern u svojoj analizi, takođe, razmatra osobenost džentifikatora u odnosu na pripadnike srednje klase koji žive u suburbiji. Džentifikatori i pripadnici srednje klase koji žive u suburbiji su članovi različitih statusnih grupa, a ne klasa jer džentifikacijsko ponašanje nije uslovljeno njihovim klasnim položajem već mogućnostima. Redfern, naime, ističe da džentifikatori džentifikuju ne zato što moraju, već zato što mogu. U slučaju da džentifikatori džentifikuju zato što moraju, džentifikacija bi predstavljala neki vid klasnog konstituisanja. Nova srednja klasa pokazivala bi svoju „drugost” u odnosu na staru srednju klasu (koja je akter suburbanizacije) preko svoje težnje da džentifikuje. Međutim, ako džentifikatori džentifikuju zato što mogu, pretpostavka da je klasa relevantna za objašnjenje džentifikacije treba da se preispita, i to prvenstveno pretpostavka drugosti džentifi-

katora. Korišćenje pojma klase uključuje neke posebne i prepoznatljive osobine, međutim, ako se srednje klase definišu kao statusne grupe a ne klase, Redfern smatra da se prevazilazi takvo determinističko određenje (Redfern, 2003).

Redfern džentrifikaciju povezuje sa pitanjima identiteta. Iako je motivacija svakog pojedinca za definisanjem i očuvanjem identiteta ista, oni poseduju različita sredstva na raspolaganju, zato što se rešenje krize identiteta džentrifikatora događa na račun izmeštenih.¹⁰⁸ Džentrifikacija poprima sinegdohalni kvalitet: „borbama” u džentrifikaciji izražava se opšte pitanje identiteta u uslovima modernosti, koje treba da se shvati kao subjektivno svakodnevno iskustvo u kapitalističkom načinu proizvodnje. Sledeći Vebera (1964) statusne grupe se definišu preko monopolizujućih strategija, na isti način na koji političke partije teže da monopolizuju moć, statusne grupe u društvenom poretku, u sferi distribucije časti, teže da monopolizuju ugled, priznanje i poštovanje. Uključujući status Redfern džentrifikatore definiše kao potencijalne stanare objekata koji se mogu džentrifikovati (Redfern, 2003).

Cilj ovako formiranih statusnih grupa zalazi u srž krize identiteta koju oseća Parkov marginalni čovek (Park, 2012). U svetu stranaca ljudi teže da im se prizna individualnost, ali i da uspostave odnose poverenja. Ljudi teže da se prikažu kao različiti, ali ne previše, jer, ipak, nastoje da se uklope. Razrešenje ove tenzije između različitosti i konformizma nalazi se u domenu mode.¹⁰⁹ Različitost džentrifikatora se ogleda u razlikama u životnom stilu, njihovoj potrošnji. Džentrifikovana područja postaju tražena i pomodna područja. U prekapitalističkom periodu, odeća je pokazivala rang pojedinca, nasuprot tome, danas uz pomoć mode pojedinci traže prepoznavanje, čast i poštovanje. Razlika između džentrifikatora, stanovnika suburbije i preseljenih, nije u motivaciji nego u sredstvima koja su im na raspolagnaju da dostignu željeno. Tako Redfern ukazuje da je susedstvo *Islington* odjednom postalo moderno, jer je njegov stambeni fond postao sredstvo modnog izražavanja – kao izraz ličnosti. Arhitektura koja je smatrana za neinteresantnu odjednom je postala atraktivna, iako se nisu promenili ni zgrade ni lokacija, ali se promenila sposobnost džentrifikatora da nju koriste kao iskaz o sebi (Redfern, 2003).

Iako se džentrifikatori povezuju sa porastom servisne i kreativne klase, više pažnje se posvećuje njihovom životnom stilu nego određivanju klasno/slojne pozicije, jer se pomoću životnog stila ističu razlike između

¹⁰⁸ Svi imaju iste strahove (džentrifikatori, stanovnici suburbija i preseljeni), time i iste motive (Redfern, 2003).

¹⁰⁹ Sam pojam mode je moderni fenomen, uporedo sa razvojem kapitalizma išao je i uspon mode.

džentrikatora i ostalih pripadnika srednje klase. Stil života ne čine samo različite kulturne prakse (odlazak u pozorište, čitanje knjiga, posjedovanje umetnina ili sviranje instrumenta), već i drugi izbori koji stvaraju osobeni „stil života” imaju simbolički aspekt (izbor nameštaja, dekorisanje doma, briga prema telu, način pripreme hrane, vaspitanje dece). Za simboličko diferenciranje, osim praksi, važni su i sudovi o sopstvenim praksama i praksama drugih, o lepom i ružnom, primerenom i neprimerenom (Spasić, 2006: 140).

U analizi životnog stila¹¹⁰ džentrikatora polazi se od Burdijeovog shvatanja klasa. Naime, Burdije se suprotstavlja shvatanju klasa kao društvenih grupa koje su određene nizom objektivnih, merljivih kategorija, kao što su visina prihoda, stepen obrazovanja, zanimanje. Suprotstavlja se samoj pretpostavci da se ovi pokazatelji dovoljni za postojanje klasa. Prema Burdijeu o klasama se može govoriti u slučaju kada postoji samodržljavanje njihovih pripadnika koje prati osoben skup postupaka, praksi, navika i izbora (Spasić, 2006: 139-140). Identitet svake klase suštinski je određen njegovom distancom ili odvojenošću od drugih grupacija. Kako se društveni identitet definiše i afirmiše u razlici, od samih svojstava grupe značajnija su njena relaciona svojstva, koja nastaju na osnovu njenog položaja u sistemu razlika: grupa se definiše i svim onim što nije, a posebno onim čemu se suprotstavlja (Spasić, 2006: 140). Jedna od važnih odrednica džentrikatora je njihovo suprotstavljanje stanovnicima suburbija, njihovom životnom stilu i uniformnosti suburbije (u sadržinskom i vizuelnom smislu) (Ley, 1996).

Burdije, takođe, ističe važnost kategorije ukusa za grupni identitet pošto jednu klasu ne objedinjuje toliko kolektivna svest i zajedničke ideje, već neposredna privrženost određenim ukusima i anti-ukusima, simpatijama i averzijama, koje su upisane u najdublje slojeve habitusa. Ukus Burdije definiše kao sklonost i sposobnost za (materijalno i/ili simboličko) prisvajanje jedne određene klase klasifikovanih i klasifikujućih objekata ili praksi. Ukus je generativna formula za konstituisanje stila života – sklop distinktivnih preferencija koje, u okviru specifične logike svakog od simboličkih podprostora ... izražavaju istu ekspresivnu nameru. Kao klasni ukus definiše se negativno, kao odbijanje, čak i gađenje prema drugim ukusima. Pošto se ukus manifestuje kroz niz izbora koji su suštinski simboličke, kulturne prirode, Burdijeov pristup sadrži elemente kulturalističkog shvatanja klase (Spasić, 2006: 140). Sklonost i težnja ka prisvajanju (materijalnom i/ili simboličkom) jedne određene vrste predmeta ili klasirajućih i klasi-

¹¹⁰ Prema Burdijeu životni stilovi su sistematske tvorevine habitusa koje, uočljive zahvaljujući svojim međusobnim odnosima, putem habitusa postaju znakovni sistemi, društveno određeni (kao „otmeni”, „vulgarni”...) (Čejni, 2003: 80).

ranih praksi, jeste ona generička formula koja stoji u osnovi stila života, jedinstvena celina onoga čemu čovek daje prednost pri izboru i što ga razlikuje od drugih. Bez obzira da li se odnosi na nameštaj, odeću, govor... (Burdije, 2004: 135). Iako ukus, koji je u osnovi sistema distinktivnih crta, predstavlja ishod kulturno naučenog formira se tako da suštinski prikriva sopstvenu društvenu genezu. U pozadini estetičkih borbi, prema Burdijeu, je borba za nametanje jednog određenog „umeća življenja” kao jedino legitimnog (Spasić, 2006: 145). Ukus kao sistem obrazaca klasifikacije (kroz društvena uslovljavanja koja su ga proizvela) objektivno se odnosi na jedno društveno stanje: akteri se sami klasifikuju, sami se izlažu klasifikaciji, birajući u skladu sa svojim ukusima, različite attribute, odeću, hranu, piće, sport, prijatelje koji pristaju jedni drugima, i njihovom položaju. Oni biraju u prostoru dostupnih dobara i usluga, ona dobra čiji položaj u tom prostoru odgovara položaju koji akteri zauzimaju u društvenom prostoru. To je ono što čini da ništa ne klasifikuje nekoga tako kao njegove klasifikacije (Burdije, 1998: 151). Sledeći Burdijeov pristup ako se klasa defininiše preko ukusa, onda se džentriifikatori mogu smatrati pripadnicima jedne frakcije.

Još je važno istaći da svaka grupa nastoji da prilikom samopredstavljanja i samodefinisanja u prvi plan istakne svoje najbolje svojstvo i sistem klasiranja koji je za nju najpovoljniji¹¹¹, jer uspostavljena načela hijerarhizacije nisu fiksirana, već su i ona predmet društvenih borbi (Spasić, 2006: 141). Pioniri džentriifikacije svoj sistem klasiranja ne nameću direktno, međutim, medijska potpora¹¹² i nastupanje profitabilne džentriifikacije stavljaju ga u prvi plan. Može se zaključiti da se životni stil džentriifikatora pokazuje iako ne kao najbolji, što je u skladu sa veličanjem pluralizma životnih stilova u savremenom društvu, svakako kao jedan od poželjnjih.

Akteri su u globalnom društvenom prostoru podeljeni horizontalno prema obimu (ekonomskog i kulturnog) kapitala koji poseduju, i vertikalno prema zastupljenosti različitih vrsta kapitala u obimu njihovog kapitala (Burdije, 1998). Pojedinci koji u društvenom prostoru zauzimaju bliske položaje postavljeni u slične uslove, i podvrgnuti sličnom uslovljavanju, i postoji velika verovatnoća da imaju slične sklonosti i interese, dakle da deluju na isti način (Burdije, 1998: 147-148). Odnos društvenog i geografskog prostora je takav da pojedinačni akteri, grupe ili institucije koje se u njemu nalaze imaju toliko više zajedničkih osobina što su bliže u tom prostoru, utoliko manje što su udaljeniji. Iako je gotovo svuda moguće posmatrati

¹¹¹ Burdije posebno analizira intelektualce (profesore univerziteta, umetnike i priznate kulturne radnike) i njihovu ulogu u konstruisanju pravila društvenog hijerarhisanja, i osmišljavanja ideologije koja pravda postojeće društvene nejednakosti (simboličko nasilje) (Spasić, 2006).

¹¹² Najrazličitija od novina, časopisa, blogova, serija, filmova...

sklonost ka segregaciji u prostoru, ljudi koji su bliski u društvenom prostoru teže da budu bliski – hteli to ili ne – i u geografskom prostoru (Burdije, 1998: 146). Na ovaj način se može objasniti koncentracija prvih džentrikatora na određenom prostoru koja je postepeno vodila transformaciji susedstva u skladu sa njihovim preferencijama životnog i radnog prostora.

Osim razlikovanja od drugih pripadnika srednje klase džentrikatori i sami nisu homogena kategorija/grupa. U pogledu količine i vrste kapitala koji poseduju u okviru dominantne klase¹¹³ Burdije razlikuje dve frakcije: krupnu buržoaziju i intelektualce. Prvi poseduju više ekonomskog kapitala, a drugi kulturnog kapitala¹¹⁴. Neki pripadnici nove srednje klase dele sa intelektualcima vrednovanje nematerijalnih vrednosti i otvorenost za novo. Oni nastoje da stilskim sredstvima uz mali trošak ekonomskih resursa, oblikuje svoj distinktivni položaj. Sledeći Burdijeovo razlikovanje frakcija u okviru klasa, i među akterima džentrikacije se može napraviti razlika u zavisnosti od vrste i količine njihovog kapitala. Prvi džentrikatori, pioniri, poseduju viši kulturni kapital, dok ostali džentrikatori poseduju viši ekonomski kapital u odnosu na pionire. Količina i vrsta kapitala vodi diferencijaciji prakse u različitim domenima u kojima se posmatra stil života. Prema Burdijeu, buržoazija teži takvim praksama u kojima može da pokaže ekonomsku moć, dok intelektualci teže praksama koje zahtevaju niže materijalne troškove a imaju intelektualno-simboličku dobit. Ova razlika se iskazuje kroz diferencijalan pristup praksama kulturne potrošnje: buržoazija će izabrati „bulevarsko” pozorište, skupe karte i garderobu. Svrha odlaska u pozoriše je biti viđen, prilikom kupovine umetničkih slika biraće afirmisane umetnike, one koji su već poznati. Nasuprot njima, druga frakcija će izabrati avangradno pozorište, akcenat je na samoj predstavi, i podržavaće umetnike koji su još uvek nedovoljno afirmisani (Spasić, 2006: 143). I među akterima džentrikacije postoji podela koja se može napraviti prema navedenom principu: prvi džentrikatori, među kojima je značajan broj umetnika, nastoje da razviju i istaknu svoj sofisticirani ukus i posebni stil života. Akteri profitabilne džentrikacije prihvataju ukus i životni stil koji je već prepoznat kao popularan. Japiji koji su postali kulturni fenomen

¹¹³ Burdije razlikuje tri klase u okviru društvene strukture: dominantnu, srednju i narodsku (seljaci i radnici) (Spasić, 2006: 142).

¹¹⁴ I u okviru srednje klase mogu se identifikovati dve grupe, princip podele je isti kao i u okviru dominantne klase samo pripadnici srednje klase raspolažu sa manjom količinom kapitala (Burdije, 2013). Stara sitna buržoazija (zanatlije, sitni trgovci) i nova srednja klasa (kulturni posrednici, niži kadrovi državne službe i privatnog sektora). Ukus srednje klase se određuje kao „kulturna dobra volja” ili „alodoksija”, priznavanje legitimne kulture bez poznavanja iste (Spasić, 2006: 143).

1980-ih, samo su preuzeli poziciju prvih džentrifikatora¹¹⁵ u urbanoj potrošačkoj hijerarhiji¹¹⁶. Kada mediji (novine i časopisi) počinju da pišu o procesu džentrifikacije ističu estetsku vrednost istorijskih domova i mesta. Tada je javnost, u izvesnom smislu, shvatala džentrifikaciju na estetski način, kao „umetnički” životni stil (Zukin, 1989). Prvi džentrifikatori stvarajući kompleks urbanih potrošačkih aktivnosti – stanovanje, šoping i kulturne aktivnosti (od restorana do umetničkih galerija) – položili su temelj za džentrifikaciju kojom je rukovodio privatni sektor (Zukin, 1995).

Burdijeov pristup važnosti izbora životnog stila je bitan pošto nam omogućava da shvatimo zašto se društveno-strukturalne razlike u poslednjim fazama modernizma sve više izražavaju putem kulturnih obrazaca (Čejni, 2003: 86). Estetska prepoznatljivost i sklonost koje su nužno prisutne u kulturnom diskursu privilegovanih čine deo habitusa onih koji imaju simboličku prevlast (Čejni, 2003: 81). Osim toga, druga važna karakteristika je da su oni koji poseduju kulturni kapital dovoljno vešti i samouvereni da eksperimentišu pomerajući granice proverenog ukusa (Čejni, 2003: 84). Tako, (prvi) džentrifikatori, iako, kao pripadnici (više) srednje klase ne spadaju u dominantnu klasu, preko značaja koji imaju u kulturnoj sferi ostvaruju važan uticaj. Pionirski džentrifikatori su obično bili učitelji, advokati, umetnici, pisci, kreativno osoblje u reklamnim ili maloprodajnim firmama, ali i neki vladini ili korporativni menadžeri. Mnoge od njih interesovala je dobra hrana i umetnost – tipovi kulturne potrošnje koja je uporedo rasla sa džentrifikacijom. Nezaposleni umetnici i nedovoljno zaposleni razni izvođači često su nalazili posao u novim prodavnicama hrane, restoranima i umetničkim galerijama. Pisци, koji su takođe stanovali u ovim susedstvima, pisali su o ovom stilu života u novinama i časopisima. Tako su ovi džentrifikatori obezbedili materijalnu bazu i za novu kulturnu produkciju i za potrošnju¹¹⁷. Pišući o novim kulturnim trendovima, oni su

¹¹⁵ Obrazovani pripadnici srednje klase i umetnici počeli su, kasnih 1950-ih, a stekli publicitet 1970-ih, da renoviraju i da žive u starim, zapuštenim zgradama trgovačkih, industrijskih i radničkih susedstava.

¹¹⁶ Preseljenje na centralne gradske lokacije je predstavljalo kulturni pokret napuštanja životnog stila predgrađa, negiranje istorijske odvojenosti doma i radnog mesta i želju za autentičnošću, odbijanjem masovnih proizvoda.

¹¹⁷ Ove „slike” stvaraju su u gradu – na ulici, u reklamnim biroima i foto sudijima, i šire se dalje putem tv mreže. Umetnici, dizajneri novih medija, feministkinje, LGBT osobe, parovi bez dece i imigranti koje osmišljavaju ove slike predstavljaju neke od najvidljivijih protagonista novih urbanih životnih stilova. Većina muškaraca i žena žive u nekom prostoru između slike koju su politike identiteta i časopisi o životnim stilovima nametnuli poslednjih 30 godina, i želje da žive što je moguće bolje u njihovim susedstvima. Ipak, raznovrsnost njihovih života često ostaje skrivena usled sve veće standardizacije prostora potrošnje, čak i onih najspektakularnijih, kakvi su superprodavnice i multipleks bioskopi (Zukin, 1998).

postali „kritička infrastruktura” za nastajuću simboličku ekonomiju grada (Zukin, 1991).

Osim što učestvuju u kreativnom stvaranju pioniri su fleksibilniji da prihvataju novine i eksperimentišu u svom svakodnevnom životu. Posebno su prijemčivi za različite savete u vezi sa modom, muzičkim stilovima, hrani, izgledu, enterijeru, pojedinci koju su iskorenjeni usled profesionalne i prostorne mobilnosti (Čejni, 2003: 85) – pripadnici servisne klase. Kako je trend prostorne mobilnosti sve veći i informacione/digitalne tehnologije sve naprednije i dostupnije, uticaj onih koji tumače promene je sve značajniji i sveobuhvatniji. Mišljenja stručnjaka nalaze se u časopisima i drugim medijima (posebno blogovima) koji nude savete u vezi sa načinom života. Većina džentrifikatora su upravo ti stručnjaci koji stvaraju ukus i navike.

U svakom slučaju, džentrifikacija se predstavlja kao značajan proces prostorne i društvene diferencijacije, koja omogućava definisanje specifičnosti džentrifikatora kao socijalne grupe (segmenta srednje klase, statusne grupe i sl.), ali i njihovu unutrašnju diferencijaciju. Ukus džentrifikatora odvaja ih od drugih frakcija/pripadnika srednje klase. Džentrifikatori se definišu preko njihovog životnog stila. Mada je u dimenziji životnog stila uočena heterogenost, posebno u različitim fazama džentrifikacije, kada se idealno tipski posmatra ukazuje se prvenstveno na razlike u okviru srednje klase između džentrifikatora i stanovnika suburbija. U tom slučaju za aktore džentrifikacije možemo reći da su slojno heterogena grupa koju vezuje sličan životni stil.

Teorije kapitala – kulturni, ekonomski, socijalni i simbolički kapital

U ovom poglavlju se proces džentrifikacije razumeva oslanjanjem na pojmove kapitala, dominantno iz perspektive Burdijeovog shvatanja kulturnog kapitala (institucionalnog, objektifikovanog i otevljenog) i mogućnosti njegove konverzije u ekonomski kapital. Teorije kapitala (kulturni, ekonomski, simbolički, socijalni) se primenjuju u analizi različitih aspekata fenomena džentrifikacije, prvenstveno njegovom nastanku i diverzifikaciji. Izvori društvene moći su ekonomski, kulturni kapital i socijalni kapital, kao i simbolički kapital, koji predstavlja oblik koji može imati svaka vrsta kapitala u slučaju da je prepoznata i priznata kao legitimna. Kao što je već napomenuto, prilikom iniciranja procesa akcenat je na kulturnom kapitalu i njegovom odnosu sa ekonomskim kapitalom. Džentrifikacija se ne može razumeti bez analize njene povezanosti sa kulturom i umetnošću

(Cameron, Coaffee, 2005; Ley, 1996; Zukin, 1998). Participiranjem u pionirskom procesu džentrifikacije i/ili izborom džentrifikovanog susedstva za stanovanje, potvrđuje se pripadnost određenim statusnim grupama (simbolički kapital).

Prema Burdijeu (2013) ekonomski kapital se odnosi na novčani prihod i druge finansijske resurse i aktivu, čiji su institucionalni izraz svojinska prava. Kulturni kapital postoji u različitim oblicima, izražavajući otelovljene načine davanja novca ili imovine (planiranje, raspoređivanje) i resurse habitusa. Taj oblik kapitala ima dve karakteristične crte koje se analitički uočavaju, nivo obrazovanja i znanja, i simbolički oblik koji predstavlja sposobnost da se definišu i legitimizuju kulturne, moralne i estetske vrednosti, standardi i stilovi. Socijalni kapital se odnosi na zbir stvarnih i potencijalnih resursa koji se mogu mobilisati kroz članstvo u društvenim mrežama i organizacijama. Mogućnost transformisanja zavisnih odnosa (susedstva, radnog mesta ili srodničkih odnosa), u odnose koji su nužni i izborni, ukazuje na dugotrajne obaveze koje se subjektivno osećaju (osećanja zahvalnosti, poštovanja prijateljstva itd.) (Burdije, 2013). Ovaj oblik kapitala je više relacioni fenomen nego opipljiv resurs koji se lako može kvantifikovati.

Uloga kulturnog kapitala u procesu džentrifikacije

Pojedinci koji poseduju društvenu moć imaju monopol da klasifikuju objekte u skladu sa svojim kriterijumom dobrog ukusa, tako je mogućnost kreiranja novih sistema razlikovanja moć klasnog položaja, a klasne razlike se ispoljavaju i održavaju u svim formama kulturnog kapitala. Kulturni kapital, prema Burdijeu, ima tri oblika: institucionalizovani, objektivizovani i otelovljeni kulturni kapital.

- Institucionalizovani kulturni kapital (formalno obrazovanje) najviše se primenjuje u analizi iniciranja procesa džentrifikacije, i njegove konverzije u ekonomski kapital na prelazu u profitabilnu džentrifikaciju. Pored navedenog njegovo delovanje se još vidi u vrednovanju školovanja dece kod roditelja iz srednje klase, koje utiče na ponašanje džentrifikatora.
- Objektivizovani kulturni kapital čine materijalni objekti koji imaju kulturnu vrednost (umetnička dela, knjige, muzički instrumenti, enterijer, nameštaj). U ovoj formi kulturnog kapitala manifestuje se džentrifikatorska estetika, koja deluje kao vidljiv klasni marker.
- Otelovljeni kulturni kapital, neakreditovan, čine dugotrajne dispozicije uma i tela (određeni stilovi, načini predstavljanja, upotreba

jezika, oblici društvene etikecije i kompetencije, stepen samopouzdanja) (Tomanović, 2006), i sposobnost uživanja u umetničkim delima. Ova forma kulturnog kapitala predstavlja manifestaciju džentrikatorskog ukusa. Otelovljen kulturni kapital se reprodukuje u provođenju slobodnog vremena i potrošnji koji odražavaju norme društvenosti i ukusa srednje klase (Bridge i Dowling, 2001).

Za objašnjenje ponašanja ranih džentrikatora moguće je koristiti odnos materijalnog i kulturnog kapitala na koji je ukazao Burdije¹¹⁸. Prvi džentrikatori iskoristili su kulturni kapital kako bi postigli različit životni stil, koji se oslanja na vrednosti koje daju prednost *urbanim životnim stilovima*. Kulturni kapital se u ovom slučaju posmatra kao sredstvo regeneracije. Džentrikovana susedstva viđena su kao prostorna manifestacija habitusa nove srednje klase (Ley, 1996; Podmore, 1998), a džentrikacija kao strategija nove srednje klase za razlikovanje. Iako oni poseduju manje količine ekonomskog kapitala¹¹⁹ klasno se razlikuju u odnosu na pripadnike radničke klase u naselju manifestacijom objektifikovanog kulturnog kapitala¹²⁰ (Bridge, 2006). I pored toga što se radi o malim intervencijama one predstavljaju upadljiv i značajan signal različite estetike stanovanja (Bridge, 2006). U ranoj fazi džentrikacije razlikovanje i pripadnost srednjoj klasi potvrđuju se krećenjem u odgovarajuću pastelnu boju.

Estetika džentrikacije omogućava razlikovanje od konvencionalnog predgrađa srednje klase, ali i od ukusa radničke klase koja stanuje u centru grada. U susedstvima gde su ostali pripadnici radničke klase¹²¹, za njihov ukus se pretpostavlja da je suprotan ukusu srednje klase, prvenstveno naporima džentrikatora da postignu autentičnost. Ley (1996) ističe potrošačke navike nove srednje klase koja više voli da kupuje ono što se njoj nudi kao ciljnoj grupi, nasuprot masovnoj potrošnji radničke klase (Bridge, 2001b).

Kako je proces odmicao, životni stil džentrikovanih susedstava privukao je stručnjake zaposlene u privatnom sektoru, koji su posedovali više ekonomskog nego kulturnog kapitala. Određeni „simboli” u samom

¹¹⁸ Kao što je već rečeno akteri su u globalnom društvenom prostoru podeljeni horizontalno prema obimu kapitala koji poseduju, i vertikalno prema zastupljenosti različitih vrsta kapitala u obimu njihovog kapitala (Burdije, 1998).

¹¹⁹ Renoviranje su izvršavali sami vlasnici, u procesu koji je postao poznat i kao *sweat equity* džentrikacija (Bridge, 2006).

¹²⁰ Krećenje u boju određene nijanse, postepeno vraćanje prozora (*sash window*), skidanje podova, obnavljanje lajsni.

¹²¹ Literatura o džentrikaciji se nije posebno bavila ukusom i habitusom radničke klase (Bridge, 2006).

susedstvu, ili njegovoj neposrednoj blizini su, takođe, prepoznati kao važni za ove džentrifikatore. Ispitanici iz Batlerovog (Butler, 1997) istraživanja u Londonu ukazuju kako je otvaranje vinskog bara ili prodavnice delikatesa u susedstvu bilo ključno za njihovu odluku da se presele u to susedstvo. Ovi džentrifikatori se povezuju sa komodifikovanim oblicima džentrifikacije, naročito sa transformacijom industrijskih objekata u luksuzne stambene prostore na obalama reka, i mestima koja imaju simbolički značaj (Zukin, 1989; Podmore, 1998).

Dok nivo kulturnog kapitala može nastavljati da raste, u pogledu obrazovnog nivoa stanovnika koji se doseljavaju (Ley, 1996), strategije razvijanja kulturnog kapitala počinju da se menjaju. „Pokazatelji” koji su nekada bili izraz ukusa klase komodifikuju se, što potvrđuje Burdijeovu ideju da ekonomski i kulturni kapital mogu u izvesnoj meri da se razmenjuju jedan za drugi. U slučaju profitabilne džentrifikacije pošto se rutinizuju estetski aspekti procesa, kulturni kapital u vidu džentrifikatorske estetike, ulazi u ukupnu cenu imovine. Zukin je pratila ovu transformaciju kulturnog kapitala u ekonomski kapital u *TriBeCa* susedstvu (*Triangle below Canal Street*) u donjem Menhetnu (Zukin, 1989, 1995). Nakon deindustrijalizacija te njujorške oblasti prostor¹²² su zauzeli umetnici (skvotirali su ga ili plaćali minimalnu rentu za njega).¹²³ U tom trenutku, *TriBeCa* susedstvo ima veoma visok nivo kulturnog kapitala i nizak ekonomski kapital. Ali zbog reputacije kreativne boemije agenti za nekretnine ističu ovu oblasti. Postojeći vlasnici prodaju potkrovlja koja se sve više pretvaraju u čisto stambeni prostor. Umetnici su bili primorani da napuštaju prostor i tada se njihove improvizovane galerije zamenjuju većim, komercijalnim galerijama. I u slučaju ovog susedstva komodifikaciji je doprinela mreža restorana i umetničkih kritičara koji su pisali o životnom stilu Njujorka, obaveštavajući o otvaranju najnovijih restorana i aktivnostima galerija (Zukin, 1989).

Intenziviranje uticaja ekonomskog kapitala u džentrifikovanim susedstvima potvrđeno je i u Bridžovom istraživanju sprovedenom u Sidneju kasnih 1990-ih. Dok su razlike u ranim fazama procesa bile izvesne estetske adaptacije samih džentrifikatora u četvrtima *Balmain* i *Glebe*, kasnije se razlikovanje postiže investiranjem većeg ekonomskog kapitala. Renoviranje stanova često je na osnovu arhitektonskih i dizajnerskih projekata, a zgrade imaju prestižni pogled u Sidneju – *skyline* centra ili mosta u luci. Bridž tako profitabilnu džentrifikaciju naziva premium džentrifikacija (Bridge, 2001b) ukazujući da nivo investicija ekonomskog kapitala može

¹²² Na svakom spratu se nalazio jedan nepodeljeni prostor sa velikim prozorima koji je bio idealan za studio.

¹²³ Vremenom zajednički ulaz ovih objekata je obeležen natpisom *AIR (artists in residence – umetnici stanari)* (Zukin, 1989).

prevazilaziti ono što je racionalno i utilitarno, pošto džentrifikacija u ovim elitnim susedstvima sve više postaje ekskluzivna, i upadljiva potrošnja. HotSpot naselja u kojima je kulturni kapital konsolidovan tokom vremena (stanovnici sa fakultetskim obrazovanjem), mogu postati predmet eskalacija premium džentrifikacije raspoređivanjem velikih količina ekonomskog kapitala u cilju održavanja statusa. U ovim susedstvima, džentrifikatorska estetika predstavlja ulazni uslov za dalju upadljivu potrošnju dolaskom stanovnika koji poseduju visok ekonomski kapital i niži inovativni kulturni kapital (Bridge, 2006).

Prekomerna potrošnja prestižne robe daje socijalni status pojedincima na način koji je opisao Veblen (Veblen, 2008). Jager vidi džentrifikatore u Melburnu, sredinom 80-ih (početna faza džentrifikacije), u procepu između etike društvene reprezentacije bivšeg plemstva, koja je sama sebi cilj, i tradicionalne buržoaske etike ekonomske valorizacije. Restauracija zgrada iz viktorijanske epohe predstavlja pokušaj da se prisvoji istorija, stoga je autentičnost njenih simbola, kao i njena ekonomska profitabilnost u početku neizvesna. Ona uspeva u onom stepenu u kome može da se distancira od neposredne prošlosti – industrijskih susedstava radničke klase – što se postiže spoljašnjim ukrašavanjem i unutrašnjim preuređenjem. Džentrifikovano stanovanje, s jedne strane potvrđuje socijalni status i prestiž, ali sa druge strane, što Jager naglašava, treba da ispuni socijalnu etiku proizvodnje: da funkcioniše ekonomski. Jager u novim uslovima¹²⁴ ističe da je mogućnost razvijanja estetske sposobnosti postala novi standard razlikovanja. Pripadnici kreativne klase koji nemaju dovoljno ekonomskog kapitala prihvataju kulturni model viktorijanske radne etike – rad, investicija, štednja. Viktorijanska estetika (kombinovanje šarma prošlosti i moderne opremljenosti kuće) ograničava nivo ekonomskog investiranja (Jager, 2010).

U Sidneju kasnih 1990-ih, društveno prikazivanje je zahtevalo više investicija koje su dovele u pitanje Jagerovu tvrdnju da viktorijanska estetika ima svoje granice (Bridge, 2006). Na tržištu nekretnina, bilo je razlika u ceni između imovine koja je adaptirana na način koje se smatra primerenim savremenom životu, uz manje promene u fiksnoj infrastrukturi¹²⁵ (instalacije, kuhinjski elementi, sanitarije) i mobilijaru¹²⁶ (tepidi, ogledala, nameštaj, kućni aparati), i potpuno nerenoviranih objekata viktorijanskog stila. Dozvoljene su inovacije stambenih objekata koje su prilagođene

¹²⁴ Slobodno vreme se proširilo na različite kategorije stanovništva, koji su takođe dostigli i izvestan standard potrošnje, tako da slobodno vreme i potrošnja više nisu ekskluzivne odlike više klase (Jager, 2010).

¹²⁵ *fixtures*

¹²⁶ *fittings*

džentrifikovanoj estetici, međutim neki oblici ekonomske investicije van te estetike mogu sniziti prodajnu cenu. Imovina može biti adaptirana istinski autentično, ali i „predžentrifikovana”. Granice ukusa su pojačane belom anglo-australijskom estetikom. Ekonomske investicije koje krše dominantnu manifestaciju kulturnog kapitala su oštro sankcionisane jer ne omogućavaju povratak sredstava (Bridge, 2001b).

Moć objektifikovanog kulturnog kapitala je mogućnost redefinisavanja *unutrašnjih* siromašnih četvrti u vrednu imovinu u sada poželjnim naseljima. U ovom procesu, kulturni kapital (moć da definiše i legitimiše) prevladava ekonomski kapital, ali kako džentrifikacija napreduje, balans se menja i ekonomski kapital počinje da stavlja pod svoje kulturni kapital (Bridge, 2006).

Osim objektifikovanog kulturnog kapitala i institucionalizovani kulturni kapital, takođe, može uticati na izbor susedstva za život, prvenstveno za pripadnike srednje klase koji su roditelji. Sa pojavom tržišta obrazovanja u Velikoj Britaniji, na izbor mesta stanovanja pripadnika srednje klase počinju da utiču i planovi za školovanje njihove dece¹²⁷. Veličina gradskog područja Londona im omogućava da realizuju izbor željene srednje škole¹²⁸ i u susedstvima koja su u skladu sa džentrifikatorskom estetikom (*unutrašnji* viktorijanski okruzi). Bridž ukazuje da raspoređivanje kulturnog kapitala u različitim oblastima može odgovarati životnom ciklusu džentriifikatora, jer postoji prostorno i vremensko raspoređivanje kulturnog kapitala. Prostorno raspoređivanje kulturnog kapitala uključuje džentrifikatorsku stambenu estetiku i prepoznatljivu potrošnju kao deo simboličkog preuređivanja centra grada. Vremensko raspoređivanje uključuje akumulaciju kapitala koja nije nužno tako brzo materijalizovana (ili konvertibilna u ekonomski kapital). Manje je vidljivo, i više je u saglasnosti sa tradicionalnom strategijom srednje klase koja se odnosi na razlikovanje kroz obrazovanje – institucionalizovani kulturni kapital koji će biti realizovan u stepenu kvalifikacija dece (Bridge, 2006).

U Bridžovo istraživanje životnog toka džentriifikatora u Bristolu su uključeni pripadnici srednje klase koji su prodali imovinu u jednom džentrifikovanom susedstvu 2002/03. godine.¹²⁹ Rezultati istraživanja pokazuju

¹²⁷ U Velikoj Britaniji, roditelji iskazuju preferencije ka različitim školama za svoju decu. Mesta se dodeljuju na osnovu kombinacije preferencije roditelja, geografskih kriterijuma i specifičnih ulaznih uslova same škole (Bridge, 2006).

¹²⁸ Uključujući kupovinu stana u privatnom sektoru, kao strategije za ulazak u državnu odabranu školu, ili selidbu.

¹²⁹ Domaćinstva su intervjuisana u objektu koji je za prodaju, a gde je bilo moguće, i u naselju posle selidbe. Od ukupno 30 intervjuisanih, 10 domaćinstava koja su se preselila su pristala na drugi intervju u novom domu. Intervju se bavio rekonstrukcijom stambene

tenziju između institucionalizovanog kapitala (vrednovanje obrazovnih postignuća, značaj obrazovanja dece za pozicioniranje na tržištu rada koje omogućava reprodukciju društvenog položaja) i objektifikovanog kulturnog kapitala (estetike džentrifikovanog susedstva), koja se odigrava na nivou susedstva. Osim toga, ukazuje se na razlike koje ishode iz veličine grada i karaktersitika stambenog tržišta. Poredeći situaciju u Londonu i Bristolu, Bridž pokazuje da se u Londonu strategije izbora škole mogu sprovoditi uz održavanje džentriifikatorske estetike, ili čak zajedno sa džentrifikacijom (onih četvrti koje mogu da se preurede u stilu viktorijanskog stanovanja). Nasuprot Londonu, obim i karakter stambenog tržišta u Bristolu zahteva veći kompromis između objektifikovanog i institucionalizovanog kulturnog kapitala, jer iseljavanje iz džentrifikovanih naselja znači odlazak na lokacije različite estetike. Naime, mnogi akteri džentrifikacije su se, zbog strategija biranja škola koje smatraju kvalitetnim za obrazovanja dece preselili u manje poželjne kuće ili susedstva (sa stanovišta džentrifikacijske estetike). U tim slučajevima dugoročna ulaganja u institucionalni kulturni kapital „dobijaju” u odnosu na neposrednu investiciju u objektifikovani kulturni kapital (Bridge, 2006).

Bridžovo istraživanje je pokazalo da dinamike objektifikovanog, institucionalizovanog i otelovljenog kulturnog kapitala (i njihovih odnosa sa drugim oblicima kapitala) rade na različitim vremenskim i prostornim nivoima. U džentrifikovanim naseljima, objektifikovani kulturni kapital izgleda jak (u obliku džentriifikatorskog prikazivanja), ali ispod površine institucionalizovani kulturni kapital (naročito u pogledu školovanja) može dovesti do toga da se džentriifikatori vraćaju više konvencionalnom životu u predgrađu. Isto tako, strategije doseljavanja u okolini dobrih škola u centru grada može podstaći džentrifikaciju tih susedstava. Pored toga, mogu postojati naselja koja se pokazuju kao kosmopolitska, i u kojima se čini da se održala socijalna različitost, ali koja su na nivou otelovljenog kulturnog kapitala (signali tela i način međusobne komunikacije) i dalje veoma segregirana (Batler, Robson 2001).

Na tragu burdijeovske perspektive, (objektifikovani) kulturni kapital se može odrediti šire kao skup različitih kreativnih sadržaja u gradu ili susedstvu: od umetnosti, medija, dizajna, do festivala, raznih manifestacija čak i različitih običaja (Bridge, 2006). Kulturni kapital je tako skup umetničke/kreativne imovine, ali i „navika” koje jedno susedstvo poseduje. Tako su izgrađena sredina, istorijske i arhitektonske karakteristike susedstva značajan pokazatelj kulturnog kapitala, osim toga vide se i kao kulturna prednost grada u celini. Kulturni kapital jednog grada moguće je

istorije svakog pojedinca (od rođenja do tog boravišta); doživljajem susedstva; renoviranjem kuće; razlozima za selidbu, strategijama potrage i ciljne destinacije (Bridge, 2006).

unaprediti ojačavanjem njegovog urbanog karaktera tako što će se planirati veća gustina, raznolikost, objekti mešovite namene, ali uz očuvanje i naglašavanje autentičnih karakteristika susedstava (Gertler prema Bridge, 2006). Unapređivanje objektifikovanog kulturnog kapitala od posebnog je interesa za gradove, jer su određeni gradovi akumulirali kulturni kapital u očuvanim zgradama i dobrima koja su definisana kao „umetnička blaga”. Na osnovu prestiža objektifikovanog kulturnog kapitala uspostavljena je simbolička hijerarhija gradova na čijem vrhu su Pariz, Rim i Firenca (Featherstone, 1994). Preduzetnička strategija nacionalnih/lokalnih vlasti zato je najvećem broju slučajeva investiranje u nove poslovne usluge i industriju kulture/simbola pokretanjem posredovane džentifikacije.

Socijalni kapital džentifikovanih susedstava

Džentifikacija predstavlja vidljivu prostornu, ali i identitesku zajednicu jer jasno ocrtava svoje granice uz isticanje svoje različitosti. Suprotno Beku i Gidensu¹³⁰ džentifikovano susedstvo, kao proizvod postindustrijskog društva, pokazuje da prostorna koncentracija nije napuštena uporedo sa porastom individualizacije. Za susedstvo kao identitetsku zajednicu značajan je i pojam socijalnog kapitala. Socijalni kapital¹³¹ je koncept koji se odnosi na društvene procese i mreže koje uključuju deljene norme, vrednosti i shvatanja koji olakšavaju saradnju unutar ili između grupa (Tomanović, 2006: 112).

Proces džentifikacije pokrenut je tako što su prvi džentifikatori bili deo razvijenih socijalnih mreža, oni su zapravo odlučivali da se dosele u određeno susedstvo na osnovu preporuke prijatelja, i želje da stanuju blizu njih. Prema Batleru to je bio slučaj sa džentifikacijom susedstva *Hackney* u Londonu, a i Bridžov rad je potvrdio da su socijalne mreže važno sredstvo regrutovanja džentifikatora (Bridge, 2001a, 2006). Džentifikovana susedstva pionira imala su razvijen socijalni kapital, kako se proces širio nastaju

¹³⁰ Prema Gidensu pojedinci u savremenom društvu napuštaju predmoderna središta poverenja i ontološke sigurnosti – srodničke odnose, lokalnu zajednicu, religioznu kosmologiju i tradiciju (Petrović, D. 2008: 43-44).

¹³¹ Socijalni kapital se deli na: *bonding* (vezujući, koji se odnosi na bliske veze ljudi sličnog društvenog položaja), *bridging* (premošćujući na veze ljudi na većoj socioprostornoj udaljenosti) i *linking* (povezujući se odnosi na veze sa ljudima višeg društvenog položaja, veće moći i uticaja). Ova podela socijalnog kapitala više se koristila u istraživanjima marginalnih i ugroženih grupa nego u analizi džentifikacije. Uopšte koncept socijalnog kapitala se u literaturi više koristi u analizi isključenih, siromašnih grupa, u ispitivanju mehanizama ekonomske i društvene marginalizacije, kao i mogućnosti njihovog prevazilaženja (Mejer, 2005).

susedstva koja se razlikuju u pogledu kohezivnosti i razvijenosti socijalnog kapitala (Robson, Butler, 2001). Razvijenost socijalnog kapitala džentrifikovanih susedstava dovodi se u vezu sa socijalnom homogenizacijom, koja doprinosi dualizaciji gradova i dovodi u pitanje njihovu kohezivnost. I u ovom segmentu jedan od ključnih koncepata je Burdijeova teorija kapitala. Empirijska istraživanja pokazuju da su i u ovom domenu postoje razlike između džentrifikovanih susedstava (Butler, Robson, 2001), što se, takođe, dovodi u vezu sa obeležjima životnog stila koji se manifestuju u prostoru (Allen, Blandy, 2004, Florida 2002).

Batler i Robson su analizirali džentrifikovana susedstva u Londonu ispitujući kako razvijenost socijalnog kapitala u susedstvu stvara različita susedstva srednje klase. Istraživana su područja koja su dugo u procesu džentrifikacije (*Battersea* i *Telegraph Hill*), ali i ona koja su skoro džentrifikovana (*Brixton*). Osim u pogledu razvijenosti socijalnog kapitala područja se razlikuju i po tome koje delove srednje klase privlače: „korporativce” (*Battersea*) i „stručnjake zaposlene u socijalnim uslugama”¹³² (*Telegraph Hill*). Svako od ova tri područja ima sasvim drukčiji odnos između vrsta kapitala, što je sumirano u sledećoj tabeli (Butler, Robson, 2001).

Tabela 1. Dimenzije formiranja kapitala

	Telegraph Hill	Brixton	Battersea
<i>Proces džentrifikacije</i>	Društvena akcija, sinergistička	Delimično realizovana, neravnomerna	Profitabilna
<i>Vrste kapitala</i>			
Socijalni	Vrlo jak	Vrlo slab	Latentan
Kulturni	Vrlo jak	Adekvatan	Jak
Ekonomski	Adekvatan/jak	Adekvatan	Vrlo jak
<i>Druge dimenzije</i>			
Putanja školovanja	Uspešna	Bezuspešna	Uspešna
Stabilnost	Intergeneracijski stabilna	Nestabilna, menjanje stanovništva	Stabilna, životno-ciklična

Izvor: Butler, Robson, 2001: 2158

Zalihe potencijalnog socijalnog kapitala u susedstvu *Telegraph Hill* su u vezi sa kulturnim kapitalom tog područja – visoki nivo stručnih kvalifikacija i resursa njegovih stanovnika¹³³. U njemu je više roditelja, u poređenju sa drugim susedstvima, u mogućosti da pronađe rešenje za srednjoškolsko

¹³² Sledeći distinkciju koju daju Savage et al. (1992).

¹³³ Ili „humani kapital” što označava proces pomoću koga se obrazovne i druge manifestacije kulturnog kapitala realizuju na tržištu rada.

obrazovanje.¹³⁴ Domaćinstva su međusobno povezana čvrstim društvenim i ličnim mrežama prijateljstva. Kulturni kapital roditelja se realizuje kao socijalni kapital susedstva koji se ispoljava u aspiracijama školskih i vanškolskih aktivnosti njihove dece. Zbog toga su vrlo mali izgledi da će njihova deca biti uskraćena na polju obrazovanja, iako raspolažu sa manje ekonomskih resursa nego stanovnici u Battersea. Osnovna škola u ovom kraju predstavlja prostorni i društveni centar mreža i aktivnosti, koje su oslonac uspešnog školovanja (Robson i Butler, 2001). Unapređenju susedstva doprinela je sposobnost kolektivnog delovanja (na osnovu socijalnog i kulturnog kapitala) u odnosima sa lokalnim vlastima i predstavnicima drugih ključnih institucija. Džentifikacija *Telegraph Hill*, i njegovo preoblikovanje u poželjnu oazu života srednje klase, ostvarili su stanovnici sa relativno niskim ekonomskim resursima.

Suprotnom ovom modelu aktualizovanog socijalnog i kulturnog kapitala je uspešna, ali manje „građanska”, džentifikacija susedstva *Bettersea*. U ovom susedstvu preovlađuje ekonomski kapital, prisutan je takmičarski pristup skupim stambenim objektima i ekskluzivnim privatnim školama. Socijalne mreže i aktivnosti su donekle razvijene jer su stanovnici često kolege sa posla, što je rezultat koncentracije zaposlenih u korporativnom i finansijskom sektoru usluga¹³⁵. Iako u *Battersea* ima vrlo malo jakih veza socijalnog kapitala kakve postoje u *Telegraph Hill*, prisutne su latentne forme socijalnog kapitala koje su izražene u „mrežama informacija” o poslovnim mogućnostima – i u slučaju da je potrebno one se mogu lako mobilizovati. U pogledu „zaliha” socijalnog kapitala¹³⁶, *Telegraph Hill* izgleda mnogo jači što pokazuje visok nivo volontiranja, i osećaj prostornog jedinstva. *Battersea* je više zajednica interesa baziranih na labavim normama i očekivanjima – što se najočiglednije ogleda u obedovanju van kuće u lokalnim restoranima (Butler, Robson, 2001).

Naselje srednje klase *Brixton* značajno se razlikuje od dva prethodna primera. Ono je sasvim drukčije i najmanje kohezivno od sve tri susedstva. Iako dobro „snabdeven” kulturnim kapitalom i adekvatno ekonomskim, socijalni kapital je oslabljen nedostatkom kohezije i tendencijom brik-

¹³⁴ Na osnovu rada lokalnog obrazovnog sistema.

¹³⁵ Osećaj klaustrofobije koji se ovde može osetiti, sumirao je jedan ispitanik (Carl, 32) koji se iselio iz kraja: linija razgraničenja između rada i slobodnog vremena je već zamagljena, ne treba živeti sa ljudima sa kojima radiš. Napustio sam *Battersea* jer želim maksimalno da iskoristim svoje slobodno vreme (Butler, Robson, 2001).

¹³⁶ Nivoi angažovanja, poverenja i reciprociteta – iako je poslednje teško meriti u ovakvom istraživanju – su viši u *Telegraph Hill*. Ovo potvrđuje uspešnost udruženja *Telegraph Hill*, dobrovoljna inicijativa stanovnika kakve nema u *Battersea*, koja predstavlja pravi primer razvijenog socijalnog kapitala.

stonskih „došljaka” srednje klase koji žele da slave društvenu raznolikost. Ako je društvena kohezija u *Telegraph Hill* dostignuta pomoću socijalnog kapitala, a u *Battersea* kroz tržišno orijentisanu zajednicu interesa, *Brixton* je mesto izbora mnogih pripadnika srednje klase koji beže od normativnog aspekta samog socijalnog kapitala (Butler, Robson, 2001). U tom susedstvu stanovnici imaju drugačije prioritete, i socijalni kapital je imao manju ulogu u stvaranju uslova za život srednje klase.

Značaj simboličkog kapitala za proces džentrifikacije

Sintetički oblik različitih vidova kapitala (ekonomskog, kulturnog i socijalnog) je simbolički kapital, a univerzalni oblik moći je simbolička moć, čiji je glavni sadržaj da stvarima i pojavama u društvenom prostoru da ime i značenje (Pavlović, 2006: 91). Imati moć imenovanja predstavlja najviši ili najznačajniji oblik političke, odnosno simboličke moći, jer se određivanjem imena, odnosno označavanjem, kreira i saznanje, odnosno osmišljava, održava i menja društveni svet (Pavlović, 2006: 94). Prema Burdijeu svaki oblik kapitala može se pretvoriti u simbolički ukoliko ispuni uslov spoznate i priznate socijalne legitimnosti, tako simbolički sloj ovih kapitala (simbolički kapital) ne predstavlja posebnu vrstu kapitala već označava vrednost koja nastaje zahvaljujući uzajamnom priznavanju statusnih odlika (Burdije, 1998, Ignjatović, 2011). Simbolički kapital se najčešće iskazuje kao prestiž, ugled ili slava. Učestvovanje u iniciranju procesa džentrifikacije ili izbor džentrifikovanog susedstva za stanovanje dovode se u vezu sa pripadnošću određenim statusnim grupama. U trenutku kada pojedinci ili domaćinstva počinju da izražavaju svoje stambene preferencije, tada susedstvo dobija na sve većem značaju u izražavanju statusa „Nečije boravište presudno identifikuje ko je on. Proces biranja kojim ljudi odlučuju da žive u određenom mestu, a drugo da napuste, u središtu je savremenih borbi za socijalnim razlikovanjem” (Savage et al., 2005).

Harvi ne analizira ulogu pojedinaca, kao aktera džentrifikacije kroz koju teže reprodukciji vlastitog socijalnog položaja, već je njegova analiza usmerena na strukturne nivoe reprodukcije društva i prostora (grada). Harvijeva interpretacija simboličkog kapitala, pravi most između upotrebe ovog pojma u burdijeovskom smislu koji se odnosi na reprodukciju socijalnog položaja, ka ulozi džentrifikacije na nivou mehanizama društvene integracije u gradu, razvojnog potencijala grada i sl. Harvijeva analiza je usmerena na nivo grada (socioprostorna ravan analize), i predstavlja uvod u poslednji odeljak ovog poglavlja koji se bavi posledicama džentrifikacije (urbanitetom i socijalnom kohezijom kao dimenzijama

društvenog prostora grada odnosno susedstva u kojima se ispoljavaju ishodi džentrifikacije).

Prema Harviju simbolički kapital se može definisati kao „kolekcija luksuznih dobara kojima se potvrđuje ukus i distinkcija (razlikovanje) vlasnika”. Ova vrsta kapitala je transformisan novčani kapital koji „proizvodi svoje pravo dejstvo u meri, i samo ukoliko, prikriva činjenicu da potiče iz „materijalnog” oblika kapitala” (Harvey, 1990). Preko kulture i ukusa namerno se sakriva stvarna osnova ekonomskih razlika. Proizvodnja simboličkog kapitala ima ideološku funkciju jer je mehanizam koji doprinosi reprodukciji uspostavljenog poretka, i održavanju dominacije, ostaje skriven. Harvi ističe da je iskazivanje socijalnih razlika kroz sticanje različitih simbola statusa već duže vremena¹³⁷ centralni aspekt urbanog života.¹³⁸

Potisnuta želja¹³⁹ imala je važnu ulogu u podsticanju tržišta za što većom raznovrsnošću urbanog okruženja i arhitektonskih stilova, a tu želju mnogi postmodernisti teže da zadovolje. Za stanovnika predgrađa iz srednje klase, Venturi kaže, identitet mora doći kroz simbolični oblik kuće, bez obzira da li je stil obezbedio investitor, ili je simboličke ukrase dodao sam vlasnik (Harvey, 1990).

Pošto ukus ne predstavlja stabilnu kategoriju, simbolički kapital ostaje kapital samo dok je u skladu sa modom. Među samim kreatorima ukusa postoje velike borbe oko uspostavljanja novih kriterijuma ukusa kako u umetnosti, tako i u urbanom životu. Simbolički kapital je u vezi sa urbanim fenomenima: džentrifikacijom, proizvodnjom zajednice (realne, imaginarne, ili „zapakovane” za prodaju) i rehabilitacijom gradskih pejzaža. Takođe, pomaže da se razume sadašnja fascinacija za ulepšavanjem, ornamentima, ukrasima i dekoracijom koji su simboli socijalnih razlika (Harvey, 1990). „Govoreći o klasnom sadržaju novih prostornih praksi Harvi ukazuje na proces osiromašenja i deformalizacije rada koji pogađa siromašna susedstva te značaj produkcije simboličkog kapitala za prostorne okvire viših klasa. Simbolički kapital odnosi se na luksuznu robu koja ima statusno značenje za potrošača koji tek posredstvom konverzije novca u dobra luksuzne potrošnje obezbeđuje samoreprodukciju ekonomske moći i dominacije. U ovom pogledu značajan je proces džentrifikacije i sa njim povezan način

¹³⁷ Još je Zimel dao izvrsne analize ovog fenomena (Harvey, 1990).

¹³⁸ Upravo zbog važnosti simboličkog kapitala Harvi skreće pažnju na pokušaj modernizma da, delimično iz praktičnih, tehničkih, ekonomskih, ali i ideoloških razloga, potisne njegovoj značaj u urbanom životu (Harvey, 1990).

¹³⁹ Međutim, nemogućnost usklađivanja ovakve prinudne demokratizacije i egalitarnosti ukusa sa socijalnim razlikama tipičnim za klasno kapitalističko društvo, nesumnjivo su stvorili klimu za potisnutu tražnju ako ne i želju (od kojih su neke izražene u kulturnim pokretima 1960-ih).

potrošnje, koji ima ideološku funkciju očuvanja saveza nove servisne klase sa sistemom u kojem oni doprinose stvaranju ogromnih profita, a da pri tom nisu integrisani u elitu vlasti, niti im je garantovana posebna sigurnost radne pozicije. Naspram sklonosti moderne ka monumentalnosti i ekspoziranju autoriteta i moći, postmoderna istražuje arhitektoniku spektakla, pluralitete vrednosti, ukusa i estetskih želja i ohrabruje razlilitost. Harvi ukazuje na ograničenost postmodernog pluralizma jer diskontinuirane prakse pogoduju izbegavanju konfrontacije sa realnom političkom i ekonomskom moći. S druge strane, on ističe pukotine u postmodernoj strategiji mobilizacije spektakla, kao instrumenta postizanja socijalnog mira, koji ima unificirajuće efekte, ali se istovremeno pokazuje fragilnim i nesigurnim, jer mu je u osnovi potraga za simboličkim kapitalom koji pothranjuje međuklasna neprijateljstva” (Petrović, 2000: 426-427).

Urbanitet grada i džentrifikacija

Za razliku od prethodnog odeljka koji teorije kapitala posmatraju prevashodno iz perspektive reprodukcije društvenog položaja aktera džentrifikacije, poslednji odeljak ovog poglavlja bavi se pristupima i konceptima koji džentrifikaciju posmatraju u odnosu na širi prostor grada i urbanitet kao njegovo bitno obeležje, koje je povezano sa konceptima kreativnog kapitala, socijalne kohezije i prava na grad. Ovaj nivo analize omogućava da se sagledaju socijalni efekti džentrifikacije po grad/susedstvo kao društveni entitet, imajući u vidu šire procese komercijalizacije, privatizacije i fragmentacije prostora.

Većina koncepata kojima se posvećuje pažnja u ovom poglavlju mogu se smatrati dimenzijama šireg pojma socijalne održivosti grada, koji se definiše na različite načine, često korišćenjem drugih koncepata kao što su društvena jednakost, heterogenost, integracija, društvena kohezija (Mirkov, 2012: 58). Pojedina istraživanja su pokazala da je socijalna kohezija najjača u homogenim sredinama, što znači da, u realnosti, dimenzije heterogenosti i kohezivnosti mogu međusobno da se isključuju (Mirkov, 2012: 66). Aronson i Čarls ističu značaj heterogenosti na nivou susedstva jer ona: podrazumeva demografski balans unutar same zajednice; promovise toleranciju društvenih i kulturnih razlika; obezbeđuje širenje vaspitnih uticaja na decu učenjem o postojanju različitih tipova ljudi; omogućava ljudima da se upoznaju sa alternativnim načinima života (prema Mirkov, 2012: 64). Najnovija tumačenja socijalne održivosti grada uključuju sve apstraktnije koncepte koji uvažavaju i emotivnu dimenziju, a to su društvena kohezija (u smislu osećaja pripadanja) i bezbednost (koja prepoznaje

i subjektivni doživljaj pojedinaca) (Mirkov, 2012). Socijalna kohezija doprinosi zajedničkom poimanju morala i uspostavljanju zajedničkih ciljeva, nivou socijalne interakcije unutar zajednice, osećaju pripadnosti, i nekim aspektima društvene kontrole i društvenog poretka¹⁴⁰ (Forrest, Kearns, 2001). Snažno kohezivna susedstva mogu biti u konfliktu sa drugim susedstvima¹⁴¹, čime doprinose podeljenosti i fragmentaciji grada. Kada se grad sastoji od društveno kohezivnih (klasno, raso, etnički ili religiozno), ali međusobno veoma podeljenih naselja dolazi do kvartovanja grada (Bell, Jayne, 2004).

Džentifikacija ima značajne posledice na socijalnu održivost susedstva u svim dimenzijama ovog pojma. S jedne strane, moglo bi se reći da je u džentifikovanim susedstvima relativno prisutna profesionalna, rodna i etnička raznolikost, različiti tipovi partnerskih odnosa i porodičnih oblika, kao i alternativni stilovi života.¹⁴² S druge strane, potvrđena je klasna homogenizacija, dominacija visookobrazovanih i visookoplaćenih zanimanja.

Dakle, iako proces džentifikacije podstiče specifične različitosti (tipova porodica, partnerskih odnosa i kulturnih preferencija), pitanje je da li to doprinosi većoj koheziji i stvaranju zajednice, za koje je neupitno da ne predstavlja realnu projekciju društva. Pored toga, pitanje je i na koji način pojedinci, socijalizovani u sigurnim i predvidljivim džentifikovanim prostorima, u nekim slučajevima oblikovanim po modelu ograđenih zajednica¹⁴³, funkcionišu u nepredvidivom eksterijeru urbanog prostora, u

¹⁴⁰ Društvene nejednakosti predstavljaju pretnju društvenoj solidarnosti. U društvu u kojem je kohezivnost na niskom nivou prisutni su društveni konflikti, različite vrednosti, nizak nivo socijalne interakcije unutar i van zajednice i slaba vezanost za mesto (Forrest, Kearns, 2001: 2128).

¹⁴¹ Isto tako, susedstva u kojima građani imaju snažan osećaj privrženosti za mesto i lojalnost prema svojim gradovima mogu biti u konfliktu sa nekim zajedničkim nacionalnim ciljem, ili procesom makro-kohezije.

¹⁴² Istraživači ukazuju, međutim, da elementi heterogenosti džentifikovanih susedstava treba da bude predmet posebnih studija slučaja, jer su se pokazale izvesne varijacije među akterima (Allen, Blandy, 2004, Butler, Robson, 2001).

¹⁴³ Ograđene zajednice imaju fizičke granice koje sprečavaju javni pristup (javnost) kao i pristup nerezidentima, koje su podržane sociopravnim uslovima koji se odnose na lično ponašanje i naknadu za održavanje zajedničkog prostora (Atkinson, 2006). Ovaj fenomen predstavlja novinu u savremenom urbanom svetu. Procena je da se oko 8 miliona građana u SAD povukla iza sigurnosnih ograda sa naoružanim obezbeđenjem da se brane od rizika i neizvesnosti koji vrebaju van njihovih „branjenih” zajednica. U ovom slučaju zajednica se komodifikuje – ona se prodaje kao način života, prestižno ili bezbedno mesto, ili kao kombinacija sva tri. U ovakvim susedstvima ostvaruje se kohezija okrenuta ka unutra, ljudi sličnih očekivanja, pogleda, nivoa bogatstva ili strahova. I formalna pravila i regulacija garantuju prilagođavanje koji su zamena za neformalnu društvenu kontrolu koja se može razviti tokom vremena u stabilnom okruženju (Forrest, Kearns, 2001).

kojem se „drugost” sa kojom se susreću izvan „kapija” percipira kao rizik (Atkinson, 2006).

Afinitet džentrifikatora ka autentičnosti i različitosti nameće i pitanje veze džentrifikacije i urbaniteta, kao pojma koji svojom kompleksnošću obuhvata bitne dimenzije održivosti gradova. Šire posmatrano, urbanitet je plemenito gradsko ponašanje obrazovanih ljudi koje odlikuju dijalog, tolerancija i empatija. Urbanitet je više od puke pristojnosti ili druželjivosti, on je izvesna otvorenost, spremnost da se sretnu druge i drugačije osobe i prihvati neočekivano. S tim u vezi, grad se može pojmiti kao „iskustvo razlike” ili mesto „protektivnog multikulturalizma” (Vujović, 2007: 644). Urbanitet shvaćen kao susretanje različitosti koje se međusobno prepoznaju i uvažavaju, suštinski je element gradske kulture i ponašanja.

Istorijski gledano gradski život je neodvojiv od autentičnosti i različitosti. Zimel je, na početku XX veka, ukazao na duhovnu individualizaciju duševnih svojstava koju grad izaziva u srazmeri sa njegovom veličinom. U gradovima postoji teškoća da se dokaže vrednost vlastite ličnosti, čovek poseže za kvalitativnom posebnosti da bi tako (dajući podsticaja osetljivosti na razlike) svom socijalnom krugu nametnuo svest o sebi. To najzad vodi najtendencioznijim neobičnostima i specifično velegradskim ekstravagancijama izdvajanja, ćudljivosti i kaćiperstva (Zimel, 2005: 75). U drugoj polovini XX veka prisutnost i vidljivost rasnih, etničkih manjina i LGBT populacije u javnim prostorima, ali i uopšte u kulturnoj sferi, doprineli su diverzifikaciji alternativnih životnih stilova i značajno su uticali na definisanje „urbanih” kultura (Zukin, 1995) i ideje kreativnog grada. Dimenzija urbaniteta tako postaje zajednički imenitelj i ekonomske i socijalne održivosti gradova, jer ukazuje na povezanost funkcionalne različitosti prostora i sociokulturološke različitosti korisnika prostora, odnosno na činjenicu da socijalna različitost u gradovima nije samo kulturni već i funkcionalni aspekt urbanizma kao načina života (Petrović, 2014, Tonkiss, 2005). Povezanost pojmova kreativnog kapitala i kreativnog grada koristi se u analizi džentrifikovanog susedstva kao razvojnog resursa grada¹⁴⁴. I Floridina teza o značaju kreativne klase za razvoj gradova govori u prilog pozitivne povezanosti procesa džentrifikacije i urbaniteta (kreativnih gradova). Teza o važnosti kreativnog kapitala za savremeni urbani razvoj ističe značaj „zajednice kreativnih i talentovanih ljudi”. Iako su gradovi uvek povezivani sa različitosti, kreativnošću i inovacijama, ranije su se ove karakteristike odnosile prvenstveno na firme i korporacije, i ispitivalo se na koji način oni biraju lokacije (Florida, 2005). U Floridinoj teoriji (2002, 2005) težište analize je na kulturnoj raznolikosti, osobenosti, kreativnosti

¹⁴⁴ Ovo je u skladu sa stavom da urbani životni stil džentrifikatora postaje sirovina za rast urbane (simboličke) ekonomije (Zukin, 1998).

i kvalitetu života koje nude određeni gradovi, jer na osnovu svih svojih pogodnosti grad privlači poželjnu radnu snagu – kreativnu klasu¹⁴⁵, koja se u velikoj meri može smatrati akterom džentrifikacije.

Sledeći Floridu Landri smatra da je kulturni kapital zbir svih kreativnih vrednosti i prednosti grada¹⁴⁶: umetnosti, medija i dizajna, ali i kulturnih resursa kao što su festivali i prepoznatljivi običaji, čak i pravila ponašanja (Landry, 1997), koji doprinose konsolidaciji zajednice i većoj participaciji u susedstvu. U jednoj studiji o ulozi umetnosti u razvoju zajednice, Mata-raso je tvrdio kako učešće u umetničkim projektima razvija kros-kulturnu saradnju i poboljšava humani kapital. Susedstvo se izdvaja kao ključna lokacija za ove participativne projekte u kojima se ističu pozitivni efekti džentrifikacije, porast socijalne kohezivnosti i participacije¹⁴⁷.

U realnosti džentrifikacija redukuje urbanitet, iako se u ideologiji postmodernog urbanog planiranja i konstituisanja kreativnog grada proklamuju principi održavanja i podsticanja različitosti. Potreba za izolacijom visokodohodovnih grupa, od kojih je džentrifikacija jedan vid (Atkinson, 2006), podstiče izgradnju novih rezidencijalnih kompleksa u stilu enklava. Džentrifikacija predstavlja tendenciju da se „prisvoji” susedstvo u kome bi se izgradio zajednički identitet i zadovoljila društvena potreba novih sta-

¹⁴⁵ Za objašnjenje urbanog i regionalnog razvoja, prema Floridi, korisnija je teorija humanog kapitala, koja ističe da su dobre škole i dobri uslovi stanovanja važan faktor u privlačenju kreativnih ljudi, mada ne zapostavlja ni pozitivne efekte životnog stila. Prema teoriji humanog kapitala ljudi su pokretačka snaga ekonomskog razvoja. Osnova regionalnog razvoja je visokoobrazovana produktivna radna snaga. Florida posebno ističe ulogu, tj. prisustvo visokoobrazovanih i talentovanih pojedinaca za razvoj grada. U skladu sa tim Florida formuliše teoriju kreativnog kapitala urbanog razvoja i proučava razloge zbog kojih se ljudi grupišu na određenim mestima. U intervjuima koje je Florida sprovodio ljudi su, pored ekonomske situacije u gradu, kao važno isticali i stil života koji u njemu mogu da vode (Florida, 2005).

¹⁴⁶ Dragičević-Šešić navodi materijalno nasleđe (registrovane spomenike kulture i muzejske predmete) i duhovno nasleđe (mitovi, običaji, rituali i jezik – posebni lokalni dijalekat, usmeno predanje i humor) (Dragičević-Šešić, 2009).

¹⁴⁷ Kako je ideja kreativnog grada prihvaćena u urbanoj politici podsticana je u različitim projektima Evropske unije. Tako su Landri i saradnici istraživali ulogu kulturnih aktivnosti u urbanoj regeneraciji u evropskim gradovima u nizu projekata (Imaginacija i regeneracije: kulturna politika i budućnost gradova – EU Generalni direktorat IV (obrazovanje, kultura i kulturno nasleđe, omladina i sport). Ciljevi jednog od tih projekata (projekat Kreiranje kulturnog kapitala) su promocija i podrška evropskoj kulturnoj različitosti i kreativnosti (Savet Evrope). Ovaj projekat realizovan je u 22 naselja (jedno susedstvo u unutrašnjem delu grada i jedno na periferiji) u 11 evropskih gradova (Atini, Bilbaou, Budimpešti, Kopenhagenu, Liverpulu, Marseju, Minhenu, Pragu, Sofiji, Torinu i Beču). Cilj projekta je bio da se procene mogućnosti lokalnog kulturnog života kao sredstva za osnov i jačanje društvene solidarnosti i prevazilaženja anonimnosti i izolacije. Istraživanje je istaklo značaj kulturnih objekata i lokalne kulturne politike za „zdrav” život susedstva (Bridge, 2006).

novnika. Lokalne vlasti prihvataju i podržavaju ovakav razvoj susedstava kao deo širih strategija ekonomskog rasta. U tom kontekstu, Lis tvrdi da je „nova vizija urbanog života” u Engleskoj neverovatno slična viđenju džentrifikacije (Lees, 2003: 61), jer urbana politika podržava diskurs „urbane renesanse”, u kojem se prepliću ideje urbane održivosti i načina života koji je blisko povezan sa praksama džentrifikacije.¹⁴⁸

Kulturni kapital predstavlja vrednost jer njegova konvertibilnost u ekonomski kapital doprinosi ekonomskom uspehu preduzetničkog grada u visoko konkurentnoj, globalnoj ekonomiji. Nedostatak ovog pristupa je što tretira kulturni kapital kao neku vrstu resursa koja može da se izgradi u naseljima i gradovima, i za koji se podrazumeva da donosi korist za sve stanovnike. U realnosti, džentrifikatori su ti koji su sposobni da najefikasnije ostvare svoj kulturni kapital u savremenom gradu. Novoizgrađeni objekti na obalama i slične konverzije prostora predstavljaju simboličko, ali i fizičko zauzimanje centralnih delova grada. Džentrifikovano susedstvo je najjasniji izraz kulturnog kapitala nove srednje klase, koje postaje konkurentna prednost kreativnog grada (Florida, 2005), ali sa značajnim negativnim posledicama na urbanitet grada: svodi različitost na potrošnju, podrazumeva standardizaciju prostora kroz njegovu specifičnu estetizaciju i higijenizaciju prostora (čuvanje nasleđene forme ispražnjene od izvornog sadržaja), i porast homogenosti susedstva i stoga površne odnose prema drugima koji se svode na odnose potrošnje. Sve to dovodi do zanemarivanja građanske odgovornosti i ukidanja javnosti – zainteresovanosti za javno dobro i opšte interese.

Fenomen džentrifikacije, i sa njim povezani urbani životni stilovi, proizvod su strategija koje estetizaciju grada sprovode uporedo sa porastom kontrole u javnim prostorima, i njihovom privatizacijom (Zukin, 1995). Urbana politika prihvata raznolikost urbanih životnih stilova kao izvor kulturne vitalnosti i ekonomskog oporavka grada, u svrhu „brendiranja” gradova koje sve više prerasta u veliki biznis (Harvi, 2013: 149), pri čemu se različitost i lokalno komercijalizuju.¹⁴⁹ Na narušavanje autentič-

¹⁴⁸ U dokumentima i strategijama dominiraju pojmovi „mogućnosti življenja” i „kvalitet životne sredine” (Urban Task Force, 1999). Potreba da razviju „žive gradove” sa prepoznatljivim „zujanjem” u njima, kao i prostorima spektakla, nedvosmisleno su namenjeni privlačenju ili zadržavanju mladih i bogatih u ovim gradovima. Ideja dobrih mesta za život promoviše kvalitetan dizajn, rekultivaciju zemljišta u centru grada, revalorizaciju graditeljskog (arhitektonskog) nasleđa i zaštitu životne sredine, što je prepoznato kao „manifest džentrifikatora” (Butler, Robson, 2003).

¹⁴⁹ Kao posledica borbi za akumulaciju obeležja osobnosti i kolektivnog simboličkog kapitala, postavljaju se pitanja lokalnosti, koja se odnose na to čije kolektivno sećanje, čija estetika i čija korist će biti prioritet. Urbano opšte dobro, npr. stanovnika Barselone, prečesto prisvajaju investitori i institucije koje se bave turizmom (Harvi, 2013: 152).

nosti džentrifikacijskih susedstava utiče i umnožavanje standardizovanih atrakcija – građevinska industrija i multinacionalne korporacije razvijaju istu, beskonačno ponavljaju viziju, kao što su *Hard Rock Café* i Dizni prodavnice, što utiče na smanjivanje jedinstvenosti urbanih identiteta, iako su u isto vreme zahtevi za autentičnošću sve veći. Džentrifikacijski projekti smanjuju urbanitet gradova njegovim svođenjem na iskustvo potrošnje. Raznolikost sadržaja (kultura) postaje produkovana za potrošnju i svedena na „džentrifikacijski kič”, koncept kojim se ukazuje da se funkcionalna distribucija različitosti gubi kada se različitost razumeva primarno kao estetska kategorija (Tonkiss, 2005). Tako, paradoksalno, džentrifikovana susedstva doprinose dekontekstualizaciji lokalnog, jer najčešće isključuju izvorne aktivnosti predašnjih stanovnika, kao i samo stanovništvo. Iako u posmodernom gradu dolazi do afirmacije različitosti i neposrednosti lokalnog, urbana politika primarno se usmerava ka potrebi da se lokaliteti diferenciraju na način koji je atraktivan za kapital (Petrović, 2014).

Van Criekingena i Dekroli daju tipologiju obnove susedstava, u zavisnosti od toga kakvo susedstvo je ishod revitalizacije (sačuvana socijalna heterogenost/različitost ili istiskivanje prethodnog stanovništva, odnosno porast homogenosti). Prilikom pravljenja tipologije autori su koristili pet kriterijuma, od kojih se tri odnose na promenu susedstva koja je u vezi sa procesom revitalizacije (promene u stambenim objektima i karakteristikama stanovnika), a druga dva kriterijuma se odnose na samo susedstvo pre i posle revitalizacije (Tabela 2) (Van Criekingena, Decroly, 2003).

Tabela 2. Tipologija obnove susedstava

	Početno stanje	Transformacija			Ishod
	Devastirano susedstvo	Poboljšanja izgrađene okoline*	Porast društvenog statusa	Promena populacije	Bogato susedstvo
Džentrifikacija u užem smislu	X	X	X	X	X
Marginalna džentrifikacija	X	X	X	X	-
Unapređenje	-	X	X	X	X
Samostalno unapređenje	X	X	-	-	-

Izvor: Van Criekingena, Decroly, 2003: 2454

(x kriterijum ispunjen, - kriterijum nije ispunjen)

*renoviranje postojećih starih i oronulih zgrada ili izgradnja novih objekata na praznom zemljištu.

Prvi slučaj Van Krikingen i Dekroli nazivaju džentrifikacijom u užem smislu, koju izjednačavaju sa procesom profitabilne džentrifikacije (proces je karakterističan za gradove u kojima je značajan porast sektora naprednih usluga i servisne klase). Marginalnu džentrifikaciju¹⁵⁰ izvode akteri koji poseduju visok kulturni kapital. Treći slučaj unapređenje/poboljšanje uključuje izvesne adaptacije i renoviranje nedevastiranog stambenog fonda, koje izvode novi stanari u susedstvu. Iako se ovaj proces odvija u delovima grada koje već duže vreme naseljavaju pripadnici srednje klase, i koji nisu u lošem fizičkom stanju, ipak u njima dolazi do izvesnog poboljšanja izgrađene okoline i do porasta društvenog statusa susedstva. Četvrti slučaj – samostalno unapređenje – poboljšanja u susedstvu rezultat su dugotrajnih akcija stanovnika koji samostalno teže da poboljšaju svoje stambene uslove (Van Crieeking, Decroly, 2003:2454).

Razlikovanje pionirske, profitabilne i posredovane džentrifikacije omogućava isticanje razlika u efektima procesa po urbanitet grada u pogledu stvaranja i uvažavanja različitosti. U slučaju kada pioniri džentrifikacije svojim kulturnim kapitalom renoviraju životni i radni prostor u skladu sa svojim potrebama i željama, oni teže zadržavanju autentičnosti susedstva i prihvataju socijalnu različitost u njemu (Zukin, Lej), oni doprinose stvaranju specifične kulturne heterogenosti. Takvim efektima teži i posredovana džentrifikacija, u kojoj javna politika pokreće urbanu revitalizaciju uključivanjem javne umetnosti i kulturnih aktivnosti, i koja nastoji da kontroliše negativne socijalne posledice ovog fenomena (Cameron, Coaffee, 2005).¹⁵¹

Zajednica džentrifikatora: redukcija socijalne heterogenosti

Socijalna održivost i urbanitet džentrifikovanih susedstava niskog su kapaciteta i u dimenziji socijalne kohezivnosti. Teoretičari socijalnog kapitala, među kojima su najuticajniji Patnam i Kolman, smatraju da usled

¹⁵⁰ Reč je o pionirskoj džentrifikaciji

¹⁵¹ Pitanje za analizu je koje posledice ostvaruje. Iako pionirska i posredovana džentrifikacija mogu imati drugačije posledice od profitabilne džentrifikacije, jer zadržavaju različitost u susedstvu, one podižući atraktivnost susedstva i menjanju njegovog društvenog statusa, vremenom podstiču profitabilnu džentrifikaciju. Iako prilikom sprovođenja revitalizacije lokalne vlasti mogu uzimati u obzir potrebe sadašnjih stanovnika i očuvanje javnih prostora, sama intervencija koja pokreće proces džentrifikacije iniciraće dolazak pripadnika srednje klase i raseljavanje postojeće populacije. Novi stanovnici će izraziti svoju osobenost u privatnom prostoru, ali i kroz korišćenje i prisvajanje javnih prostora. Oni će ponekad pokušati da isključe iz korišćenja i reprezentacije početnu populaciju, smatrajući je neprimerenom (Bélanger, 2007). Kontrola rente predstavlja jedan od mehanizama pomoću koga se mogu ograničavati efekti džentrifikacije, time što će se smanjiti broj onih koji napuštaju susedstvo.

procesa individualizacije i detradicionalizacije, dolazi do slabljenja socijalnog kapitala određene zajednice, i do izvesnog gubljenja značaja primarnih društvenih grupa – porodice i susedstva.¹⁵² U drugoj polovini 20. veka pad socijalnog kapitala manifestuje se u manjoj izlaznosti na izborima, odlascima u crkvu, članstvu u sindikatima, i sve manjem broju volontera, dok uporedo raste „nepoverljivost” u društvu. Floridina istraživanja pokazala su da ljudi ne žale za takvim zajednicama, već da teže vezama kvazi-intimnosti, i da preferiraju više slabe veze nego jake (Florida, 2005).

Socijalna kohezija susedstva povezana je sa osećajem pripadnosti, razvijenošću zajednice i osećajem bezbednosti. Prema Gidensu, zajednica u smislu ukorenjenosti i bliskosti sa mestom, najvećim delom je uništena savremenom globalizacijom jer dolazi do oslobađanja društvenih odnosa od lokalnog konteksta, i iskorenjivanja društvene egzistencije iz lokalnih prostora (Gidens, 1998). Bauman, međutim, smatra da je pitanje zajednica sve više pitanje bezbednosti; mesto za odmor u mobilnom svetu u kome visokodohodovne grupe deluju kao nomadska „eks-teritorijalna elita”. Pripadnici srednje klase, tako, razvijaju različite strategije kojim pokušavaju da stvore bezbedan urbani prostor. Džentifikacija se može posmatrati kao suprotan trend od onog koji je uočio Gidens, jer pokazuje da prostorna i identitetska zajednica nisu u potpunosti nestale. Različiti tipovi džentifikacije, bez obzira ko su akteri procesa mogu biti odgovor srednje klase da pronađe prostorni identitet. Istraživanja džentifikovanih susedstva ukazuju da ona imaju karakteristike zajednice, ali pre svega u domenu identitetske dimenzije, a mnogo manje u domenu povezivanja sa „drugima”.

Usled povećanja profesionalne i prostorne mobilnost, redefinišu se odnosi identiteta, zajednica i veza. Nastankom nadnacionalnih institucija i identiteta lokalni nivo dobija veći značaj za osećaj pripadanja (Kastels, 2005), postajući važan izvor društvenog identiteta (Forrest, Kearns, 2001), ali i prostor za svakodnevne aktivnosti – kupovinu, rekreativne aktivnosti i provođenje slobodnog vremena. U izvesnom smislu, susedstvo postaje „produžetak” kuće za realizaciju socijalnih veza, ali i deo identiteta (Forrest, Kearns, 2001). Butler, Robson (2003) i Senet (1999) ističu da relativna nesigurnost i visoka fleksibilnost tržište rada utiču na potragu za „poljem”, ili domom, koji zadovoljava potrebu za skloništem iz „vrlog novog sveta” profesionalnog rada. Procesi poput džentifikacije, prema Butleru, postaju neka vrsta strategije koja odgovara potrebi za domom kao emocionalnim skloništem, za načinom života koji je oslobođen od pritisaka i strahova prisutnih u sferi rada (Atkinson, 2006). Sami džentifikatori ističu da

¹⁵² Patnam smatra da manji gradovi imaju razvijeniji socijalni kapital, koja se ogleda u bliskoj povezanosti članova zajednice i osećaju zajedništva.

oni stvaraju zajednicu¹⁵³ koja odražava njihove vrednosti i uverenja, insistirajući na svojoj različitosti i distinkciji u odnosu na ostale stanovnike grada. U tom smislu, džentrifikacija se može posmatrati kao potraga za identitetom – orijentacija ka globalnom nivou, koja nalazi fizički izraz na lokalnom nivou/lokalnoj teritoriji (Rofe, 2003: 2520). U procesu džentrifikacije se stvara mesto, „poznata zajednica”, koja je sinonim za „osećaj mesta”. Tražeći i stvarajući svoje mesto za život džentrifikatori razrešavaju svoju krizu identiteta. Prema Redfernu, džentrifikacija se odnosi na proces stvaranja „sela” u gradskom prostoru. Selo i grad se uglavnom posmatraju kao suprotnosti: selo kao mesto sigurnosti, statusa i identiteta; a grad kao mesto avanture, emancipacije, nesigurnosti i nedostatka statusa (a time i identiteta). Redfern ističe da je susedstvo pre džentrifikacije imalo kvalitete gradskog života (nemirno, živo, opasno, posebno mesto), koje džentrifikatori vremenom menjaju, pripitomljuju, čine tihim¹⁵⁴ (Redfern, 2003), što ukazuje na povezanost (smanjivanja) urbaniteta i dimenzije kohezivnosti.

Lis ukazuje da se i u samoj zajednici džentrifikovanih susedstava mogu uočiti razlike u zavisnosti od vremena kada je proces realizovan. Džentrifikatori koji se doseljavaju u *Brooklyn Heights* i *Park Slope* tokom 90-ih, veoma se razlikuju od onih koji su se doselili u ova naselja u 1970-im, čime dolazi do ponovnog menjanja identiteta susedstva. Prvi džentrifikatori, pioniri, prihvatili su raznolikost susedstva, poput hipika u *Park Slope* 1970-ih godina, međutim, oni uglavnom više ne stanuju u tim susedstvima (Caulfield, 1994). Sadašnji stanovnici tog susedstva su pripadnici servisne klase zaposleni na Menhetnu, advokati i finansijski konsultanati, finansijeri koji kupuju kuće i stanove. Oni često poseduju nekretninu u predgrađu, ili u „unutrašnjosti”, u kojima provode vikende. Veze ovih džentrifikatora sa zajednicom i susedstvom, u kome stanuju, su puno slabije od onih koje su imali prvi džentrifikatori, jer su oni mnogo manje ukorenjeni u susedstvo, delimično zbog prostorne mobilnosti koju zahteva njihova profesija. Njihov identitet je tako više fluidan nego ukorenjen (Lees, 2000).

¹⁵³ Zajednicu džentrifikatora uglavnom čine belci, stručnjaci, sa veoma malo rasne ili ekonomske heterogenosti. Iako akteri džentrifikacije sebe smatraju pripadnicima globalne zajednice i nosiocima globalno orijentisanog identiteta (Rofe, 2003), ta predstava o „globalnoj zajednici” je stvorena slika, slika koja ne sadrži ekonomsku, rasnu i etničku različitost i odnosi se na pripadnost džentrifikovanim prostorima u bilo kom gradu. Batler vidi džentrifikatore u Londonu kao „kosmopolite koji žive u gradskom okruženju. Lokalci, koji su uglavnom nešto suprotno od njih, žive negde drugde: ili su skriveni u socijalnom stanovanju, ili stanuju u nekim drugim delovima Velike Britanije” (Butler, 2003).

¹⁵⁴ Prema Smitu, u ovom procesu ne dolazi do revitalizacije već devitalizacije (više niko ne sedi na stepenicama, ne igra se na ulici) jer se u procesu uklanjaju „remetilački elementi” (Redfern, 2003).

Džentifikacija se povezuje sa urbanim životnim stilom, prikazuje se kao kulturni pokret „natrag u grad”, u sklopu diskursa „dobro mesto za život” i održivost. Meditim, kako se uporedo razvijaju strategije razdruživanja, održavanje socijalne distance ostaje važan motiv prilikom izbora susedstva za pripadnike srednje klase. Prostornu i rezidencijalnu segregaciju Etkinson posmatra iz drugačije perspektive¹⁵⁵, ne kao koncentraciju urbanog siromaštva ili određene etničke grupe, već kao nastavak prostornog raslojavanja između bogatih, koji biraju da se povuku u sve više izolovane enklave, i siromašnih čija se mesta stanovanja percipiraju kao rizična. Dejvis ističe da kako gradski život postaje sve više *opasan*, različite socijalne grupe usvajaju strategije bezbednosti koristeći sve više tehnologiju kako bi osigurali *sigurna* mesta za život (Davis, 1998). Stambeni objekti, privatne usluge, privatni objekti za provođenje slobodnog vremena, zaštićeni prostori potrošnje i blindirana vozila mogu se dovesti u vezu sa nastankom „kulture straha”, koja rukovodi stambenim izborom na više nego transparentan način. Ovu želju visokodohodovnih grupa za prostornom autonomijom i zaštićenim prostorom Etkinson posmatra kao izraz strategije za „regulisanje” kontakata sa društveno „drugačijim” i „rizičnim” grupama (Atkinson, Flint, 2004) koja vodi društvenoprostornoj segregaciji na osnovu prihoda, društvenog identiteta, faze u životnom ciklusu i tipu domaćinstva. Segregacija je značajno olakšana razvojem informacionih tehnologija, promenama u saobraćaju, ali i stambenom i urbanom politikom¹⁵⁶ koje omogućavaju nastanak ekskluzivnih prostora koji odgovaraju socijalnim potrebama novih stanovnika i strahu od drugosti.

Etkinson, polazeći od motiva i želja srednje klase koji su u osnovi rekolonizacije grada, identifikuje tri tipa disafilijacije¹⁵⁷ u obrascima urbanog života – izolaciju, inkubaciju i zatvaranje. Najblaža tendencija ka segregaciji može se opisati kao traganje za relativnom izolacijom. Obrasci džentifikacije ukazuju na tendenciju da se ostvari socijalna pripadnost u

¹⁵⁵ Dosadašnje empirijske analize rezidencijalne segregacije bavile su se u većem broju slučajeva prostornom koncentracijom depriviranih, marginalnih grupa, često etničkih grupa, i društvenim posledicama takvog stanja. U objašnjenjima segregacije analizirana je uloga prihoda, stambenog tržišta, kao i društvene i institucionalne diskriminacije.

¹⁵⁶ Urbana politika uključena je u obezbeđivanje takvih izolovanih prostora koji se prikazuju kao sigurni od gradskih problema, kako bi se podstakao dolazak visokodohodovnih grupa. Kolonizacija mnogih delova u gradovima koji su ranije smatrani previše „opasnim”, bilo za finansijska ulaganja ili ličnu bezbednost, karakteristika je urbane renesanse u Velikoj Britaniji.

¹⁵⁷ Ili kao faze koje su u vezi sa promenama tipa domaćinstva, prihoda, statusa, ali i povećanja straha. Tri tipa visokodohodovnih strategija kolonizacije mogu se posmatrati kao jedan kontinuum od relativno „otvorenog izdvajanja” (izolacije) do „utamničenja”, čije su karakteristike ekstremni strah, bogatstvo i povlačenje.

naselju. „Ljudima je prijatno kada postoji slaganje između habitusa i polja, u suprotnom ljudi se osećaju nelagodno i traže da se kreću – socijalno i prostorno – tako da se njihova nelagodnost razreši” (Savage et al., 2005). Inkubacija domaćinstva prozilazi iz još veće potrebe za bezbednošću – osnove adekvatnog funkcionisanja doma i svakodnevnih zadataka društvene reprodukcije. Cilj ovakvog stambenog izbora jeste blisko prostorno povezivanje stambenog prostora sa poslom, školovanjem i dokolicom. U drugom smislu, inkubacija je stvaranje „skloništa”. Takvi procesi mogu se videti u strategijama koje je opisao Butler (Butler, 1997), gde se džentrifikacija, kao proces klasne kolonizacije, koristi za stvaranje susedstva u kojima džentriifikatori mogu da pronađu osećaj „svetilišta sa ljudima kao što smo mi” (Atkinson, 2006).

Kao treći i najekstremniji oblik razdruživanja Etkinson identifikuje „utamničenje”¹⁵⁸. Ova strategija izražava želju i potrebu za još većom izolacijom, i stvaranje naselja u kojima se teži potpunoj predvidljivosti i sigurnosti (primer ovih procesa se ograđene i planirane zajednice¹⁵⁹). Takva mesta su društveno homogena, ali su to potpuno neukorenjena i odvojena mesta od grada u kojem se nalaze. Zatočeništvo se ovde odnosi na upotrebu društveno stvorenih granica i barijera koje mogu imati pravnu, planersku ili arhitektonsku osnovu. Stanovanje u ograđenim zajednicama, s druge strane, omogućava „zatvaranje” kao oblik povlačenja koji je i bukvalno ograđen zidom od ostatka grada. Takvo „utamničenje” vodi sve većoj privatizaciji stambenog prostora i jasnoj razlici između insajdera i autsajdera (Atkinson, 2006).

¹⁵⁸ *Forting up* – fortifikovati se.

¹⁵⁹ Dnevni obrazac kretanja od/do ograđenih zajednica može se shvatiti kao prostorno-vremenska putanja segregacije, u kojoj se održava maksimalno odvajanje od različitih i potencijalno opasnih grupa. Ovi obrasci konstituišu nemesta (Ože, 1995) – od putovanja osiguranim prevoznim sredstvima (terenacima i automobilima), čak i za najkraća putovanja, ka relativno bezbednim i socijalno homogenim destinacijama. Polarizovano urbano područje je tako prekriveno mrežama koje omogućavaju prolaz u odvojenosti ili (skoro) nevidljivosti. Međutim, iako se teži postizanju hiper-bezbednost, ove strategije mogu biti „probijene” upadom ljudi različitog socijalnog porekla, ili nekim „neprijatnim događajem”, tako da se njima ne smanjuje strah jer se one i ne bave njegovim uzrokom.

Tabela 3. Tipologija rezidencijalnog razdruživanja¹⁶⁰

	Izolacija	Inkubacija	Utamničenje
Tip domaćinstva	Singl stručnjaci i parovi	Singl stručnjaci, parovi i porodice	Parovi, porodice i penzioneri
Dohodak	Umeren/visok	Visok	Veoma visok
Cilj	Socijalno razlikovanje	Društvena/prostorna distanca	Secesija
Rezidencijalna strategija	Novi vlasnici Diverzifikacija uslova posedovanja imovine Pioniri džentrifikacije	Profitabilna džentrifikacija „executive” stanovanje	Ograđene zajednice
Prevozna strategija	Automobili Taksi	Automobili Suvs (terenci)	Automobili Terenci Privatni autoput

Oblici socijalnog povlačenja izražavaju i realnu potrebu za socijalnom bliskošću (socijalno slaganje sa susedima), čak i ako to nije izraženo u razvijenim lokalnim socijalnim mrežama. Drugim rečima, ove strategije na lokalnom nivou povećavaju homogenost i jačaju socijalnu koheziju. Međutim, kapacitet ove kohezije je više latentan nego manifestan, on može biti pokrenut u slučaju neke potrebe, ali ne mora biti izražen u svakodnevnim obrascima saradnje i podrške.

Kako na rezidencijalne izbore srednje klase utiču strah, potreba za pripadanjem i pokazivanje statusa dolazi do homogenizacije susedstva. Lokalne vlasti učestvuju u stvaranja enklava koje su u saglasnosti sa sklonostima i dispozicijama domaćinstava sa visokim prihodima. Pored urbanističke politike, i privatni investitori su odgovorili na te preferencije. Želja ovih grupa da žive u gradu podseća na Hanniganovu ideju o gradu fantazije (1998) u kome traganje za iskustvom ne uključuje bilo kakvo prihvatanje rizika. Pošto takve grupe veoma cene bezbednost urbane sredine, cilj gradske politike je promovisanje povratka u gradove ali tako da odgovora ovoj sklonosti. Urbana različitost se tako podstiče kroz viziju živog grada, a ne stvarnim pojačavanjem socijalne mešovitosti na nivou susedstva. Pitanje koje se postavlja je kako je uopšte izvodljivo podsticanje socijalne različitosti u gradu u uslovima u kojima pripadnici srednje i više klase sve više razvijaju ovakve strategije razdruživanja¹⁶¹ (Atkinson, 2006).

¹⁶⁰ Izvor: delimično izmenjena tipologija Atkinson, 2006: 829

¹⁶¹ Domaćinstva sa većim primanjima uglavnom su odsutna iz savremenih akademskih i javnih diskusija o tome kako da se postigne socijalna pravda i inkluzivni rezidencijalni modeli, iako je težnja ka socijalnoj ravnoteži i raznovrsnosti sadržana u vladinim planovima urbanog razvoja (Urban Task Force, 1999, ODPM, 2003).

Džentifikacija osim što utiče na smanjenje sadržaja prostora, što je još važnije, utiče i na smanjenje socijalnog sastava susedstva. Različite studije o džentifikaciji potvrdile su da homogena grupa doseljenika zamenjuje postojeću populaciju. Stanovništvo koje se seli je heterogena grupa, i može biti karakterisano kao ekonomski ranjivo, ali ne uvek i kao deprivilegovano. Autori koji podržavaju urbanu regeneraciju kroz džentifikaciju smatraju raseljavanje stanovništva kao neminovan i neželjeni efekat, koji je manje zlo u poređenju sa propadanjem gradskih centara i susedstava, i smanjivanjem osnove poreza. Drugi autori ističu da proces značajno ugrožava lokalnu populaciju, istorijsko nasleđe (usled komercijalizacije) i socijalnu koheziju. Realizacija kvaliteta urbanog života jedne grupe često dovodi do smanjivanja kvaliteta života drugih stanovnika grada, i taj odnos ne sme biti zanemaren u analizi kvaliteta života u kreativnom gradu. U pozadini prostorne koncentracije kreativne klase tako je proces raseljavanja pripadnika radničke klase i drugih ugroženih grupa (Atkinson, 2000). U nekim slučajevima pojam džentifikacije se koristi kao sinonim za raseljavanje (razmeštanje) stanovništva iz siromašnih susedstava (manjinskih grupa i marginalizovanog stanovništva) nakon njihove revitalizacije. Još sredinom 70-ih Glas je primetila da je ostalo vrlo malo siromašnih enklava u *Hampsteadu* u *Chelsea*¹⁶², i predviđala je da će svaki okrug u *unutrašnjem* delu Londona, „mutan” ili nemoderan, verovatno postati skup, a London grad koji ilustruje princip opstanka finansijski najjačih¹⁶³ koji mogu da priušte da u njemu rade i žive (Glass, 1964, 138-141).

Prema Hamnetu smanjivanje stanovništva radničke klase u mnogim gradovima delom je rezultat dugoročnog smanjenja veličine radničkog stanovništva u celini (kombinacija penzionisanja, smrti, migracija i ekonomskog restrukturiranja i strukturne pokretljivosti), i njegove zamene većim brojem pripadnika srednje klase (Hamnett, 2003). Transformacija profesionalne strukture¹⁶⁴, uticala je na postepenu zamenu jedne klase

¹⁶² Proces se širi ka *Islington*, *Paddington*, *North Kensington* – čak i do „mračnih” delova *Notting Hill* i *Battersea*, i ka drugim okruzima, severno i južno od Temze. *East End* je do tada bio izuzet iz ovih procesa ali će verovatno i on biti pogođen. Prema Glas ovakav razvoj je neizbežan, imajući u vidu demografski, ekonomski i politički pritisak sa kojim se London, posebno centralni London, suočava (Glass, 1964, 138-139).

¹⁶³ Prema Glas „kolonizacija” od strane više klase u Londonu je ubrzana, i tako četvrti radničke klase postaju sve manje. Pored veoma bogatih, to su uglavnom mladi pripadnici srednje-viših slojeva, singl ljudi, ili parovi bez porodičnih obaveza, koji su spremni da plate astronomske cene za stambeni prostor u centru. Kako ovi ljudi žive uglavnom u jednočlanim ili dvočlanim domaćinstvima, postoji veliki broj domaćinstava i nesrazmerno velika stambena tražnja, u odnosu na ukupnu veličinu ove populacije (Hamnett, 2003).

¹⁶⁴ Promene u klasnoj strukturi reflektuju transformaciju grada industrijske proizvodnje. Dugoročni pad sektora proizvodnje je uzrok pada broja kvalifikovanih i polukvali-

drugom. Međutim, nema sumnje da je rast cena doveo do indirektnog raseljavanja, i da su pripadnici radničke klase usled visine cena istisnuti sa privatnog stambenog tržišta (Hamnett, 2003).

Ishodi džentrifikacije tako idu od revanšističke politike koja nasilno istiskuje sve druge grupe koje se nalaze na putu džentrifikaciji u američkim gradovima (Smith, 1996) do složenije društvene geografije koja rezultira u Kanadi (Ley, 1996) i nekim evropskim gradovima (Atkinson, Bridge, 2004).

Privatizacija i fragmentacija urbanog prostora

Komercijalizacija kulture (Zukin, 2005) u prostorima potrošnje urbane različitosti i preduzetničko podsticanje stimulativnog poslovnog okruženja¹⁶⁵, koji su isprepleteni sa džentrifikacijom, fragmentuju i dualizuju gradski prostor (Soja, 2005, Kastels, 2005, Marcuse, 1989). Odnos džentrifikacije i dualizacije može se posmatrati na dva nivoa: na prvom, prostornom nivou džentrifikovani objekti i prateći ekskluzivni prostori (stanovi, prodavnice, hoteli, kulturne institucije i drugi prostori potrošnje) su manifestacija dualnog grada, jer neposredno pored njih postoje prostori siromaštva i geta (Kastels, 2005). Drugi nivo se odnosi na polarizaciju društvene strukture¹⁶⁶ jer džentrifikacija generiše tražnju za niskoplaćenim poslovima (različiti uslužni servisi u kojima je uglavnom zaposlena niskokvalifikovana imigrantska radna snaga) (Sasen, 2005). Usled povećanja društvenih nejednakosti i osećaja nesigurnosti u urbanom prostoru, u prvi

fikovanih radnika. Sa druge strane rast finansijskih, pravnih i poslovnih usluga povezane su sa porastom broja stručnjaka i menadžera. Ako je prosečni radni vek pojedinca 40 godina (od 20 do 60 godina), cela radna snaga će biti zamenjena tokom 40-godišnjeg perioda, a četvrtina se menja svakih 10 godina. Shodno tome, značajan deo radne snage iz 1961. godine je nestao do 1991/2001. godine. Celokupni pad u veličini radničkog stanovništva u Hemnetovoj analizi ne može biti povezan samo sa džentrifikacijom (Hamnett, 2003).

¹⁶⁵ Privatizacija kolektivne potrošnje uticala je da se zdravstvo, obrazovanje i stanovanje regulišu putem tržišta, čime je kvalitet usluga određen materijalnim sredstvima pojedinca i domaćinstva i uloga države više nije smanjivanje tih razlika.

¹⁶⁶ Soja, kao Kastels i Sasen, takođe, u savremenom gradu (postmetropolisu) ističe rastuću socijalnu nejednakost i povećanje dohodovnih razlika među stanovnicima. Nastaju novi tipovi socijalne polarizacije i stratifikacije, koji se više ne poklapaju sa tradicionalnim podelama zasnovanim na klasi (kapital-rad) ili rasi (crnci-belci), niti sa klasnim modelom (viša-srednja-niža klasa) urbanog društva, pa je neophodno uvođenje novih pojmova koji bi obuhvatili ove promene. Osim japija, grupe japija (gapis), DBNK (*double income no kids*) za istraživanje postmetropolisa Soja uvodi i pojmove zaposlene sirotinje, novih siroćića (deca koja rastu bez jednog roditelja ili stari koje su deca napustila), stanovnici geta zavisni od socijalnih davanja, hipergeta... itd. (Soja, 2005: 245).

plan dolaze pitanja sigurnosti i njihove kontrole. Kao što Soja primećuje savremeni grad, koji on naziva postmetropolis, obeležava ne samo izuzetna kulturna heterogenost, već i rastuća socijalna polarizacija i eksplozivni potencijal, koji opstaje kao celina zahvaljujući tehnologiji nasilja i socijalne kontrole koju podržavaju kapital i država. Kao odgovor na efekte urbanog restrukturiranja, u postmetropolisu nastaju „zatvorski arhipelag“¹⁶⁷ i grad simulakruma (Soja, 2005).

Isprepletено delovanje deprostorizacije, nadzora i simulacije, prema Sorkinu, doprinosi fragmentaciji postmodernog grada (Hannigan, 1995). Deprostorizacija se odnosi na slabljenje veza sa određenim prostorom, jer novi poslovni i šoping centri ne poseduju ništa od lokalne osobenosti, i ostaju potpuno odsečeni od svoje okoline¹⁶⁸ (Hannigan, 1995). Privremeno se mogu uočiti koristi od zanimljivih rešenja, ali širenje džentrifikacije, i brza transformacija prostora, vremenom rezultiraju stvaranjem monotonih prostora (Harvey, 1990). Zukin podseća da je krajem 19. i početkom 20. veka, kada je urbanizacija pratila industrijalizaciju, mesto bilo povezano sa društvenim identitetom ljudi koji stanuju i rade u njemu (Zukin, 1989). Suprotno tome, tržišna kultura je deprostorna, samosvesna i naglašava konzumerizam – *consumership* – naspram građanstva – *citizenship* (Hannigan, 1995). Ovom igrom reči ističe se razlika između biti potrošač i biti građanin. Mesto je istorijski uslovljena i identitetska konstrukcija, dok tržište prenaplašava ulogu potrošača u odnosu na građanina. Naime, kako se džentrifikatori oslanjaju na privatizovanu potrošnju i koriste privatne prostore, oni ne pokazuju zainteresovanost za javne usluge, javno dobro i javne prostore.

Džentrifikacija doprinosi privatizaciji gradskog prostora jer na različite načine ostvaruje kontrolu nad njim u pogledu poželjnih sadržaja i korisnika. Privatizacija javnog prostora ogleda se u dominaciji šoping centara, privatizovanim trgovinama, tematskim parkovima i rezidencijalnim objektima. Reprezentacija je oblikovana konkretnim pitanjima: ko je vlasnik, ko zauzima i ko kontroliše gradske javne prostore (Zukin, 1995: 291)? Kroz istoriju, gradski parkovi i ulice funkcionisali su kao prostori gde su se susretali ljudi iz različitih klasa, etničkih zajednica i pripadnici različitih

¹⁶⁷ Pojam je nastao pod uticajem Dejvisovog opisa Los Anđelesa u knjizi *City of Quartz* kao utvrđenog grada: sa prepunim zatvorima; sadističkim uličnim okruženjem; stambenim projektima koji postaju strateške naseobine; zabarikadiranim i oružjem čuvanim četvrtima; pod nadzorom stalnih patrola tehnološki dobro opremljene policije (Soja, 2005: 246).

¹⁶⁸ Fragmentaciji urbanog prostora doprinosi i repliciranje autentičnih mesta u drugim gradovima, plasiranje istih koncepata bilo da se radi o poslovnim ili šoping centrima, kao i predstavljanje grada samo preko turističkih atrakcija, koje negiraju postojanje prostora između njih.

životnih stilova. Gradski javni prostori su uglavnom otvoreni prostori, u kojima može lako da se izrazi (manifestuje) gradski život koji nije prema planiranom rasporedu i u organizovanoj formi. Javni prostori imaju svoju istoriju i tradiciju, svoje slojeve, sadrže sećanja i simbole prošlih generacija, i ljude koji pamte stvari iz prošlosti. Javni prostori moraju biti stalno otvoreni (24h), moraju biti otvoreni za sve stanovnike grada i sve posetioce sa strane. Veoma je važno da u njima različite aktivnosti mogu biti realizovane, bilo da su prethodno organizovane, ili su spontano nastale u nekom trenutku. Svaki javni prostor mora biti prohodan (Čaldarović, Šarinić, 2008).

Iako uvek regulisani i kontrolisani, identitet javnih prostora viđen je kao otvoren jer nisu bili isključivo određeni za jednu svrhu, ili za određene korisnike (Zukin, 2005). Tako se javni prostor razumevao kao prostor „otvorenog uma” (Walzer), u kome građani mogu slobodno da se okupljaju i diskutuju o svojim političkim uverenjima (Sorkin) (Lis, 2002: 329).¹⁶⁹ Redefinisanjem urbane politike¹⁷⁰, njenom privatizacijom i deregulacijom, dovedene su u pitanje osnovne karakteristike javnog prostora – javni nadzor i otvoren pristup (Petrović, 2009).

Džentifikacija često uključuje privatizaciju javnog prostora čime ograničava njegovu dostupnost svim stanovnicima grada. Pored toga, u slučaju kada se stanovnici džentifikovanih susedstava oslanjaju samo na privatizovane usluge u njima, stvaraju se zatvorene, dobrovoljno isključene zajednice. U ovim naseljima, socijalna kohezija se kupuje umesto da se stvara, u njima se proizvodi kontekst susedstva (Forrest, Kearns, 2001). Za objašnjavanje tih procesa koristi se i pojam privatopie, koji ukazuje na spregu interesa investitora i vlasnika džentifikovanih stanova, koji se oslanjaju na privatnu proviziju urbanih servisa, i potiskuju ne samo širu javnost iz upotrebe, već i javnu politiku iz kreiranja prostora (Dear and Flusty, 2002).

¹⁶⁹ Gradski, otvoreni javni prostori su višenamenski prostori koji omogućavaju mnogostrukost korišćenja, i odvojeni su od privatnih prostora domaćinstava. U gradskom prostoru treba da se manifestuje sva heterogenost stanovnika grada (socijalna, rasna, etnička, rodna, kulturna, verska...), da se u njemu reflektuju kultura, običaji, lične impresije, javne vrednosti i svakodnevne prakse jednog društva u trenutnoj konjunkturi vremena (Čaldarović, 2011: 120).

¹⁷⁰ Polovinom prošlog veka, afirmacijom socijane države i kolektivne potrošnje u urbanoj politici, demokratizacija javnog prostora je dostigla svoj maksimum, nakon čega je došlo do ponovnog porasta njegove ekskluzivnosti zbog procesa privatizacije i deregulacije do kojih dovodi nova urbana politika (Petrović, 2009:109). Uređenje i upravljanje javnim prostorima sve više se prenosi na aktere privatnog sektora, koji tako bitno određuju sadržaje i korisnike ovih prostora (Petrović, 2009:110). Kontinuirano se povećava broj kontrolisanih prostora u privatnom vlasništvu.

Skoro univerzalna popularnost *latte* barova¹⁷¹ pokazuje da su se raširile nove potrošačke prakse urbanog životnog stila srednje klase. Međutim, forme društvenosti povezane sa džentrifikacijom – društvenost ulica i radnji – samo čine deo postmoderne urbane potrošnje. U visoko mobilnom svetu kupaca i turista najnovije oblike društvenosti nametnuli su Las Vegas i Dizni svet¹⁷² (Zukin, 1998). Zukin analizira vizuelni izgled potrošačkog režima Dizni sveta koji stvara *bezbedno* mesto, u kome posetioci, iako se međusobno ne poznaju, veruju jedni drugima. Postavlja se pitanje na koji način uspostaviti poverenje između stranaca u gradskom prostoru, prvenstveno javnom prostoru. Za privatne menadžere *entertainment retail*, odgovor je: diznifikacijom ili šoping prostorima koji su i vizuelno koherentni (tematska zabava) i fizički kontrolisani (osoblje koje održava higijenu, razne usluge i privatno obezbeđenje). I za menadžere koji upravljaju javnim prostorom rešenje je pomoću privatnog obezbeđenja (Zukin, 1998). Ovaj univerzalni model je inspirisao vlasti ostalih gradova da pomoću sponzora diznifikuju urbane festivale i tematske šoping distrikte, „čisteći“ javni prostor, postavljajući javne službenike za nadzor i kontrolu, i poveravajući upravljanje javnim prostorima privatnim firmama (Zukin, 1998). Urbani prostori potrošnje zavise od vizuelne koherencije i bezbednosti mesta, a ne od tolerantnosti ili moralne solidarnosti¹⁷³ (Zukin, 1998).

Estetizacija savremenog urbanog pejzaža povezana je sa napuštanjem brige o javnim prostorima (Zukin, 1995, Smith, 1996). Ulice, parkovi, čak i celi distrikti, potpali su pod privatnu kontrolu. Dva najveća njujorška parka – *Central Park* i *Prospect Park* su delimično finansirani i potpuno pod privatnom upravom. Nestanak kolektivne odgovornosti za druge

¹⁷¹ Naime, uspostavljanjem koherentnih prostora potrošnje izmeštaju se stanovnici sa nižim prihodima, koji ne mogu da priušte više rente ili poreze, i ne žele *latte* kafiće u kojima služe kafu s mlekom na raznorazne načine (Zukin, 1998). Šoping centri, multipleks bioskopi i supermarketi cvetaju (njihova proizvodnja postala je veliki biznis), baš kao i trgovine brze hrane i male zanatske radnje, butici i kafići. Kao što Šeron Zukin primećuje: „smirenje uz kapučino“ (Harvi, 2013: 39). Nezanimljiv i monoton razvoj predgrađa dobija svoj protivotrov u pokretu „novog urbanizma“ koji naglašava životni stil „prodavnice“ kao proizvoda koji zadovoljava gradske snove (Harvi, 2013).

¹⁷² Las Vegas, Nevada, Orlando i Florida su među najbrže rastućim metropolitenskim područjima u SAD. Nije slučajno, da su oni i najvažnije turističke destinacije i mesta velikih potrošačkih lanaca Planet Hollywood i Hard Rock Cafe. Ovi gradovi su arhetipovi postmodernih urbanih prostora (Zukin, 1998).

¹⁷³ Dizni kompanija je krenula tim pravcem pre mnogo godina. Tokom 1990-ih Njujork se mogao činiti imunim na „Dizni dodir“, međutim, danas, obnova *Times Square* uglavnom zavisi od tri Dizni projekta: Dizni robne kuće, pozorišta za Dizni produkciju i vlasničkog udela Dizni kompanije u hotelu. Dolazak Dizni kompanije na *Times Square* podstakao je finansiranje drugih projekata, uz podršku gradske vlasti, u čitavom pozorišnom distriktu (Zukin, 1998).

uzrokuje izgradnju ograđenih stambenih zajednica, povezujući privatizaciju sa estetizacijom jednog u suštini antiurbanog životnog stila (Davis, 1990, Zukin, 1998).

Oblikovanje javnih prostora sa maksimalnim nadzorom, i prihvatanje takvih prostora bez postavljanja pitanja da li se time narušava njihova funkcija da reprezentuju raznolikost urbanog života, vodi dominaciji vizuelno zavodljive i privatizovane kulture. Kristoferson, na tragu Harvija i Dejvisa, tvrdi da je postfordistički grad prestao da bude mesto susreta pripadnika različitih kultura, i da je izgubio glavnu karakteristiku javnog prostora – dostupnost svim građanima. Umesto toga, tvrdi ova autorka, urbana politika dominantno orijentisana na potrošnju i konzumerizam uništila je ideju socijalnih prava i ideju javne sfere, koje su bile prisutne u fordističkom gradu, i zamenila ih idejom da su gradski prostori privatizovana mesta potrošnje. Ova promena ima drastične posledice na marginalizovano stanovništvo, koje je van javnih prostora (ulica, parkova, biblioteka, tržnih centara, određenih susedstava), jer su ova mesta pretvorena u „bezbedna” mesta koja su otvorena samo za određene pojedince, potrošače. Postfordistički grad je tako arena isključenosti i privatnih prostora, u kome dominiraju „bezbedni kavezi i poslovne tvrđave”. Ova vizija grada kao polarizovanog i segregiranog prostora je drastično suprotna viziji grada kao postmodernog „dečijeg igrališta” (Christopherson, 1994, Amin, 1994).

Treba naglasiti da mnogi predlozi za džentrifikaciju sadrže tvrdnju da se kroz ovu formu stvaraju novi javni prostori. Ti projekti su obično kombinacija prolaza (pasaža) i manjeg ili većeg šoping centra, sa različitim prodavnicama, kafeterijama, prostorom za dečiju igru, velikim parkinzima ili garažama. U projektima džentrifikacije govori se o „boljem gradu”, a to u praksi znači „novi grad” – novi objekti potrošnje i stambeno-poslovni kompleksi koji su manje ili više slični mnogim projektima te vrste realizovanim bilo gde u svetu. Ti prostori i objekti ne sadrže autentičnost, niti specifičnost određenog prostora, vremena i društva (Čaldarović, Šarinić, 2008).

Budući da je džentrifikacija fenomen koji je najviše razvijen u globalnim (Sasen, 2005) ili veoma globalizovanim gradovima (Kastels, 2005; Marcuse, 1989), čiji su akteri (investitori, pružaoci usluga, stanovnici, posetioци) veoma često transnacionalni, može se postaviti i pitanje da li su džentrifikovana susedstva postala prostor u kojem se državljanstvo (citizenship)¹⁷⁴, odnosno novi oblici građanstva ostvaruju i/ili praktiku-

¹⁷⁴ Tri glavna aspekta državljanstva/gradžanstva su u procesu menjanja: 1. građanstvo prolazi kroz proces delimičnog reskaliranja slično reskaliranju akumulacije kapitala i nacionalne države (nadmacionalni i podnacionalni nivoi vlasti); 2. prolazi i kroz proces reteritorijalizacije, tako da neki novi oblici građanstva ne pretpostavljaju kao datu ni povezanost sa nacionalnom teritorijom, ni suverenitet nacionalnog državljanstva; 3. građanstvo

ju.¹⁷⁵ U tom smislu se različiti pokreti, koji nastaju u globalnom, dualnom i fragmentiranom gradu, povezuju sa Lefevrovom idejom prava na grad, koje se ne ostvaruje na osnovu državljanstva već na osnovu nastanjenosti, tj. života u gradu, sa tezom da bi sve odluke koje se odnose na proizvodnju prostora trebalo da budu pod kontrolom građana koji stanuju u njemu¹⁷⁶. Pravo da se prisvoji urbani prostor podrazumeva pravo da se u njemu živi, igra, radi, i u pravom smislu zauzima urbani prostor u određenom gradu. To su prava korišćenja, a ne prava razmene, i odnose se na upotrebnu vrednost prostora. Kada se urbani prostor tretira kao imovina, kao roba, to je u suprotnosti sa „gradom kao delom” (Lefebvre, 1996), koje se stvara i obnavlja svaki dan u svakodnevnoj praksi urbanih stanovnika. Pravo na prisvajanje podrazumeva pravo da se urbani prostor vrednuje kao delo i da se maksimizira upotrebna vrednost za stanovnike, a ne da se maksimizira razmenska vrednost za kapital (Purcell, 2003). Nasuprot tome, urbano jezgro je postalo traženi proizvod potrošnje namenjen strancima, turistima, stanovnicima periferije (suburbije). Na taj način stari gradski centri ulaze u razmenu i prometnu vrednost, postaju centri potrošnje, zadržavajući u drugom planu upotrebnu vrednost (Vujović, 1982: 107).

Može se zaključiti da džentrifikacija podstiče fragmentaciju prostora, posebno profitabilna džentrifikacija koja značajno komercijalizuje prostor. Kada Lefevr analizira podvojene/fragmentirane prostore govori o posledicama zoniranja, funkcionalnog modernizma. Naime, prostori koji imaju određenu ulogu i namenu su hijerarhijski organizovani prema društvenim grupama koje ih nastanjuju ili funkcijama koje obavljaju u širem urbanom prostoru. Iako ovakvu fragmentaciju prostora postmoderno planiranje pokušava da prevaziđe kombinujući različite funkcije na jednom mestu,

prolazi kroz proces reorijentacije, tako da nacija nije više nužno primarna zajednica koja definiše politički identitet i političku lojalnost. Osim što se „gvozdeni trougao” (država-teritorija-nacija) delimično decentralizovao, kao dominantna osnova građanstva, javljaju se i novi oblici građanstva, koji nastaju kroz aktivne političke projekte koji teže destabilizaciji trenutnog poretka i uspostavljanju nove osnove političkih odnosa (Purcell, 2003)

¹⁷⁵ U ovim gradovima formiraju se i drugi, ne-nacionalni politički identiteti, koji se formiraju na osnovu geografije/prostora, etniciteta, roda, seksualnosti, ili ljudskog bića uopšte, postaju potencijalna baza za građanstvo (Purcell, 2003: 571).

¹⁷⁶ Izdvajaju se dva glavna prava: pravo prisvajanja urbanog prostora i pravo na učešće u proizvodnji urbanog prostora (Lefebvre, 1996: 177-181). Prisvajanje urbanog prostora, prema Lefevru se ne odnosi na privatno vlasništvo već na pravo stanovnika na „puno i potpuno korišćenje” urbanog prostora u njihovom svakodnevnom životu (Lefebvre, 1996: 179). Druga komponenta prava na grad je pravo participacije koje treba da omogući stanovnicima pravo da zauzmu centralnu ulogu u donošenju odluka koje su u vezi sa proizvodnjom urbanog prostora, bilo da su odluke pod okriljem države (političke odluke) ili kapitala (odluke o investiranju), i bez obzira na kom nivou se donose (nacionalni, regionalni, lokalni), ili gde korporacije posluju (globalno, nacionalno, lokalno) (Purcell, 2003).

dolazi do drugog vida fragmentacije – porasta materijalnih i simboličkih granica između delova grada. Džentifikacija, tako, intenzivira hijerarhizaciju prostora jer su korisnici džentifikovanih prostora prvenstveno pripadnici viših klasa.

U uslovima fragmentiranog, polarizovanog, dualnog grada, ideale urbanog identiteta, građanstva i pripadništva, koherentne urbane politike, koji su već ugroženi širenjem individualističke neoliberalne etike, sve je teže održati (Harvi, 2013: 40). U tom smislu džentifikovani prostori onemogućavaju konstituisanje kulture različitosti kroz susretanja na ulicama, u parkovima, prodavnicama i drugim javnim prostorima, jer ograničavaju ljudima pravo da budu u određenim javnim prostorima, da ih koriste, smatraju svojim i u manjoj ili većoj meri stvaraju njihova značenja i oblike, dakle, da učestvuju u procesu konstituisanja javnosti i proizvodnje prostora (Zukin, 1995; Lefebvre, 2005). Time se dovodi u pitanje pravo njegovih stanovnika na upotrebnu vrednost urbanog prostora, što podrazumeva nerivalski društveni odnos i neekskluzivnost prostora kao javnog dobra. U ovom kontekstu, urbani prostor kao javno dobro ne može biti sveden samo na ekonomsku (vlasničku) dimenziju, a upravo to je tendencija koja nastupa sa procesima komercijalizacije i privatizacije javnih prostora, koja vodi paradoksalnoj situaciji da u doba porasta urbanizacije u globalnim razmerama ostajemo bez gradova kao komunikativne arene društvenosti, odnosno bez urbaniteta (Petrović, 2014).

**DIVERZIFIKACIJA
FENOMENA
DŽENTRIFIKACIJE**

Sociološki je posebno relevantno identifikovanje varijacija fenomena džentrifikacije u zavisnosti od specifičnosti društvenog konteksta. Fenomen džentrifikacije menjao se kroz vreme, ali su promene nastajale i u zavisnosti od prostora koji se džentrifikuje. Međutim, u nekim slučajevima veoma je teško razdvojiti prostornu i vremensku diverzifikaciju ovog fenomena. Drugačiji ishodi procesa mogu biti posledica faze džentrifikacije (u ovom slučaju je nemoguće odvojiti prostornu i vremensku diverzifikaciju) ili aktera procesa i vrste kapitala kojim se izvršili revitalizaciju susedstva.¹⁷⁷

Prostorna diverzifikacija džentrifikacije može biti inter (između gradova) i intra (unutar jednog grada). Inter-prostorna diverzifikacija odnosi se na drugačije ispoljavanje fenomena u gradovima koji zauzimaju različita mesta u urbanoj hijerarhiji, globalne gradove i one koji zauzimaju niže pozicije, tj. odnosi se na širenje procesa džentrifikacije van globalnih gradova. Prilikom ispitivanja džentrifikacije u različitim kontekstima neophodno je uvažavanje socioekonomskih i istorijskih uslova koji utiču na modifikacije fenomena, čime se konstituiše tzv. geografija džentrifikacije.¹⁷⁸ Kako bi proces džentrifikacije bio dovoljno istražen u svojim različitim manifestacijama, u analizu treba uključiti karakteristike urbane ekonomije, stepen industrijskog razvoja i postindustrijskog razvoja, situaciju na stambenom tržištu i specifičnosti društvenih aktera džentrifikacije.

Jedna od karakteristika džentrifikacije je da je ona posebno koncentrisana u relativno malom broju velikih gradova (London, Njujork, Sidnej,

¹⁷⁷ Kao što je već istaknuto kada se u analazi razdvajaju uloge kulturnog i ekonomskog kapitala identifikuju se dva tipa i/ili dve faze. Prva faza u kojoj umetnik „uradi sam strategijama” i kulturnim kapitalom renovira prostor za život i rad, i druga faza koja sledi kada je susedstvo postalo popularno i sam životni stil poželjan, tada se uključuju investitori koji kopiraju „urbani stil života” u novoizgrađenim rezidencijalnim objektima.

¹⁷⁸ Paradigma „geografija džentrifikacije” koja nije detaljno razrađena, ukazuje da je važno da se proces ispituje u gradovima koji zauzimaju različite pozicije u urbanoj hijerarhiji, što bi bilo veoma korisno kako za inter-urbanu komparaciju tako i za intra-urbana poređenja (Lees, 2000).

Toronto, Boston i San Francisko), u kojima osim razvijene postindustrijske ekonomije postoji i atraktivan stari stambeni fond (iz 19. ili s početka 20. veka), koji je pogodan za renoviranje i konverziju (Butler, 1997). Džentrifikacija u postsocijalističkim gradovima predstavlja poseban primer, jer se nalaze pod uticajem simultanih transformacija – postsocijalističke transformacije i transformacije ka postindustrijskom gradu, kojoj se pažnja posvećuje u narednom poglavlju.

Vremenska diverzifikacija fenomena

Iako je u tekstu već više puta uvedena distinkcija pionirske i profitabilne džentrifikacije, kao ključnih vremenskih faza u razvoju džentrifikacije, u ovom odeljku detaljnije se prikazuje nekoliko modela analize temporalnosti ovog procesa. Cilj je da se dodatno ukaže na promenu aktera i strukturnih karakteristika odnosno konteksta, kao i da se pokaže postupnost razvoja fenomena od inicijalnog uvažavanja različitosti, potencijala kohezivnosti ka zatvaranju, komercijalizaciji i privatizaciji prostora. U tom cilju izdvajaju se Kejov stupnjevit model džentrifikacije, Hekvortove i Smitove faze džentrifikacije i razlikovanje džentrifikacije i superdžentrifikacije koje je istakla Lis.

Kej je napravio stupnjevit model džentrifikacije uzimajući u obzir da li su akteri tražnje ili ponude prisutniji, na koji način je izvršena adaptacija, tj. iz kojih izvora su nabavljena sredstva (odnos banaka), dostupnost objekata (karakteristike tržišta nekretnina) i odnos medija (čija uloga ne sme da se zanemari u popularizaciji fenomena, što je značajno doprinelo njegovom širenju). Ovaj model je zasnovan na iskustvu američkih gradova, u ranoj fazi procesa džentrifikacije, tokom sedamdesetih godina XX veka i odnosi se samo na taj vremenski period. Karakteristike osnovnih stupnjeva Kejovog modela koji je nastao na osnovu iskustava susedstava *South End* u Bostonu, *Society Hill* u Filadelfiji, *Western Addition* u San Francisku i *Capitol Hill* u Vašingtonu su sledeće:

Stupanj I: akteri tražnje iniciraju proces, naime, pioniri džentrifikacije (nekolicina umetnika i dizajnera, uz prisustvo homoseksualne zajednice) koji nisu svesni rizika svojih aktivnosti, renoviraju imovinu za svoju potrebu. Kako su bili dostupni prazni objekti nije bilo raseljavanja većeg obima postojećih stanovnika. U tom periodu malo se medijske pažnje posvećuje ovim adaptacijama, ali se vest širi prijateljskim vezama i nezvaničnim kanalima (socijalni kapital). Džentrifikuje su imovina na malom prostoru (dva ili tri bloka), prvenstveno uradi sam strategijama i privatnim kapitalom jer hipotekarni fondovi nisu dostupni.

Stupanj II: povećava se broj ljudi koji se doseljava i adaptira prostor, i akteri ponude se uključuju u proces, i to preduzimači manjeg obima re-novirajući manji broj objekata na vidljivim lokacijama. Investitori većeg obima se još uvek retko uključuju jer investicije i dalje nose izvestan rizik. Iako počinje da bude dostupan hipotekarni novac zajam je češće osiguran drugom imovinom koja se daje prodavcu. Za džentrifikaciju se bira imovina koja je lakše dostupna, prazna pošto su njihovi vlasnici odsutni, ili su u vlasništvu države, međutim, kako se njihov broj smanjuje proces se širi na susedne blokove, i dolazi do iseljavanja postojećih stanovnika. U tom trenutku u nekim slučajevima događa se promena imena susedstva i identifikuju se njegove granice. Mediji počinju da obraćaju pažnju na ta područja i promene u njima.

Stupanj III: pored aktera tražnje koji su i dalje važni, sve veću ulogu počinju da igraju akteri ponude. Uključivanjem građevinskih firmi fizička poboljšanja u susedstvu postaju još vidljivija jer se sve već broj objekata džentrifikuje. Banke počinju da povlače „zelenu liniju” i daju zajam kupcima i investitorima u okviru tog područja. Usled širenja džentrifikacije cene nekretnina počinju naglo da rastu i raseljavanje stanovnika se nastavlja.

U susedstvu se povećava broj stanovnika koji stanovanje posmatraju kao investiciju, a ne kao prostor za život. Ovi novi stanovnici počinju da se organizuju i tako menjaju karakter pionirskog organizovanja. Pojavljuje se tenzija između „starih” stanovnika (pionira) i novih stanovnika. Više pažnje se posvećuju pitanju bezbednosti, tako da se preduzimaju protektivne mere protiv kriminala. Ako su novi stanovnici manje tolerantni na ponašanje pripadnika radničke klase tenzije mogu postati ozbiljne.

Proces džentrifikacije se nastavlja, uspostavljena zajednica posvećuje se promociji susedstva drugim pripadnicima srednje klase. Susedstvo se posmatra kao bezbedno za život pripadnika srednje klase. Vodeći mediji počinju da pokazuju interesovanje za promene u susedstvu. Popularna slika ovih promena koja se predstavlja u medijima u ovoj fazi označava se kao džentrifikacija.

Stupanj IV – veći deo imovine je džentrifikovan i pripadnici srednje klase nastavljaju da se doseljavaju. Novi stanovnici zaposleni su u poslovnim uslugama (menadžeri, konsultanti i sl.). Preduzimaju se napori da se dobije oznaka istorijskog distrikta koja će doprineti daljim investicijama. Ostali prateći objekti (male, specijalizovane prodavnice, usluge i komercijalne aktivnosti) sve više se šire, posebno u susedstvima koja su bliže centru grada. Cene nekretnina i rente i dalje su u porastu. Raseljvanje se nastavlja, i na udaru su, osim onih koji iznajmljuju stanove, i neki vlasnici.

U ovom stupnju dolazi do prostornog širenja jer je susedstvo u najvećoj meri džentrifikovano, potrebno je „otkrivanje” novih susedstava kako

bi se odgovorilo na povećanu potražnju srednje klase (Lees et al., 2008: 30-33). U tom trenutku vremenska diverzifikacija fenomena se prepliće sa prostornom diverzifikacijom.

Hekvort i Smit izdvajaju faze džentrifikacije (Shema 1) na osnovu određene konstelacije političkih i ekonomskih uslova na širem geografskom prostoru, ukazujući na stalni značaj uloge javnog sektora u procesu džentrifikacije, na trenutak uključivanja velikih investitora, i na postojanje ili ne društvene reakcije na proces džentrifikacije. Iako je njihova vremenska periodizacija urađena na iskustvu Njujorka, ona može imati širu primenu ukoliko su studije iz drugih gradova mogu u nju uklopiti.¹⁷⁹ Naglasak je na ulozi države u procesu: Prvo, devolucija federalne države u SAD je povećala pritisak na lokalni nivo da aktivno sprovodi razvojnu politiku, što je podstaklo i njihovu podršku procesu džentrifikacije. Drugo, difuzija džentrifikacije u udaljenije delove grada predstavlja rizik koji prevazilazi kapacitete pojedinačnih kapitalista. Treće, uspostavljanje post-kejnzijanskog upravljanja, tj. preduzetničkog modela, „izguralo” je državu iz projekta društvene reprodukcije i uticalo je na smanjivanje mera za zaštitu radničke klase (Hackworth, Smith, 2001). Hekvort i Smit smatraju da je uloga države u procesu džentrifikacije, koja datira od 1950-ih, značajna, odnosno da je džentrifikacija, iako je tada bila sporadičan proces, i pre globalne ekonomske recesije (1973), bila vođena od strane države. U tom periodu počinje ponovno ulaganje u stanovanje u centralnim delovima gradova na severoistoku SAD, u Zapadnoj Evropi i Australiji. Ove slučajeve džentrifikacije često je finansirao javni sektor jer je u tom periodu investiranje na te lokacije u američkim gradovima (bez neke forme državnog osiguranja) bilo veoma rizično za privatni kapital. Takve javne investicije često se pravdaju diskursom sprečavanja „urbanog pada”. Hekvort i Smit, međutim, ističu da je efekat intervencija države bio klasno određen, jer su se uslovi stanovanja uglavnom pogoršali za radničku klasu nakon intervencija.

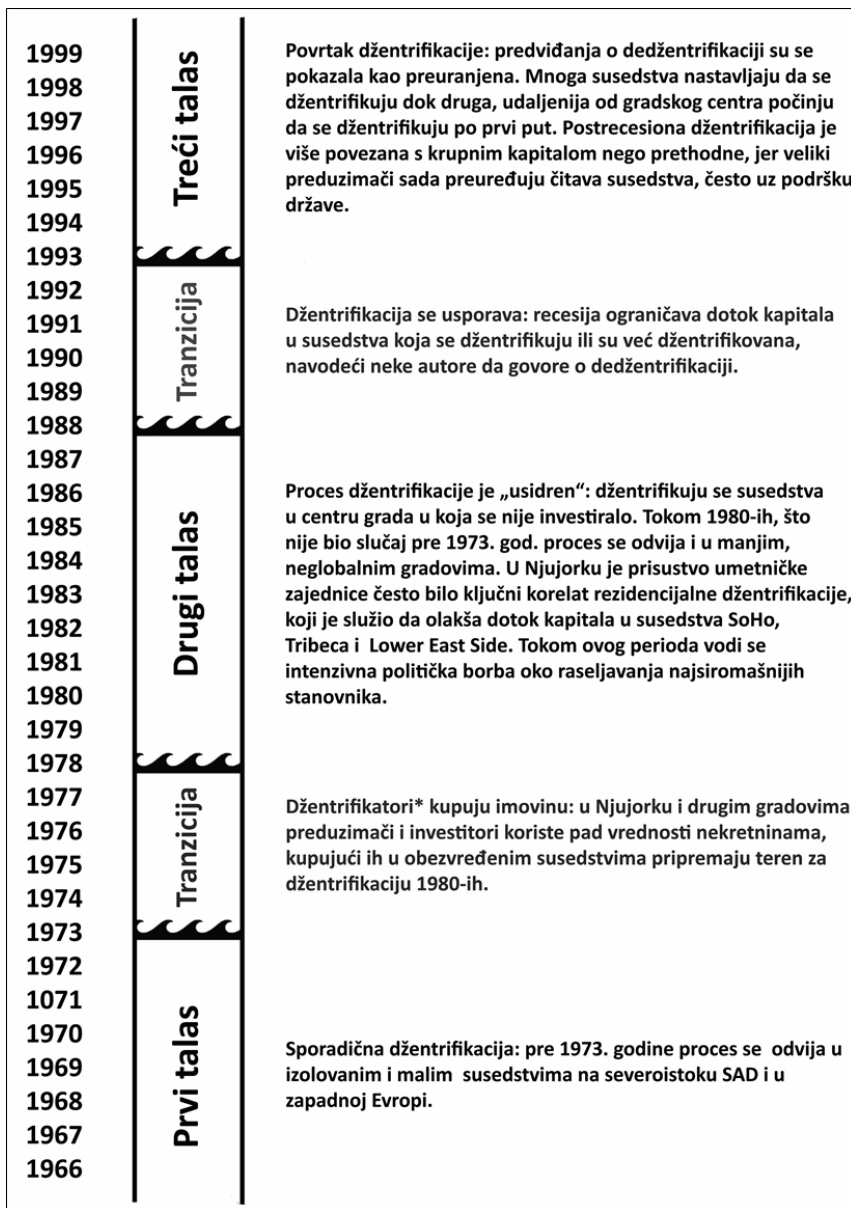
U prvom talasu, u naseljima *Society Hill* u Filadelfiji i *SoHo* u Njujorku, gradski i federalni nivo imali su direktnu ulogu u organizovanju i podsticanju džentrifikacije (zemljišne skupštine, poreske olakšice, odluke o rashodovanju imovine bile su vođene od strane države) (Smith, 1979, Zukin 1989). Tek nakon džentrifikacije ova dva susedstva proces se širi bez takve podrške države jer privatne investicije u nekretnine postaju manje rizične. Tokom 1980-ih, privatno-tržišna džentrifikacija¹⁸⁰ se od-

¹⁷⁹ Konkretni datumi faza će nesumnjivo varirati od mesta do mesta, ali ne toliko značajno da se umanjí uticaj širih političkih i ekonomskih događaja na lokalna iskustva džentrifikacije.

¹⁸⁰ Profitabilna džentrifikacija.

vija u blizini centralnog poslovnog distrikta (CPD) u mnogim gradovima (Hackworth, 2001).

Shema 1. Faze džentrifikacije prema Hekvortu i Smitu

Izvor: Hackworth, Smith, 2001: 467

U drugom talasu, krajem 70-ih, uloga države ponovo je značajna. Nakon ekspanzije tržišno vođene džentrifikacije u centralnim gradskim područjima, u kojoj su potencijalne lokacije iscrpljene, džentrifikatori odnosno investitori neminovno počinju da traže pogodne lokacije u ekonomski rizičnijim naseljima – udaljene lokacije ili naselja u kojima se nalaze zaštićene parcele javnog stanovanja. U ovim slučajevima je teško za pojedinačne džentrifikatore da budu profitabilni bez državne pomoći. U tom trenutku, dakle, širenje privatno tržišne džentrifikacije je iscrpljeno, a državna pomoć (ili neki drugi oblik pomoći) je neophodna da bi se proces progurao u „nedovoljno razvijena” susedstva koja su udaljena od CPD-a (Hackworth, Smith, 2001).

Uprkos ozbiljnosti ekonomske recesije, malo je dokaza da je džentrifikacija radikalno usporena sredinom 1970-ih. Kao što je Harvi istakao ekonomski pad je podstakao prelaz kapitala iz produktivnih u neproduktivne sektore, stvarajući uslove za reinvestiranje u poslovni prostor na centralnim gradskim lokacijama a pored toga u i rekreaciju, maloprodaju i stanovanje (Hackworth, Smith, 2001).

Tokom drugog talasa džentrifikacije (1970e i 1980e), kada tržište nekretnina počinje da oživljava, proces se intenzivira u novim naseljima i gradovima koji do tada nisu doživeli džentrifikaciju, u kojima lokalne vlasti primenjuju strategije za podsticanje ovog vida ulaganja, ali pre kroz akcije lokalnih vlasti usmerene na tržište, a ne na direktno finansiranje džentrifikacije. Pored toga, drugi talas u znaku je integracije džentrifikacije u širi spektar ekonomskih i kulturnih procesa na globalnom i nacionalnom nivou. Ovaj proces je najviše izražen u Njujorku, grad postaje svetski grad u kome rastuća međunarodno priznata alternativna umetnička scena u *Soho* i *Lover East Side* ide ruku pod ruku sa snažnom i ponekad nemilosrdnom džentrifikacijom (Zukin 1989, 1987). Iako su neki hvalili ovaj proces (Caufield, 1994), džentrifikacija je i osporavana, kao u slučaju njujorškog *Tompkins Square Park*, gde je beskućništvo, iseljavanje i povećavanje ranjivosti siromašnih stanovnika direktno povezano sa džentrifikacijom (Smith 1989, 1996). Na severu, u susedstvu *Clinton*, aktivisti su koristili aparat lokalne uprave kako bi se suprotstavljali džentrifikaciji, ali kao i u *Lower East Side*, njihovi naponi nisu mogli da se suprotstave procesu koji počinje da napreduje u ovim naseljima.

Početkom 1990-ih, došlo je do novog zastoja odnosno slabljenja džentrifikacije u SAD. Efekti recesije su varirali od grada do grada, ali je bilo dovoljno „ozbiljno” da su neki autori spekulirali da 1990-ih dolazi do „dedžentrifikacije” (Bagli, 1991). Burn (Bourne, 1993) je čak predviđao „smrt džentrifikacije”, zbog starenja bejbi bum generacije, pada realnih dohodaka, i relativnog smanjenja ponude stanova u užem gradskom po-

družju. Suprotno ovim predviđanjima, 1993. godine reinvestiranje ponovo uzima maha i počinje treći talas¹⁸¹, koji se prema Hekvortu i Smitu razlikuje od prethodnih faza u najmanje četiri stvari:

Prvo, džentifikacija se širi, kako unutar gradskih naselja na koja je samo uticala tokom ranijih talasa, tako i na udaljena naselja koja se nalaze izvan neposrednog gradskog jezgra. Drugo, restrukturiranje i globalizacija industrije nekretnina su postavile uslove za uključivanje većih građevinskih firmi u džentifikaciju susedstva. Dok su se u prethodnim fazama, takve građevinske firme uključivale u proces tek kada su susedstva bila „pripitomljena”, sada u sve većem broju prve reinvestiraju. Treće, otpor protiv džentifikacije je opao kako je radnička klasa stalno raseljavana iz unutrašnjeg dela grada, i kako su najborbenije grupe protiv džentifikacije iz 1980-ih pacifikovane. Četvrto, promena kojoj se pridaje najveći značaj od strane autora Hekvorta i Smita je veća uključenost države u proces u odnosu na drugi talas (Hackworth, Smith, 2001: 468).

Naime, Hekvort i Smit ukazuju da pojačavanje državne intervencije nije samo produkt prostornog širenja džentifikacije, već napuštanja kejnzijskog načina upravljanja. Za vreme drugog talasa direktna intervencija lokalnih vlasti je bila ograničena ostacima kejnzijske države, kada su društveni pokreti izvršili pritisak na lokalne vlasti da stvore stambene agencije, koje delimično ograničavaju tržišno poslovanje lokalnih vlasti preusmeravajući javne fondove ka pristupačnom stanovanju. Ove agencije, poput Odeljenja za stanovanje i urbani razvoj (HUD), suprotstavljale su se uklanjanju javnog stanovanja za potrebe džentifikacije, što je rezultiralo porastom izgradnje pristupačnog stanovanja između 1968. i 1973. godine (Hackworth, Smith, 2001). U SAD, mnoga od tih ograničenja su ukinuta 1994. godine, sa brzim prenosom mnogih regulatornih kapaciteta na lokalni nivo. Paralelno sa povećanjem deregulaciju ide smanjivanje sredstava koja se preraspodeljuju od saveznog na lokalni nivo, time imperativ za generisanje poreza postaje još hitniji na lokalnom nivou jer su sada federalni fondovi nedovoljni. Mnogi gradovi su započeli partnerstva sa kapitalom koji premašuje čak i pro-biznis aktivnosti iz 1980-ih. Kako bi se održala fiskalna održivost gradova, odnosno povećali prihodi od poreza neophodno je privlačenje i zadržavanje srednje klase, što, takođe, podstiče džentifikaciju (Hackworth, Smith, 2001).

Tri njujorška naselja *Clinton*, *Long Island City* i *Dumbo* (*Down Under Manhattan Bridge Overpass*), koja su izbegla džentifikaciju tokom 1980-ih, našla su se u središtu reinvestiranja krajem 90-ih, zbog čega predstavljaju

¹⁸¹ U Njujorku, svi ključni indikatori gradskog tržišta nekretnina – prodajne cene stambene jedinice, nivo rente, porez na imovinu, nivo hipoteke – obrnuli su u tom trenutku u odnosu na period krize, dok se rast u predgrađima sporije odvija.

primere zašto i kako se država u periodu kontinuirane deregulacije uključuje u proces džentrifikacije.

U susedstvu *Clinton*, promenjena uloga države manifestuje se u napuštanju statusa *Special Clinton district*.¹⁸² Specijalni status je stečen za vreme delovanja Saveta za planiranje Klintonona, sredinom 1960-ih, jer su se stanari organizovali protiv planova urbane obnove¹⁸³, namećući posebne dozvole za novu gradnju, zamenu ili rušenje, kojih se većina građevinskih firmi užasavala.¹⁸⁴ Međutim, tokom 1990-ih, gradska administracija je počela mnogo brže da izdaje tražene dozvole. Posledica toga je postepeno smanjivanje pristupačnog stanovanja u tom susedstvu, odlazak aktivista, kao i stanovnika radničke klase čije stambeno pitanje više nije bilo zaštićeno. Pritisak da se *Clinton* džentrifikuje se intenzivirao i to je uticalo da lokalne vlasti raspuste SCD, što se pokazalo ključnim da se džentrifikacija proširi.¹⁸⁵

Džentrifikaciju *Queens West* obeležava značajno državno posredovanje.¹⁸⁶ Gradska korporacija za ekonomski razvoj i Lučka kapetanija iz Njujorka i Nju Džersija predstavile su plan od 2,3 milijarde dolara, sredi-

¹⁸² Distrikt je osnovan radi zaštite od daljeg razvoja koji bi raselio postojeće stanovnike, kao i da maksimizira broj pristupačnih stambenih jedinica.

¹⁸³ 1968 godine stanovništvo se suprotstavlja novom master planu Njujorka, koji prepoznaje *Clinton* kao idealnu lokaciju za realizaciju nekoliko velikih projekata. Plan je sadržao izgradnju 3.000 hotelskih soba, 7,5 miliona kvadratnih metara poslovnog prostora, i 25.000 novih stanova u naselju. Stanovnici susedstva su smatrali da bi plan na kraju doveo do njihovog raseljavanja i počeli su da se organizuju kroz savet. Do 1972, ova opozicija je formirala „Odbor sačuvaj Klinton”, koji je napisao alternativni „narodnu plan”, i posvetio se specifičnom zadatku otpora izgradnji predloženog kongresnog centra. Opozicioni pokret skrenuo je pažnju članice Kongresa Bele Abzug koja je pritisla gradske lidere da istraže druge kvartove za lociranje predloženog centra. Kao odgovor na pritisak predložen je specijalni status za distrikt *Clinton*, kako bi stanovnici mogli efektivno da se suprotstavljaju projektu. U novembru 1973, predlog je formalizovan u jednogodišnju privremenu posebnu teritorijalnu jedinicu za *Clinton*. Ohrabreni ovim privremenim statusom, lokalno izabrani zvaničnici težili su da dobiju trajniju oznaku. Ubrzo nakon toga, predsednik opštine Manhattan Persi Saton podržao je uspostavljanje stalnog statusa distrikta.

¹⁸⁴ Jedna korporacija je čak tužila grad i susedsku kancelariju za formulisanje neustavne barijere za razvoj.

¹⁸⁵ Učešće države u džentrifikaciji intenzivirano je i u *Long Island City* (LIC), iako u drugačijem obliku nego u Clintonu. Iako je lokalna vlast pokušavala da pomogne izgradnju luksuznih stambenih objekata od ranih 1980-ih, tek u trećem talasu političko okruženje se promenilo dovoljno da se ove aktivnosti intenziviraju. Do tada, banke dugi niz godina nisu odobravale kredite, najviše zbog mešovite namene susedstva, sa mnogo aktivnih skladišta, fabrika, i stambenih zgrada radničke klase. S druge strane, visoke cene imovine u njemu, zbog komercijalne zone koju sadrži, isključile su učešće džentrifikatora malog obima.

¹⁸⁶ Projekat obnove je sadržao izgradnju 6.385 stambenih jedinica, 600.000 kvadratnih metara poslovnog prostora, 350 hotelskih soba, 67.500 kvadratnih metara maloprodajnog prostora, 12.000 metara kvadratnih prostora zajedničkih objekata (*community facility space*), i parking prostor za 5.331 automobila.

nom 1980-ih. Činjenica da se obala u Kvinsu razmatra za „ponovni razvoj”, podstakla je nekoliko velikih građevinara, investicionih bankara i brokera nekretnina da kupuju imovinu u susedstvu. Ulazak velikog kapitala u susedstvu, podstaklo je Gradsko Veće da ponudi i poreske olakšice¹⁸⁷ za *Queens West*, ali i pored toga, susedstvo se još smatralo rizičnim područjem za investicije. Lokalna opozicija nije želela realizaciju velikog projekta u svom susedstvu, bez garancije da će radna mesta i rezidenti iz radničke klase, posebno stariji, biti zaštićeni. Međutim, ulazak njujorške *Urban Development Corporation* u razvojni tim *Queens West* uspeo je da smanji njihov uticaj. Osim toga, bila je potrebna i dodatna intervencija države da se podstaknu banke da ulažu u luksuzno stanovanje i objekte mešovite namene, odnosno hipotekarno osiguranje. Iako je Savezna stambena uprava (za dodelu garancija hipotekarnim kreditima) prvobitno osnovana sa ciljem da obezbedi stambene kredite za kupce iz radničke klase, potrebna podrška je stigla 1996. godine, kada je Savezna stambena uprava dodelila hipotekarno osiguranje za eksplicitno poluluksuzni objekat. To je značajni zaokret u radu ove agencije, koja se, poput mnogih drugih, pretvorila u pratioca džentrifikacije. Naime, tokom prethodnog, drugog talasa džentrifikacije (kada su počeli razvojni procesi i u *Queens West*), savezna država nije prihvatila da garantuje hipoteku za luksuzne stanove, zbog kejnzijanskih načela koji vode računa o pristupačnom rentalnom stanovanju.

Kao i prethodna dva susedstva i *Dumbo* je bio težak kraj za džentrifikaciju. Mali distrikt sa potkrovljima u *North Brooklyn* je relativno izolovana, nerezidencijalna zona sa industrijskom namenom. Specifičnost ovog slučaja je što je ideja da se džentrifikuje *Dumbo* potekla od jednog investitora, Dejvida Valentasa, koji je bio privremeno izabran od strane grada da privuče proizvodnu aktivnost koja bi podstakla razvoj obalskog dela *Dumbo*. I pored toga što su se predstavnici lokalne vlasti (član Saveta i zamenik gradonačelnika) javno usprotivili podršci njegovom projektu¹⁸⁸, Valentas je dobio značajnu indirektnu podršku, kada je država Njujork 1986. godine premestila Odeljenje za rad u jednu od njegovih zgrada na deset godina, što mu je obezbedilo dugoročni zakup i vreme da privuče neophodnu podršku kako grada i zajednice pozajmljivača za njegov prvobitni plan. Osim toga, ponudio je rentne ustupke umetnicima, čime je naselje ne samo „pripitomljeno”, već je postalo jedna od najmodernijih umetničkih enklava sredinom 1990-ih.

¹⁸⁷ Koch administracija je ponudila 16 godina smanjivanja poreza i 30 miliona dolara gradskog novca da pomogne projekat.

¹⁸⁸ Uklanjanje je opravdano time da Valentas nema ni iskustvo ni finansijska sredstva da izvede takav ekstravagantan plan; niti su napravljeni neophodni ustupci za zonsko pretvaranje *Dumbo* za stanovanje.

Kada je državno odeljenje napustilo zgradu 1997. godine, Valentas je u kratkom roku konvertovao zgradu u stambeni kompleks. U martu 1998, kompanija je dobila kredit od 30 miliona dolara za izgradnju, kao i podršku lokalne države odlukom o zoniranju i davanjem odobrenja za gradnju¹⁸⁹, tako da, iako je Valentas umnogome samostalno džentrifikovao *Dumbo*, njegova moć i uticaj ne bi bili dovoljni bez podrške lokalne države.

Džentrifikacija ova tri susedstva pokazuju da lokalne vlasti, državne agencije i savezna uprava pomažu džentrifikaciju tokom trećeg talasa, više nego tokom 1980-ih. U SAD, neke od ovih promena su formalizovane kroz urbanu politiku, ali veći deo ovih promena se odigrao manje formalno, u vidu povećane pomoći lokalnih samouprava fleksibilnijem zoniranju, i smanjenju zaštite pristupačnog stanovanja (Hackworth, Smith, 2001).

Dakle, između prvog i drugog talasa džentrifikacije, država se povukla iz finansijskih podsticaja džentrifikacije i intenzivirala je partnerstvo sa privatnim kapitalom na lokalnom nivou, pri čemu je sve prepoznatljivija uloga globalnog kapitala, koja se očituje u tome da iste firme realizuju projekte u različitim gradovima. Najnoviju fazu džentrifikacije, a što je važna razlika u odnosu na prethodne faze, je činjenica da ponovno osvajanje grada od strane srednje klase uključuje mnogo više od džentrifikovanog stanovanja. Tako se u trećem talas transformišu čitava područja u nove komplekse (stanovanje, šoping, restorani, kulturni sadržaji...), koja predstavljaju klasno prilagođenu urbanu obnovu (Smith, 2008). Konstrukcija novih džentrifikacijskih kompleksa širom sveta postala je sasvim neupitna strategija akumulacije kapitala za konkurentne urbane ekonomije (Smith, 2008), jer su projekti džentrifikacije jedna od strategija preduzetničkog grada (Harvi, 2005). Nakon rasprava oko toga da li je džentrifikacija bila u opadanju tokom recesije ranih 1990-ih (Bourne, 1993), došlo je do saglasnosti da je pretpostavka o kraju džentrifikacije, ipak, bila preuranjena, i da je fenomen ušao u novu fazu – treći talas postrecesione džentrifikacije, koji je imao podršku tržišta finansija (Smith, 2002) ili fazu super džentrifikacije. Lis ispituje specifičnost trećeg talasa džentrifikacije koji smatra osobinom samo ograničenog broja globalnih gradova – i naziva ga super-džentrifikacija (Lees, 2000). Na primeru, njujorškog područja *Brooklyn Heights*, ona analizira proces u kojim super-bogati akteri raseljavaju raniju generaciju „džentrikatora prve faze”. Zapravo, jaz između „stare” džentrifikovane imovine i „nove” džentrifikovane imovine je toliko velik da se u pojedinim četvrtima, može porediti sa razlikom između nedžentrifikovane i džentrifikovane imovine, koje su stvorile rentni jaz tokom 1970-ih. Ta razlika u ceni pokreće potpuno novi talas superdžentrifikacije u susedstvima u

¹⁸⁹ Uprkos protivljenju javnosti i ambivalenciji kreditne zajednice.

Njujorka, u kojoj bogatstvo iz finansijskog i sektora uslužne industrije pruža potrebna sredstva za renoviranje visokog standarda. Ova vrsta „high-end” džentrifikacije je takođe karakteristika Londona, u susedstvima kao što su *Battersea* i *Putney* na južnoj obali Temze (Lees, 2000). U ovom procesu „redžentrifikacije” nova srednja klasa kod koje je dominantan kulturni kapital raseljena je od strane zaposlenih u finansijskom sektoru, te je ovaj proces nazvan „finansifikacija”. Finansijski kapital, kao najmoćniji element savremenog kapitala, obeležje je aktera super-džentrifikacije, i predstavlja konkretnu manifestaciju apstraktnih odnosa između globalne ekonomije i procesa na urbanom nivou (Lees, 2000, 2003). Džentrifikacija se tako pokazuje kao cikličan proces koji je podstaknut investicionim tokovima, ali njima nije u potpunosti određen.

Prostorna diverzifikacija fenomena

U prirodi procesa džentrifikaciji je da se širi (Smith, 1979) lokalno, unutar gradskog prostora¹⁹⁰ i globalno. Na globalnom nivou Smit razlikuje tri talasa džentrifikacije u skladu sa već opisanim vremenskim periodima na području SAD: prvi talas, tokom pedesetih godina XX veka, bio je proces koji je definisala Rut Glas u svojoj studiji. Tokom, drugog talasa, 1970-ih i 1980-ih, džentrifikacija se prepliće sa širim procesima urbanog i ekonomskog restrukturiranja. Treći talas počinje 1990-ih i predstavlja poopštavanje džentrifikacije. Ipak, evolucija džentrifikacije dogodila se na različite načine u različitim gradovima i susedstvima, kao i u različitom vremenskom trenutku. U globalnim gradovima, Njujorku i Londonu, proces je visoko kapitalizovan i raširen. U nekima gradovima je sporadičan, na primer u Seulu ili Sao Paolu, dok je džentrifikacija u nekim gradovima u vezi sa razvojem turističke industrije, kao što je na Karibima.

Prema Smitu, džentrifikacija se do 1990-ih razvila u ključnu urbanu strategiju gradskih vlasti, koja se realizuje u saradnji sa privatnim kapitalom. Ideologija džentrifikacije često se opisuje kao proces prostornog širenja kapitala. Promene u korišćenju prostora u centru grada, koje su rezultat korporativnog investiranja, ilustruju širenje kapitala. U sadašnjosti, pošto nema nove teritorije u koju kapital može da se preseli, da bi se on ipak širio, ponovo se razvija i rediferencira postojeći urbani prostor. Isto kao što *teza granice* u istoriji SAD legitimizuje ekonomski proboj na necivilizovanu

¹⁹⁰ Kada su prva područja reciklirana, preduzimači će pronaći druga područja, koja nude niže, ali još uvek značajne dobitke, time će se džentrifikovati područja koja su udaljenija od centra grada, ali i područja koja nisu mnogo devastirana (Smith, 1979).

zemlju, tako i *teza urbanih granica* legitimije korporativno „isušivanje” geta i marginalnih susedstava u centru grada (Smith, 2008).

I drugi autori, osim Smita (2002), smatraju da je džentrifikacija ako ne globalna strategija svakako jeste globalni fenomen (Atkinson i Bridge, 2004), i da su mnogi delovi gradskog zemljišta pod uticajem tržišne liberalizacije, rasta sektora usluga, i osobenog životnog stila jedne frakcije nove srednje klase. Međutim, proces džentrifikacije nije dovoljno istražen u svojim različitim manifestacijama, jer je teorijska i empirijska analiza koncentrisana na najrazvijenije gradove.

Treba imati u vidu da pitanja koja su relevantna za analizu džentrifikacije u najrazvijenijim gradovima (u kojima je razvijen sektor naprednih usluga, a time i servisna klasa, finansijski sektor, kulturno/etnička različitost i sl.) neće biti podjednako važna za gradove koji zauzimaju niža mesta u urbanoj hijerarhiji¹⁹¹ (Lees, 2002).

Kada poredimo superdžentrifikovana susedstva Londona ili Njujorka, sa procesom džentrifikacije u manjim deindustrijalizovanim gradovima, kao što su Njukasl, Gejtshed, Mančester i Glazgov – nameće se model centra i periferije kada razmatramo geografiju džentrifikacije. U gradovima centra, pogonska snaga kapitala direktno se manifestuje u njegovoj potrazi za mogućnostima investiranja, kao i u delovanju finansijera (Lees, 2000). U manjim gradovima i gradovima periferije važnija je uloga javnog sektora u iniciranju procesa džentrifikacije. Urbana politika formulisana je tako da prepoznaje značaj džentrifikacijskih projekata za ekonomsku revitalizaciju grada (Cameron, Coaffee, 2005).

Lis ukazuje da (ne)prisutvo imigranata utiče na prostorne varijacije džentrifikacije između globalnih i drugih gradova. Veliki broj imigranata u svetskim gradovima zahteva uključivanje u analizu i pitanje rase i etničkih grupa koja u drugim gradovima nije relevantna, jer su oni manje segregirani u ovom pogledu, i manje su multikulturalni. Takođe, i pitanje raseljavanja najsiromašnijih stanovnika je u većini manjih gradova manje relevantno jer se džentrifikacijski projekti (kao strategija urbane revitalizacije lokalnih vlasti) u većini slučajeva realizuju u novoizgrađenim objektima na nekadašnjem industrijskom zemljištu, ili u adaptiranim starim industrijskim ili komercijalnim zgradama, bez većeg raseljavanja postojeće populacije.

¹⁹¹ Na primer, promene u susedstvu *Brooklyn Park* pokazuju varijaciju fenomena džentrifikacije u najrazvijenijim gradovima. Brzi porast cena nekretnina u susedstvu povezan je sa velikim povećanjem vrednosti njujorške berze i industrije finansijskih usluga, čiji profiti su „(re)podmazali” džentrifikaciju u Njujorku. Odnos između džentrifikacije i industrije finansijskih usluga je važan za razlikovanje procesa džentrifikacije u globalnim gradovima, poput Londona i Njujorka, i procesa u drugim gradovima (Lees, 2000). Finansijski sektor može igrati ulogu i u džentrifikacijskim procesima u gradovima „nižeg reda”, u slučaju da su oni regionalni centri.

Tako je u gradovima, na koje je najviše uticala deindustrijalizacija, i gde je potreba za regeneracijom velika, privatni kapital morao biti privučen na devalorizovane urbane lokacije, inicijativama i investicijama javnog sektora. Dakle, urbana politika koja preuzima diskurs džentrifikacije¹⁹² inicira proces i utiče na varijacije ispoljavanja fenomena u gradovima periferije (Lees, 2000). Međutim, neizvesno je kako ove strategije funkcionišu u različitim kontekstima.¹⁹³ U Tabeli 4. date su kontekstualne razlike između globalnih i manjih deindustrijalizovanih gradova.

Tabela 4. Kontekstualne razlike između globalnih i deindustrijalizovanih gradova

	Globalni grad	Deindustrijalizovani grad
Populacija	U porastu; migracije od 90-ih	U opadanju
Zaposlenost	Raznolika osnova zaposlenosti. Finansije, usluge ali i industrijska proizvodnja	Pad u zaposlenosti koji prati zatvaranje glavnih industrija, u velikom broju slučajeva osnovnih izvora zaposlenosti u tom području
Potražnja za imovinom	Visoka vrednost i potražnja za zemljištem i imovinom u CPD, i u centru grada	Dosta napuštene imovine i zemljišta u centru grada
Susedstva	Polarizacija grada – često oštra razlika između veoma bogatih i siromašnih područja u centru grada	Susedstva jedne klase – često u vezi sa socijalnim stanovanjem
Glavni izazovi	Prevazilaženje rastuće polarizacije između veoma bogatih i siromašnih uz obezbeđivanje kontinuiranog rasta	Povećanje zaposlenosti i privlačenje stanovništava u grad

Izvor: McIntyre, 2006: 5.

Na primeru Glazgova vide se društveni i ekonomski izazovi sa kojima se suočava jedan deindustrijalizovani grad. Glazgov je od sredine 19. veka privlačio migrante iz Velike Britanije zahvaljujući svom industrijskom razvoju. Porast populacije je uticao na povećavanje stambene potražnje. Posle Drugog svetskog rata smanjuje se industrijska proizvodnja i dolazi

¹⁹² Stvaranja dobrih mesta za život.

¹⁹³ Na primer, Plan za novi Portland sadrži umetnički distrikt, unapređenje stare gradske luke, džentrifikaciju starih stambenih gradskih četvrti, izgradnju pijace i novi kancelarijski prostor u centru (Knopp i Kujawa prema Lees). Međutim, predloženo rešenje nije revitalizovalo gradski i ekonomski život u Portlandu (Lees, 2002).

do selektivne depopulacije¹⁹⁴ čije su posledice: prazan i napušten stambeni fond, niska tražnja za stanovima kako u javnom tako i privatnom sektoru, što je imalo negativan uticaj na lokalne takse, i na imidž grada. U tom periodu dolazi do restrukturiranja države blagostanja i preusmeravanja na razvojnu opciju.¹⁹⁵ Iako se socijalna i razvojna politika mogu primenjivati uporedo, ili u nekoj hibridnoj formi, uvek postoji potencijalna opasnost da se da primat razvojnoj opciji. To je bio slučaj u Glazgovu kada je gradsko veće promenilo svoju ulogu najvećeg društvenog stanodavca, usvajajući novu stambenu strategiju koja uključuje stambene asocijacije i privatne investitore, iako su proklamovani ciljevi razvoja postavljeni znatno šire.¹⁹⁶

Jedna od ključnih pretpostavki, na kojima se zasniva ova strategija, je da stanovanje treba da bude u skladu sa aspiracijama rastuće srednje klase, što bi, i pored predviđanja da će se broj stanovnika smanjiti od 2000. do 2010. godine za oko 10 000, omogućilo porast stambene potražnje. Usklađivanje regeneracije grada i pristupačnog stanovanja ostaje izazov, jer će prerastanjem u finasijski i uslužni centar Glazgov nastaviti da beleži promene u populaciji, zaposlenosti i stanovanju, koje su drugačije u odnosu na Veliku Britaniju, Škotsku i London kao globalni grad.

I Mančester je primer industrijskog grada koji je zahvaćen procesom deindustrijalizacije, i u čijem su restrukturiranju procesi urbanog preduzetništva i džentifikacije imali značajnu ulogu. U drugoj polovini 20. veka smanjio se broj zaposlenih u industriji, i Mančester počinje da preuzima regionalnu ulogu u maloprodaji i trgovini.¹⁹⁷ Ostvarena kulturna regeneracija u Mančesteru nije samo pokrenuta odozgo, akcijama lokalnih vlasti,

¹⁹⁴ Oni koji su mogli da nađu posao u drugom gradu su otišli, a ostali su oni nezaposleni koji nisu mogli da se prekvalifikuju. Iz tog razloga se grad naziva „umirući grad”.

¹⁹⁵ Ova opcija podstiče ekonomski rast u unutrašnjim područjima grada, privlači nove poslove, usluge i stanovnike koji mogu da povećaju gradske prihode; kreira i održava pozitivnu sliku o gradu kako bi grad na globalnom nivou mogao da se takmiči za internacionalni mobilni kapital; obezbeđuje benefite za sve što povećava poslovne prilike i investicije (McIntyre, 2006).

¹⁹⁶ Šest ciljeva stambene strategije Gradskog saveta Glazgova: Da se promoviše regeneracija grada; Da se podigne stambeni kvalitet i da se zadovolje standardi sa pristupačnim troškovima; Da se udovolji promenjenim stambenim potrebama; Da se spreči i ublaži beskućništvo pomoću efikasnih usluga; Da se obezbedi jednak pristup stanovanju i Da se promivišu usluge stanovanja u centru (McIntyre, 2006: 10).

¹⁹⁷ Od 1988. do 1996. centralna mančesterska razvojna korporacija privukla je 350 mil. funti investicija, otvoreno je 4500 novih radnih mesta, izgrađeno je 100 000 m² novog poslovnog prostora i 2500 stambenih jedinica. Sličnu transformaciju je imao i *The Salford Quays* – transformacija grada u centar usluga. Ekonomijom grada počinju da dominiraju poslovne usluge, industrija znanja, obrazovanja i medija. Takođe, razvijena kulturna i muzička scena omogućile su uspešnu transformaciju grada u postmoderni grad (Allen, Blandy, 2004).

već je uspešna kulturna scena postojala u gradu i ranije, što je relativno rano iniciralo proces džentrifikacije sa obeležjima pionirske faze. Stotine radnih mesta u gradu zavisilo je od muzike – klubovi, prodavnice ploča, dizajneri, tonci, tehničari zvuka. Tako je Hacienda klub osnovan 1980-ih u starom skladištu za jahte, bio pionirski poduhvat koji je privukao ljude i iz drugih gradova – Londona, Lidsa, Njukasla – što je u to vreme bio potpuno nov fenomen. *Gay village* se pojavilo kasnih 1980-ih na sličan način, kada je jeftina imovina (zona skladišta) u centru konvertovana u „ulicu barova”. Osim ponude jeftinih zgrada, bio je dostupan novac vlade koji se mogao upotrebiti za konverziju imovine. Iako to nije bio mali rizik, ovu priliku iskoristili su ljudi koji su želeli da žive u centru grada. Realizacija ovih projekata konverzije prostora vratila je ljude u centar (Allen, Blandy, 2004) u pionirskoj fazi procesa džentrifikacije.

Iako lokalna vlast Mančestera nije stvorila ovu kulturnu potrošnju u centru, usvajajući preduzetnički model delovanja prepoznala je koliko je važno da kapitalizuje ono što već postoji, i komercijalizuje alternativnu scenu. Nešto što je počelo kao pokret „kontra kulture” transformisalo se u kulturnu industriju. Centar Mančestera je u poslednjim decenijama postao novi urbani pejzaž visoke i srednje kulturne potrošnje. Preduzetnička vlast investirala je u infrastrukturu centra (metro) i izgrađeni su velodrom i bazeni za Komonvelt igre. Pored toga, podsticane su i kulturne aktivnosti i događaji u *Nynex* areni, *Bridgewater Halls* i *The Lowry Center*; otvoreni su i novi restorani i barovi. Gradska vlast radila je i na stvaranju novog imidža promovišući grad kao regionalni, nacionalni i internacionalni centar za investicije i poslove (Allen, Blandy, 2004).

I u slučaju Gejtsheda regeneracija gradskog prostora bila je zasnovana na umetnosti (Cameron, Coaffee, 2005). Kroz istoriju Gejtshed¹⁹⁸ je bio u senci Njukasla koji je bio centar regionalnog poslovnog i kulturnog života, nasuprot koga je Gateshead bio viđen kao ružan, poslovni grad, koga niko nikome ne bi preporučio¹⁹⁹. Na početku projekta krenulo se od malih, lokalnih inicijativa, a zatim sa ambicioznijim inicijativama koje će omogućiti dostizanje prepoznatljivosti okruga na internacionalnom nivou. Lokalne vlasti Gejtsheda su imale program *javne umetnosti* kojim su pored

¹⁹⁸ Gejtshed je nekadašnji industrijski metropolitenski okrug, sa oko 190.000 stanovnika, koji se zatvaranjem tradicionalnih industrijskih grana (rudarstva, teške industrije i proizvodnje stakla) suočio sa opadanjem broja stanovnika. Iako je postindustrijski oporavak usled razvoja novih tipova komercijalnih aktivnosti – *call* centara, kompjuterskih usluga, telekomunikacija i kulturne industrije, donekle usporio migracije i dalje se smanjuje broj stanovnika.

¹⁹⁹ Pisac J.B. Prisli je 1930-ih godina opisao Gejtshed čuvenim komentarom da „ceo grad izgleda kao da ga je planirao neprijatelj ljudske rase” (English Journey, 1934 prema Cameron, Coaffee, 2005).

individualnih akcija malog obima podstakle uključivanje privatnog sektora (Cameron, Coaffee, 2005). Kulturni kvart (na obali reke *Tyne*) upotrebljen je kao katalizator za razvoj novih stambenih objekata, koji postaju privlačni za srednju klasu relativno visokih prihoda, i koji je povezan sa projektima obnove susedstava i stambenih objekata u najbližim devastiranim područjima.

U programu regeneracije ovog grada mogu se izdvojiti tri faze. Prva, počinje 1986. godine kroz saradnju javnog i privatnog sektora u razvijanju „parka skulptura”²⁰⁰ i „dekorativnog umetničkog rada” povezanog sa industrijskim nasleđem. Strategija regeneracije u drugoj polovini 1990-ih, ulazi u drugu fazu konstruisanjem skulpture „Anđela severa”.²⁰¹ Primenjena je strategija brendiranja mesta angažovanjem svetski poznatog autora kako bi se povećala vidljivost grada na nacionalnom i internacionalnom planu. Kasnih 1990-ih, napravljeni su planovi za treću fazu koji se odnose na kulturne objekte na obalama reke *Tyne*. Dva glavna objekta kvarta kulture su Baltik umetnička galerija (*The Baltic Art Gallery*)²⁰² i Sage centar za muziku i scenske umetnosti (*The Sage Centre for Music and Performing Arts*), delo čuvenog autora Normana Fostera. Drugi važan element u ovom projektu je izgradnja Milenijum mosta – između Gejtsheda i Njukasla. Ova struktura-ikona, most sa „žmigajućim okom”, otvoren je 2001. i dobio je Stirling nagradu za građevinu godine. Ključna umetnička dostignuća, i sam Milenijum most, u potpunosti su proizvod inicijative Veća Gejtsheda²⁰³, iako je veliki deo sume od 375 miliona evra investicija došao iz nacionalnih fondova.

Međutim, iza Baltičke umetničke galerije je podignut niz visokih stambenih blokova – poznatih kao Kejovi Baltika – koji je doveo do japifikacije tog dela grada, što znači da se ni ovom prilikom nije ozbiljnije bavilo dubljim društvenim problemima, vidljivim u unutrašnjim delovima grada,

²⁰⁰ Rezultat ovog programa je više od 30 umetničkih dela. Nastao je Parka skulptura na obalama reke *Tyne* na bivšem industrijskom zemljištu.

²⁰¹ Godine 1994. lokalne vlasti su angažovale svetski poznatog skulptora Antonija Gormleja da napravi Anđela severa, koji je završen 1998. To je monumentalna struktura sa raširenim rukama kojim pozdravlja posetioce kada ulaze u grad. Njegova izrada koštala je 1,2 miliona evra. Iako je mnogo lokalnih glasova protestovalo zbog trošenja velike sume novca na jedno umetničko delo pored urgentnih društvenih potreba okruga. Rezultat koji je postignut koristi se za opravdavanje uloženog novca. To je najpoznatije i najprepoznatljivije moderno umetničko delo u Britaniji, sa statusom ikone na nacionalnom, čak i internacionalnom planu (Cameron, Coaffee, 2005).

²⁰² Baltik je mlin iz 1950-ih koji je 2002. godine pretvoren u galeriju za izlaganje i produkciju savremene vizuelne umetnosti.

²⁰³ Mada se ponekad Baltik, Most i Anđeo severa posmatraju kao da predstavljaju regeneraciju Njukasla (Cameron, Coaffee, 2005).

već se kreirao jedan japifikovani pejzaž kao „urbani fragment” na obalama koji „lebdi slobodan od ostalog dela propadajućeg urbanog područja” (Cameron, Coaffee, 2005). Iako je planirana realizacija stambenog kompleksa po pristupačnim cenama za lokalno stanovništvo, dosadašnji podaci govore da su većinu stanova kupili mladi singl stručnjaci, koji većinom nisu iz ovog kraja, dok je nešto stanova bilo kupljeno od strane investitora i potom prodato po višoj ceni.

Perspektiva Smitovog koncepta revanšističkog grada (Smith, 1996), pokazuje da se revanšistička džentrifikacija, može videti kroz praksu uvođenja vlasničkih stanova srednje klase u područja socijalnih stanova²⁰⁴ (Uitermark et al, 2007, Cameron, Coaffee, 2005). Studija slučaja Gejtshed predstavlja primer džentrifikacije područja koja su ranije forme džentrifikacije zaobilazile. Primer Gejtsheda pokazuje da u trećem talasu džentrifikacije – model džentrifikacije vođen urbanom politikom u kojoj se umetnost koristi kao „marker” za obeležavanje puta džentrifikaciji, uobičajena praksa za regeneraciju manjih deindustrijalizovanih gradova (Cameron, Coaffee, 2005).

²⁰⁴ Stambena politika u Holandiji 1990-ih, na primer, preuzima džentrifikaciju kao strategiju za rešavanje urbanih problema, tj. kao sredstvo za uspostavljanje socijalne kontrole u susedstvima. Kako su u prethodnom periodu stambene asocijacije i lokalne vlasti manje bile podređene tržištu jer su najveći deo sredstava dobijali od države, i shvatanje „dobrog mesta za život” odnosilo se na doprinos socijalnih stanova socijalnoj heterogenosti susedstva. U novoj koncepciji pojam „dobro mesto za život” se odnosi na čisto, bezbedno i dobro održavano susedstvo koje ima nizak stepen kriminala, vandalizma i uznemiravanja građana, sa kojim se nedvosmisleno povezuje privatno-vlasnički status. Na liniji opšte holandske politike, zaštita stanara i održavanje državnih/javnih stambenih zgrada su sve manji. Nastavljaju se rušenja socijalnih stanova uz planiranje veće izgradnje stanova i porodičnih kuća za prodaju, čime se u ukupnom broju stambenih objekata smanjuje broj socijalnih zgrada za rentiranje (Uitermark et al., 2007)

POSTOJI LI
DŽENTRIFIKACIJA U
POSTSOCIJALISTIČKIM
GRADOVIMA?

Analiza fenomena džentrifikacije u postsocijalističkim gradovima polazi od dva pitanja: da li je fenomen prisutan, i ako jeste, u kojoj formi se džentrifikacija manifestuje, tj. da li postoje neke specifičnosti u odnosu na džentrifikaciju gradova Zapada. Da bi se odgovorilo na ova pitanja, važno je identifikovati elemente socijalnih procesa, povezanih sa prostornim promenama, koji su neophodni kako bi se moglo govoriti o džentrifikaciji. U ovom poglavlju analizira se prisutnost fenomena džentrifikacije i njegova modifikacija u postsocijalističkim gradovima. Posebno se ima u vidu specifičnost socioprostorne transformacije Beograda koja je zbog drugačijeg procesa postsocijalističke transformacije zemlje, različita u odnosu na druge postsocijalističke gradove (Prag, Budimpeštu, Varšavu, Talin).

Kao što je već ukazano, neki autori smatraju da je džentrifikacijski fenomen osoben samo za globalne gradove, prvenstveno zbog razvijenosti postindustrijske ekonomije i servisne/kreativne klase (Hemnet, Bridž, Batler, Hekvort i Smit). Širenje fenomena u drugim gradovima smatra se posledicom delovanja aktera ponude (privatnog sektora) i strategija koje su usvojile preduzetnički orijentisane nacionalne i lokalne vlasti. Posebno pitanje je zastupljenost pionirske i profitabilne džentrifikacije u postsocijalističkim gradovima, prevashodno zbog sporadičnih primera pionirske džentrifikacije i sporijeg konstituisanja platežno sposobnih aktera tražnje (frakcije nove srednje klase) relevantnih za proces profitabilne džentrifikacije.

Ako džentrifikacija nije samo karakteristika globalnih gradova, na varijacije fenomena džentrifikacije, kao što je pokazano u prethodnom poglavlju, snažno utiču savremeni socioekonomski uslovi, urbana politika, ali i uspostavljena socioprostorna struktura. U ovom slučaju, postsocijalistički gradovi su specifični jer je socijalistički period imao osoben urbani razvoj, koji utiče na ispoljavanje fenomena džentrifikacije u postsocijalističkom periodu. Tako da, pored karakteristika urbane ekonomije (stepen industrijskog i postindustrijskog razvoja), načina funkcionisanja stambenog tržišta

i delovanja aktera (države/lokalnih vlasti; privatnog sektora/investitora i građevinskih firmi; kreativne i servisne frakcije srednje klase), u analizi džentrifikacije treba imati u vidu i specifičnosti socijalističkog urbanog razvoja i postsocijalističke transformacije.

U postsocijalističkim gradovima retki su slučajevi pionirske džentrifikacije, već se u najvećem broju radi o profitabilnoj džentrifikaciji u kojoj su stambeni objekti namenjeni pripadnicima servisne klase, i to prvenstveno strancima i zaposlenima u stranim kompanijama²⁰⁵. U većini slučajeva prisutne su strane firme kao investitori, ali i stranci kao korisnici prostora. Profitabilna džentrifikacija je u direktnoj vezi sa razvijenošću servisne ekonomije, a u postsocijalističkim gradovima prvenstveno zavisi od prisutnosti stranog kapitala. U najvećem broju investitori i preduzimači su glavni akteri koji stvaraju objekte za pripadnike srednje klase (Prag, Budimpešta, Talin) ili ekonomske i političke elite (Zagreb, Beograd).

Preduslovi džentrifikacije u postsocijalističkim gradovima

Uzroci procesa džentrifikacije u zapadnim gradovima vide se u društvenoj transformaciji, prvenstveno ekonomskoj, jer prelaz na postfordističku ekonomiju (napredne servisne usluge i kulturnu/simboličku industriju) utiču na preoblikovanje urbanog prostora pošto se u novouspostavljenim uslovima centralne lokacije više vrednuju. U osnovi ovog novog korišćenja prostora je rentni jaz, koji je nastao kao posledica deindustrijalizacije i suburbanizacije, čije „zatvaranje” privlači investicije i pokreće džentrifikaciju. Pitanje tražnje, predstavlja drugu stranu ovog procesa, tj. postoje li akteri koji će samostalno izvesti ovaj proces, ili podstaći aktere iz privatnog sektora da se uključe. Iniciranje procesa (pionirska džentrifikacija) u vezi je sa diverzifikacijom životnih stilova, pokretljivošću stanovništva i dostupnošću prostora (dinamično tržište nekretnina). Socijalizam kao sistem je ograničavao pluralizaciju životnih stilova (uopšte potrošnju) i prostornu mobilnost stanovništva²⁰⁶ uspostavljenom stambenom politikom²⁰⁷. Stam-

²⁰⁵ Situacija u Mađarskoj se tako promenila nakon ulaska u Evropsku uniju. Neograničeno prava stranaca da poseduju imovinu povećalo je investicije u stambeni fond na centralnim lokacijama u Budimpešti. Osim stranaca, i lokalni visoko plaćeni stručnjaci zaposleni u internacionalnim firmama želeli su da žive blizu radnog mesta (Kovacs, Wissner, Zischner, 2013).

²⁰⁶ Ne misli se na migracije selo-grad koje su bile izražene u ovom periodu, već na slabu mobilnost kada se nađe posao i reši stambeno pitanje. U SFRJ je postojalo ograničeno tržište stambenog prostora na kome je bilo moguće doći do željenog stambenog prostora.

²⁰⁷ Usvojeni princip dodeljivanja stanova bio je „stan za ceo život”.

bena pokretljivost svih društvenih slojeva u kapitalističkim društvima znatno je veća (u odnosu na socijalistička društva) i podrazumeva usklađivanje dohodovnih mogućnosti domaćinstva i stambenih karakteristika, a povezana je ne samo sa promenama u osnovnim fazama životnog ciklusa (zasnivanje braka, rađanje dece, odlazak odrasle dece iz domaćinstva) već i sa promenama u radnoj/profesionalnoj istoriji (Petrović, 2004c: 304).

Potencijal za iniciranje procesa džentrifikacije u postsocijalističkim gradovima predstavlja nasleđena podurbanizovanost centralnih gradskih područja. Urbanizam i prostorna ekonomija socijalističkih gradova počivali su na redistributivnoj moći partijske elite kojoj je primarni cilj bio industrijski razvoj, kojem je bilo namenjeno najviše investicija. U socijalističkom modelu urbanog razvoja, tako, prevladaju industrija i stanovanje u odnosu na ostale sadržaje, posebno u odnosu na komercijalne. Zapostavljen je razvoj tercijarnog sektora i infrastrukture, jer se nisu smatrali produktivnim delatnostima, osim one infrastrukture koja je bila neophodna za neposredni industrijski razvoj (Enyedi, 1996). Posledica društvenog (državnog) vlasništva nad gradskim resursima i nepostojanje tržišta je „neiskorišćenost” prostora, i u samom centru grada, koja se odnosi na niži nivo razvoja različitih urbanih servisa. Tako podurbanizovanost kao ključna karakteristika socijalističke urbanizacije ima dva aspekta: kvantitativni – niži stepen urbanizacije u odnosu na dostignuti industrijski razvoj; i kvalitativni koji se odnosi na infrastrukturni razvoj gradova jer se manje sredstava usmeravalo na razvoj infrastrukture i gradskih resursa (Szelenyi, 1996).

Model razvoja stvorio je u socijalističkom gradu drugačiju socioprostornu strukturu u odnosu na kapitalistički grad, kako u centralnom delu, tako i na njegovoj periferiji. I proces suburbanizacije, nastanjivanje okolnih delova grada, nije se odvijao na način kao u kapitalističkim gradovima u kojima su se pripadnici srednje i više klase selili u suburbiju, koja im je nudila viši kvalitet života. Nasuprot tome, u socijalizmu gradovi su se širili migracijom iz ruralnih delova.²⁰⁸ Infrastrukturni razvoj predgrađa bio je na znatno nižem nivou u poređenju sa centralnim lokacijama, tako je periferija bila još više podurbanizovana (Petrović, 2009). Ovakav razvoj uslovio je

²⁰⁸ Na primer, stihijska migracija selo-grad uticala je na morfologiju Beograda. Osnovno arhitektonsko-urbanističko obeležje naselja na periferiji jeste masovna legalna, polulegalna i ilegalna porodična stambena izgradnja (Vujović, 1990: 114). Ubrzani mehanički porast stanovništva Beograda nije praćen adekvatnim razvojem komunalne i socijalne infrastrukture. Na periferiji grada nedostaje vodovodna i kanalizaciona infrastruktura, nedovoljna povezanost javnog saobraćaja, kao i nerazvijena mreža objekata društvenog standarda (jase, obdaništa, osnovne škole, domovi zdravlja itd.) (Vujović, 1990).

da centar socijalističkog grada²⁰⁹ bude poželjna lokacija za život, tako da nije došlo do njegovog „pražnjenja” od strane viših klasa.

Sistemska ograničenja, dominacija teške industrije i zanemarivanje industrije široke potrošnje, onemogućila su prelazak socijalističkih društava/gradova²¹⁰ u postindustrijsku fazu do koje dolazi tokom postsocijalističke transformacije. Naime, postsocijalističke zemlje su se devedesetih godina XX veka našle pod simultanim uticajem više procesa. U tim društvima započinje proces transformacije ka kapitalističkom sistemu, koji podrazumeva menjanje celokupne strukture društva. U svim sferama društva dolazi do promene institucionalnog okvira i načina njihovog funkcionisanja. Najznačajnija promena je uvođenje privatne svojine i tržišta kao regulacionog mehanizma u ekonomskoj sferi, nakon kojeg počinje proces privatizacije državne svojine. Promene u političkoj sferi uključuju uvođenje višestranačkog političkog uređenja i deklarativnu decentralizaciju procesa donošenja odluka. Osim procesa postsocijalističke transformacije gradovi su pod uticajem prelaska industrijskog društva u postindustrijsko društvo, kao i nastajanja globalne ekonomije u čijoj osnovi je tehnološka informaciona revolucija.

U postsocijalističkom gradu tako se reflektuju promene ka tržištu, ka postindustrijskom gradu i promene u upravljanju od dominantno etatističkog modela ka preduzetničkom modelu upravljanja (Harvi, 2005). Tokom socijalizma mali broj aktera je uticao na formulisanje urbane politike i usmeravanje urbanog razvoja koji je prvenstveno zavisio od planova države i distribucije sredstava centralnog budžeta. Promene su omogućile konstituisanje drugih aktera koji utiču na oblikovanje, tempo i pravac razvoja grada. Tako je razvoj ovih gradova pod uticajem unutrašnjih, nacionalnih aktera – političkih aktera (država i lokalne vlasti), ekonomskih aktera (državne i privatne kompanije), stručnjaka različitih profila koji se bave urbanim planiranjem i stanovništvu. Osim ovih aktera prisutni su i spoljašnji/nadnacionalni akteri (nadmacionalne institucije i internacionalne kompanije) (Tosics, 2003; Basan, 2001). Ovi akteri nalaze se u veoma kompleksnim međusobnim odnosima i formiraju promenljive saveze u skladu sa svojim interesima. U zavisnosti od uspostavljenih koalicija određuje se pravac razvoja i prioritetni problemi grada (Stoker, 2005; Basan, 2001). Najznačajnija promena je nestajanje države kao glavnog aktera planiranja i pojava privatnih preduzetnika, odnosno aktera komercijalnog sektora u

²⁰⁹ Prag, Beograd, Zagreb.

²¹⁰ U uslovima državne/društvene svojine i planskog odlučivanja o investiranju i raspodeli sredstava nije uzimana u obzir vrednost zemljišta i ostvarivanje profita, tako da su socijalistička društva proizvela drugačiji grad od kapitalističkog društva.

razvoju grada (Tosics, 2003), čime veliki uticaj na razvoj grada počinje da ostvaruje urbana ekonomija, posebno strani kapital.

Važne promene na nivou grada su smanjivanje državne kontrole nad zemljištem i stambenim fondom, privatizacija i restitucija imovine²¹¹ i decentralizacija procesa donošenja odluka. Međutim, prenos vlasti sa države na druge aktere (privatni sektor i lokalne vlasti) i njihovo uključivanje u razvoj grada, bez institucionalnog okvira koji bi ga usmeravao, ostavlja dosta prostora za narušavanje javnog interesa, kao i za dominaciju privatnog interesa. Tako usled slabljenja države kao centralnog autoriteta, ali i proizvoljnosti gradskih vlasti u primeni načela upravljanja urbanim sistemom u tržišnim uslovima, uspostavlja se haotični model razvoja gradova (Stanilov, 2007; Petrović, 2009). Za strategije privlačenja kapitala podjednako su važne vladavina prava i lokalna autonomija u odlučivanju o investicionim projektima, jer model upravljanja treba da ima i sposobnost apsorbovanja negativnih efekata širih političkih promena (Petrović, 2009). Nakon raspada socijalizma lokalne vlasti ostaju pod snažnim uticajem nacionalnih vlasti²¹² iako na globalnom nivou u ovoj fazi dolazi do izvesnog reskaliranja moći.

Pritisak međunarodnih institucija i kapitala nalaže jačanje preduzetničkog kapaciteta lokalne vlasti i efikasnost institucija, ali nužno ne podstiče one mehanizme urbane politike koji su bitni za zaštitu javnih interesa i kategorija ugroženog stanovništva. Privatizacija javnog sektora i porast njegove sposobnosti za delovanje u tržišnim uslovima nisu dovoljne reformske mere u postsocijalističkim gradovima, već je neophodno stvaranje javnog sektora koji na sebe preuzima regulativnu funkciju i socijalno zaštitnu funkciju (Petrović, 2009: 67). Tako se preduzetničke strategije postsocijalističkih gradova svode na klijentilistički način koordinacije i pregovaranja, dok netransparentnost procesa odlučivanja političke elite kanališe uticaj privatnog kapitala kroz koruptivne a ne partnerske strategije²¹³ (Petrović, 2009: 65).

Navedene strukturne promene u postsocijalističkim društvima manifestovale su se u prostoru na više nivoa: na globalnom nivou postsocija-

²¹¹ Proces vraćanja nacionalizovane imovine bivšim vlasnicima ili njihovim naslednicima.

²¹² U mnogim slučajevima, uočljiva je nespremnost nacionalne političke elite da dozvoli suštinsku decentralizaciju, i da upravljanje ekonomskim resursima prenese na lokalnu vlast, kao i da na svim nivoima upravljanja kreira adekvatan okvir koji reguliše delatnost različitih urbanih aktera u tržišnim uslovima (Petrović, 2009: 66).

²¹³ Uspostavlja se burazerski/politički kapitalizam koji favorizuje ekonomske aktere bliske političkoj eliti, od kojih politička elita ima ekonomsku dobit, stvara monopolska tržišta, i blokira ekonomski i prostorni razvoj (Trigilia prema Petrović, 2009).

listički gradovi uključuju se u evropsku mrežu gradova. Postsocijalistički glavni gradovi prvenstveno su mesto „ulaska” stranih kompanija na teritoriju njihovih zemalja.²¹⁴ Oni se razvijaju kao mesta dislociranja vodećih evropskih/globalnih industrijskih, trgovačkih i uslužnih lanaca (Petrović, 2009: 57). Iako oni postaju regionalni i lokalni centri²¹⁵, oni kasne u procesu transformacije u pravcu postindustrijskog društva (razvoja servisnih usluga i industrije kulture)²¹⁶. Međutim, ovi gradovi su pod uticajem procesa u globalnim i svetskim gradovima, tako da dolazi do njihove prostorne transformacije (Backović, 2005).

Na nivou grada dolazi do promena u načinu upotrebe prostora jer je, kao što je već istaknuto, neuvažavanje tržišnih principa omogućilo je postojanje nekih manje profitabilnih funkcija u centru socijalističkog grada. U promenjenim uslovima urbanog razvoja postojala je imovina koja je mogla menjati funkciju čime bi bio iniciran proces džentrifikacije. Teorijom rentnog²¹⁷ i funkcionalnog jaza Sikora analizira promene u korišćenju prostora²¹⁸ jer se aktivnosti koje su postojale u centralnim gradskim zonama za vreme socijalističke urbane ekonomije veoma brzo zamenjuju profitabilnijim aktivnostima, i dolazi do značajne komercijalizacije prostora (Sykora, 1993, 1998). Rast poslovnih i drugih uslužnih delatnosti uzrok je potražnje za novim komercijalnim prostorom u gradovima. Uključivanje u globalnu ekonomiju, dolazak i širenje (stranog) kapitala povećava mobilnost stanovništva i nivo dohotka što može dovesti do porasta rezidencijalne segregacije. Socijalnim raslojavanjem i uspostavljanjem tržišta nekretnina (Musil, 1993) stvaraju se uslovi za iniciranje procesa džentrifikacije. Na njegovo ispoljavanje utiču i procesi privatizacije stambenog fonda

²¹⁴ Glavni gradovi postsocijalističkih zemalja u evropskoj hijerarhiji zauzimaju poluperiferijsku poziciju (Backović, 2005). Na nivou države nastaje polarizacija između glavnog grada i ostalih gradskih naselja (Musil, 1993).

²¹⁵ Glavni grad ima i vodeću ulogu u kontroli nacionalnih finansija i trgovine, važnih sektora servisne ekonomije. Međutim, da bi mogli da ostvare veći napredak u urbanoj hijerarhiji neophodan je značajniji ekonomski razvoj.

²¹⁶ Deindustrijalizacija postsocijalističkih gradova posledica je propasti industrije, a ne njene transformacije.

²¹⁷ Tako rentni jaz igra značajnu ulogu u procesu urbane obnove pošto privlači veliki broj građevinskih firmi koje otkupljuju nekretnine po niskoj ceni, ulažu u njihovo renoviranje i zatim ih prodaju po višim cenama (Sykora, 1993; Smith, 1987).

²¹⁸ Postoji nekoliko načina na koji se transformiše nasledeno stanje korišćenja urbanog prostora: 1. ponovno korišćenje praznih i napuštenih zgrada; 2. zamena manje efikasne industrijske ili komercijalne aktivnosti nekom efikasnijom; 3. pretvaranje stanova u kancelarijski prostor; 4. rehabilitacija starih stanova u luksuzne; 5. građenje novih zgrada na neiskorišćenom zemljištu (Sykora, 1993: 290). Premošćavanje funkcionalnog jaza prouzrokuje brzo prestrukturiranje komercijalnog i poslovnog prostora.

i restitucije²¹⁹ imovine. Kako se restitucijom vraća cela zgrada/objekat vlasnicima ona doprinosi procesu džentrifikacije. U slučaju privatizacije stanova, postojanje više vlasnika i različitih statusa vlasništva stambenih jedinica u okviru jednog objekta otežava njihovu džentrifikaciju. Stanovi su privatizovani po niskim cenama, tako da su vlasnici na atraktivnim lokacijama mogli ostvariti značajan prihod prodajom ili rentiranjem. Ovim transakcijama neki su uspjeli da kupe ili izgrade nove kuće u predgrađima, a njihovo, uglavnom, dobrovoljno raseljavanje ostavlja prostor u centru grada za drugačiji razvoj. U Budimpešti, na primer, privatizacija stanova je u izvesnoj meri podstakla suburbanizaciju (Sykora, 2006).

Može se zaključiti da podurbanizovanost generiše rentni raskorak i čini investicije u fizičke strukture profitabilnim. Zatim, karakter društvene transformacije utiče na manifestaciju fenomena, pre svega preko dinamike konstituisanja kreativne i servisne klase koje stvaraju tražnju za džentrifikovanim prostorima. Naime, zatvaranje rentnog jaza jeste podstaklo promene u načinu korišćenja prostora postsocijalističkih gradova prvenstveno kroz njihovu komercijalizaciju,²²⁰ ali ona u ovim gradovima, prema Sikori, ne prati džentrifikaciju (Sykora, 2006). Poslovni prostor, zapravo, postaje najdinamičniji razvojni segment tržišta komercijalne imovine. Sve veća potražnja za komercijalnim prostorom uslovljena je i porastom novonastalih domaćih privatnih firmi, ali prevashodno dolaskom stranih firmi koje šire svoju delatnost po centralnoj Evropi. Vlasnici zemljišta, preduzimači i investitori reagovali su brzo obnavljajući i preuređujući stare poslovne, industrijske i stambene objekte, i gradeći novi kancelarijski i maloprodajni prostor. Liberalizacija spoljne trgovine omogućila je potražnju stranaca za imovinom, uključujući investiranje i njeno prisvajanje. Tržište nekretnina postalo je najviše internacionalizovano područje lokalne ekonomije na početku procesa postsocijalističke transformacije (Sykora, 1993).

U Pragu, na primer, narastajuća potreba za komercijalnim prostorom najviše je bila prisutna u centru grada²²¹ u kome su mnoge zgrade, ulice i uopšte istorijski značajna mesta pod zaštitom države, te je obnova posto-

²¹⁹ U Pragu restitucijom je veliki broj stanova i objekata vraćen privatnim licima (u centralnoj zoni i nekim delovima centra čak tri četvrtine svih objekata) čime su stvoreni uslovi za poslovanje inostranih građevinskih firmi jer novi vlasnici nisu imali dovoljno kapitala da se samostalno uključe u proces renoviranja i prodaje imovine (Sykora, 2006).

²²⁰ Najradikalnije i najvidljivije promene u fizičkoj, funkcionalnoj i prostornoj urbanoj strukturi postsocijalističkih gradova u prvoj polovini 90-tih godina 20. veka su izgradnja novih komercijalnih zgrada i obnavljanje starih (Sykora, 1993).

²²¹ U centru Praga se nalazi preko polovine ukupnog poslovnog prostora grada, dok samo 5% stanovništva stanuje na ovoj lokaciji. Do sredine devedesetih oko 3/4 ukupnog prostora u istorijskom jezgru je u nerezidencijalnoj upotrebi (Sykora, 1993).

ječih zgrada²²² bila najvažnija strategija na praškom tržištu nekretnina. Novi vlasnici privatizovanog stambenog prostora bili su zainteresovani za „ponovni razvoj” imovine kako bi ostvarili viši profit. Komercijalna revitalizacija²²³ bila je najisplativija opcija, zatim sledi rezidencijalna revitalizacija koja može imati formu džentrifikacije. Drastično povećanje renti u nerezidencijalnom sektoru i postepena deregulacija stanarske rente uticali su na smanjenje dostupnosti stanovanja na centralnim lokacijama (povećavanje cene troškova življenja na određenim lokacijama uticalo je na iseljavanje stanovništva sa nižim primanjima) (Sykora, 1993).

Uočljiva intenzivna komercijalizacija prostora posledica je brzog razvoja finansijskog, maloprodajnog i uslužnog sektora (banke, šoping centri, kafići, restorani, atraktivne radnje, brza hrane i sl.). Nova srednja klasa u nastajanju postepeno manifestuje svoje prisustvo u urbanom prostoru. Tako je centar Budimpešte „pun novih bogataša” koji praktikuju upadljivu potrošnju. Iako su mesta potrošnje jasno prepoznatljiva, to nije slučaj sa njihovim stambenim prostorom²²⁴ (Bodnar, 2001). Postoje autori, poput Kupera i Morpeta (Cooper, Morpeth, 1999), koji govore o komercijalnoj džentrifikaciji²²⁵ kada prostor sadrži objekte koji omogućavaju vođenje određenog stila života. Međutim, bez rezidencijalne funkcije u revitalizovanim i konvertovanim prostorima, izvedena adaptacija se ipak ne može tretirati kao džentrifikacija.

Privatizacija privrede, posebno stanovanja, međutim, omogućila je prodor privatnog interesa u javne prostore. Čaldarović posebno ukazuje da proces privatizacije može dovesti do privatizacije socijalnog i javnog prostora pre stvaranja novog institucionalnog okvira za ekspresiju privatnog interesa koji se „uprororuje”. Nužna je kontrola transformacije fizičke i sadržinske strukture grada kako bi se sprečila tendencija pretvaranja javnog u privatni prostor – javnog dobra (mora i obala) – u privatni prostor marine, galerija i knjižara u kafiće, stambenog prostora u poslovni,

²²² Stare zgrade sa stanovima za iznajmljivanje rekonstruisane su i pretvorene u poslovni prostor ili luksuzne stanove u nekim zonama istorijskog jezgra, i susedstvima iz 19. veka. Pošto postoji samo malo praznog prostora na kome je dozvoljena nova izgradnja, džentrifikovana područja gusto su izgrađena (zgrade od četiri do pet spratova); tako je realizovano nekoliko objekata sa kondominijumima koji su „ugurani” u istorijski pejzaž.

²²³ Transformacija rezidencijalnog prostora za komercijalnu upotrebu.

²²⁴ Njihov životni stil, potrošačke navike i prisustvo u javnim prostorima, već su promenili izgled pojedinih gradskih lokaliteta. Uprkos ovim promenama nova srednja klasa je još uvek mala i slaba. Bodnar je očekivala da će se njeno vizuelno prisustvo materijalizovati u izgrađenom okruženju grada u prvoj deceniji XX veka. Među pripadnicima ove klase, pored potencijalnih džentrifikatora, postoji i znatan udeo mlađih domaćinstava sa decom koja biraju stanovanje u suburbijama (Bodnar, 2001).

²²⁵ Pobljšavanje kvaliteta prostora namenjenog komercijalnoj upotrebi.

što doprinosi sitizaciji (Čaldarović, 2011). U ovakvom urbanom razvoju postavlja se pitanje odgovornosti i socijalne pravde – da li se političke odluke o razvoju grada donose u korist privatnog interesa, u kojima ne postoji ideja dugoročnog planiranja, zelenog grada, gde su marginalizovane socijalne grupe (stari, deca, osobe sa hendikepom, siromašni...) potpuno zanemarene. Kao neke od problema postsocijalističkog razvoja gradova Čaldarović izdvaja neplansku gradnju, povećavanje privatnog saobraćaja i degradaciju simboličke slike grada (Čaldarović, 2011).

Čaldarović definiše džentrifikaciju (gentrifikacija)²²⁶ kao fizičko i socijalno „ulepšavanje” grada, koje podrazumeva i radikalnu izmenu socijalne strukture kvartova. Čaldarovićeva procena je da će se ovaj fenomen razvijati u izvesnoj meri, ali da najverovatnije neće imati širokog zamaha, s obzirom na nepostojanje snažnije urbane elite poraslih aspiracija, s idejama radikalne transformacije sadašnjice i simboličkog zahvatanja u prošlost kroz elitno stanovanje i „lifestyle centre” (Čaldarović, 2011: 26). Ova Čaldarovićeva procena u skladu je sa činjenicom da se prilikom analize tražnje za džentrifikovanim prostorima postavlja pitanje brojnosti relevantnih aktera i veličine njihove moći da transformišu urbani prostor u skladu sa svojim preferencijama.

Potrebno je još istaći da se džentrifikacija u zapadnim gradovima određuje kao porast atraktivnosti usled fizičke promene poboljšavanjem kvaliteta oronulih, napuštenih ili devastiranih centralnih gradskih oblasti za stanovanje više srednje klase, i potiskivanje pripadnika radničke klase iz njih. U postsocijalističkim gradovima, međutim, investira se u relativno dobra susedstva, ne prema njihovim fizičkim već prema socijalnim karakteristikama (radi se o susedstvima srednje klase) (Sykora, 2006). Tako je jedna od specifičnosti džentrifikacije u postsocijalističkim gradovima neinvestiranje u susedstva radničke klase²²⁷. Ako se promena socijalne

²²⁶ Oslanjajući se na iskustvu Hrvatske, Čaldarović vidi džentrifikaciju kao jedan od modela revitalizacije, pored turistifikacije, sitizacije i radikalne transformacije. Turistifikacija je model rehabilitacije koji se često primenjuje, posebno u mediteranskim gradovima, a odnosi se na pokušaj turističkog iskorištavanja svega što može biti potencijalna atrakcija za turiste. Sitizacija se odnosi na pretvaranje grada u poslovni centar i neophodan je razvoj u skladu sa realnim potrebama. U nekontrolisanoj sitizaciji ugrožen je simbolički „potencijal nosivosti” istorijskog jezgra grada. Koncept „radikalne transformacije” sadržaja, retko se primenjuje u celini; može se primeniti na mestima na kojima se nastavljaju arheološka istraživanja, ili na mestima koja su neadekvatno locirana, neprimerena ili devastirana ratnim razaranjem ili nebrigom. Do primene ovog modela može doći u svim radikalnim pokušajima privatizacije istorijske ljuštore grada u koju se lociraju novi sadržaji, ideje i ljudi (Čaldarović, 2011: 26).

²²⁷ Centar Zagreba nikada nije bio naseljen samo siromašnijim slojem stanovništva, i u tome se ogleda džentrifikacijska specifičnost zagrebačkog centra (Svirčić Gotovac, 2010).

strukture stanovništva susedstva²²⁸ uzima kao pokazatelj džentrifikacije, ni taj element nije prisutan jer ni ne dolazi do investiranja u izuzetno nepoželjne lokacije. Osim toga, raseljavanje stanovnika nije prisutno u stepenu u kome je prisutno u zapadnim gradovima, niti su mehanizmi raseljavanja, iseljenja i izbacivanja isti, već je ono u većini slučajevima rezultat dogovora (Sykora, 2006: 99). Akteri²²⁹ koji su zainteresovani za renoviranje imovine u cilju iznajmljivanja ili prodaje, obično moraju da ponude zamenu (stan na drugoj lokaciji) dotadašnjim stanarima, tako da je u interesu ovih aktera postizanje sporazuma sa stanarima.²³⁰

Ističe se još jedna osobenost džentrifikacije u postsocijalističkim gradovima, koja se odnosi na realizaciju ekskluzivnih rezidencijalnih projekata koji se mogu svrstati pod džentrifikaciju, ali su namenjeni pripadnicima više klase. Ako se džentrifikacija odnosi na prestrukturiranje jednog društvenog sloja u korist drugog u centru grada, u hrvatskom slučaju je drugačija jer se odnosi na zamenu srednjeg i višeg sloja najbogatijim slojem društva – elitom jer jedino njeni pripadnici mogu kupiti stanove izrazito visoke cene po metru kvadratnom (7000 do 10000 evra) (Svirčić Gotovac, 2010).

I pored svih urbanih promena i menjanja susedstava, u *unutrašnjim* delovima postsocijalističkih gradova nije praćen model zapadnoevropskih gradova. Društveno i fizičko poboljšanje ovih susedstava ostalo je ograničeno i bilo je malog obima tokom devedesetih godina (Kovacs, Wiessner, Zischner, 2013). U sledećem poglavlju analiziraju se primeri džentrifikacije u postsocijalističkim gradovima.

Varijacije procesa džentrifikacije u postsocijalističkim gradovima

U Budimpešti, Pragu i Talinu džentrifikacija je dosta istraživana, i teorijski i empirijski, dok studije nekih drugih postsocijalističkih gradova, kao što su Bratislava, Ljubljana ili Varšava, nisu uopšte identifikovale džentrifikaciju kao važan proces urbanih promena (Sykora, 2003: 91).²³¹

²²⁸ Raseljavanje stanovnika iz radničke klase i doseljavanje stanovnika višeg društvenog položaja nakon revitalizacije.

²²⁹ Vlasnici, građevinske firme ili investitori.

²³⁰ Investitori i građevinske firme na takav način pokušavaju da dođu u posed cele zgrade.

²³¹ Naime, u postsocijalističkim gradovima najviše su proučavani socioprostorna strukturu grada i njena transformacija, urbano planiranje i upravljanje u gradu i suburbanizacija. Manji broj tekstova odnosi se na transformaciju fizičke i prostorne strukture grada,

U istraživanju Praga, Sikora tretira džentrifikaciju kao deo revitalizacije stanovanja. Prema njegovom mišljenju, iako postoji više načina da se izvede rezidencijalna revitalizacija, samo se slučajevi fizičke rehabilitacije oronulih stambenih objekata u centru grada, koji sadrže promenu socijalnog sastava stanovništva²³² mogu povezati sa džentrifikacijom (Sykora, 1996: 73). Iako tržišna ekonomija vodi diferencijaciji dohotka i stambenih preferencija, čime se stvaraju preduslovi za džentrifikaciju (na strani tražnje²³³), u Pragu je džentrifikovan mali deo centralnog dela grada. Džentrifikacija nije značajno odredila njegov savremeni razvoj jer su centralni deo grada i neki susedni delovi revitalizovani u najvećem broju putem komercijalnih projekata, od kojih neki čak uključuju zamenjivanje rezidencijalnih objekata nerezidencijalnim. U drugoj polovini 1990-ih pojačan je trend suburbanizacije Praga. Ipak, Sikora zaključuje da, iz kvalitativne perspektive, džentrifikacija predstavlja važan element postsocijalističkog urbanog restrukturiranja Praga (Sykora, 2005).

Sikorina komparativna analiza potencijalne džentrifikacije²³⁴ nekoliko područja u centralnom delu Praga obuhvatala je tri elementa: stepen propadanja susedstva tokom socijalizma (neinvestiranje), modele privatizacije stanova i uspon džentrifikatora kao nove frakcije srednje klase. U svim susedstvima stanovnici imaju različiti socijalni status u pogledu obrazovanja i zanimanja²³⁵, i samo u dva (*Sladkovského náměstí* i *Nuselská*) se tokom vremena može očekivati potpuna promena statusa: od nižeg socijalnog statusa ka višem. Socijalni status nekih susedstava, kao i kvalitet stambenog fonda, su „opali” tokom socijalizma, što predstavlja preduslov za njihov „ponovni razvoj” (Sykora 1996).

promene u stambenoj politici i tržištu, i transformaciju funkcionalno prostorne strukture grada (Kubeš, 2013), dakle, na teme koje su bliske procesu džentrifikacije.

²³² Izmeštanje dotadašnjih stanovnika nižeg socijalnog statusa, novim stanovnicima višeg socijalnog statusa.

²³³ Visok dohodak će imati zaposleni u uspešnim preduzećima, menadžeri i stručnjaci (servisna klasa) i zaposleni u stranim predstavništvima. Ova grupa, prema Sikori, deliće vrednosti savremenog urbanog života koji sadrži stanovanje na centralnim gradskim lokacijama, koje su prihvaćene u zapadnim gradovima.

²³⁴ Terensko istraživanje se odnosilo na funkciju, fizički izgled, proces privatizacije i status vlasništva svakog objekta. U poslednjoj fazi urađeni su intervjui sa vlasnicima ili stanarima renoviranih objekata sa potpunom ili delimično rezidencijalnom funkcijom (Sykora 1996).

²³⁵ Iako su karakteristike dva susedstva iznad gradskog proseka, ona ne pripadaju područjima višeg socijalnog statusa. Područje istraživanja obuhvata 200-300 stambenih objekata sa 2000-5000 stanova, krajeve *Betlémský obvod*, *Londýnská*, *Sladkovského náměstí*, *Nuselská* i *Náměstí Svobody* koji su u susedstvima sa drugačijim obeležjima (Sykora, 1996).

Revitalizacija je prisutna u svih pet rezidencijalnih područja, ali njen obim varira u zavisnosti od lokacije i menjanja statusa vlasništva. Revitalizacija se u najvećem broju slučajeva odnosi na komercijalizaciju objekata, i to kroz prenamenu rezidencijalnog u nerezidencijalni prostor, dok su promene u samom rezidencijalnom sektoru ograničene. Jedino se u krajevima *Betlémský obvod* i *Londýnská* može govoriti o početnom stadijumu procesa džentrifikacije (Sykora, 1996). Potencijal za džentrifikaciju, na strani ponude, omogućen je načinom regulisanja rente, tj. renta u stambenom sektoru je kontrolisana, dok je potpuno deregulisana za komercijalnu upotrebu i stanovanje ako je namenjeno strancima. Imovina se tako džentrifikuje na sledeći način: kupovina zgrade, izmeštanje postojećih stanara i izdavanje strancima. Sikora predviđa da će susedstva radničke klase u *unutrašnjem* delu grada biti izostavljena, i da će se džentrifikovati ona susedstva koja su u predsocijalističkom periodu bila susedstva više klase, čime će se stara (predsocijalistička) socioprostorna struktura podcrtati. Takva džentrifikacija ne sledi model zapadnih gradova (Sykora, 1996).

Dakle, džentrifikacija je povezana je sa komercijalizacijom prostora, tako što iste firme adaptiraju objekte za poslovnu i rezidencijalnu upotrebu, nekada i u istim zgradama. Građevinske firme koje vrše adaptaciju stanova većinom su u stranom vlasništvu i imaju pristup inostranim kupcima i rentijerima, što uslovljava razvoj posebnog dela stambenog tržišta na kom dominiraju strane firme i korisnici. Iako je to mali deo tržišta koji utiče samo na ograničeni broj stambenih jedinica na pojedinim centralnim lokacijama, radi se o još jednoj specifičnosti džentrifikacijskog procesa u postsocijalističkom gradu (Sykora, 2006).

U slučaju Praga može se govoriti o nekim džentrifikovanim delovima, ali ne čitavim susedstvima jer su u njima i dalje prisutni novi (džentrifikatori) i stari stanovnici, stari i novi objekti, obnovljeni i neobnovljeni (Sykora, 2006). Ipak, izvedena revitalizacija koja sadrži džentrifikaciju i komercijalizaciju uticala je na promenu populacije susedstava. Tako je broj stanovnika dva centralna okruga u Pragu 1 i 2 (istorijsko jezgro i *Vinohrady*²³⁶) opao za skoro petinu između 1991. i 2001. godine, što je direktna posledica smanjivanja broja i veličine rezidencijalnih objekata²³⁷, ali beleži porast socijalnog statusa stanovništva²³⁸. Ipak, i na ovom području ne menja se obrazac prostorne distribucije stanovništva (džentrifikovana područja i

²³⁶ Kao glavna džentrifikovana oblast u Pragu izdvaja se *Vinohrady*, u kojoj je, takođe, džentrifikovan jedan deo.

²³⁷ U procesu džentrifikacije manji i skromni stanovi se često proširuju i povezuju tako da formiraju velike luksuzne stanove.

²³⁸ Učešće stanovnika sa univerzitetskom diplomom naročito je poraslo u okruzima Prag 1, 2 i 6 (područje privatnih vila koje tradicionalno naseljava viša klasa).

dalje sadrže socijalnu različitost koja je nasleđena iz socijalističkog perioda), ali se pojačavaju postojeće razlike (Sykora, 2006).

Iako džentrifikacija u Pragu nije imala pionirsku fazu, koja je identifikovana u zapadnim gradovima, zabeležen je porast alternativne upotrebe prostora (Pixova, 2012). Alternativne aktivnosti povezane su sa usponom tzv. nove srednje klase, koja uključuje mlade umetnike, kreativne stručnjake, pripadnike supkultura, studente, akademce i aktiviste. U poređenju sa zapadom, nova srednja klasa počela je da se razvija u Pragu sa izvesnim zakašnjenjem, ali Piksova smatra da ona ima iste osobenosti koje je Lej (1996) identifikovao, tj. da njeni članovi imaju posebne potrebe i ukus u kulturnoj potrošnji, načinu života, a takođe i u preferencijama prostora. Pripadnici nove srednje klase u Pragu postaju važan akter u kreiranju novih alternativnih trendova i prostornih obrazaca, i u uspostavljanju novih alternativnih prostora. Centri za umetničke galerije, studija, sajmove i izložbe, otvaraju se pretežno u bivšim industrijskim objektima. U isto vreme, Prag je, takođe, imao nekoliko alternativnih *grassroots community* projekata, koje koriste različiti ljudi iz okolnih područja. Ovi centri su služili za druženje i nekomercijalnu kulturu uprkos višestrukim izazovima koje su im nametale lokalne vlasti²³⁹ (Pixova, 2012: 102). Ovakvo korišćenje prostora može se dovesti u izvesnu vezu sa pionirskom džentrifikacijom (drugačiji životni stil), mada ti prostori ne sadrže rezidencijalnu funkciju.

Postsocijalistička transformacija i neoliberalno restrukturiranje uticali su na alternativne prostore u Pragu u pogledu njihovog broja i položaja u urbanom prostoru. Uspostavljena hijerarhijska organizacija funkcionalne upotrebe urbanog prostora primarno je zasnovana na profitabilnosti, a ekonomski razvoj značajno je uticao na rast cena nekretnina, i to posebno u centralnim delovima grada. Unosna područja i potencijalne tačke profitabilne džentrifikacije pretvoreni su u okruženje izuzetno neprijateljsko prema alternativnom i neprofitnom korišćenju prostora.²⁴⁰ Neki alternativni prostori prestali su da postoje, dok su preostali morali sve više da se orijentišu na masovnu kulturu, skrate vreme svoje muzičke produkcije kako bi izbegli remećenje javnog reda, ili da se presele na periferiju (Pixova, 2012).

²³⁹ Odnos lokalnih vlasti prema ovim centrima nije podsticajan i tolerantan. Poredeći odnose lokalnih vlasti u Češkoj i Sloveniji (Pekarna i Metelkova), Piksova zaključuje da tolerantniji odnos imaju slovenačke vlasti u odnosu na netoleranciju koja prevladava u Pragu (Pixova, 2012).

²⁴⁰ Međutim, prostorna koncentracija kapitala je praćena neinvestiranjem u druge prostore, te oblasti koje generišu malo ili nimalo profita mogu potencijalno predstavljati novu sredinu za nove alternativne upotrebe (Pixova, 2012).

Smit (Smith, 1996: 173) navodi promene u Budimpešti kao primer džentifikacije u postsocijalističkoj Evropi, jer prema njemu džentifikacija prati uvođenje kapitalizma i tržišta stanova i zemljišta. Međutim, ne slažu se svi istraživači sa Smitovim nalazima. Kovač, Visner i Daglas, tako, ne nalaze da se fizička poboljšanja u Budimpešti mogu povezati sa džentifikacijom (Sykora, 2005: 92). Iako su unutrašnja urbana područja u Budimpešti prepoznata kao pogodna za džentifikaciju (Ladányi i Szelényi), do procesa ne dolazi jer nova viša srednja klasa napušta centar grada, koji ostaje područje naseljeno nižim statusnim grupama, posebno siromašnim Romima. Kovač, analizirajući procese potencijalne džentifikacije i getoizacije na centralnim lokacijama, govori o postojanju „poboljšanja”, ali i „opadanja” u Budimpešti²⁴¹. Kao i u Pragu, realizovane su velike investicije u centralni poslovni distrikt i zabeležen je razvoj komercijalnog prostora, koji nadmašuje razvoj stambenog prostora. Dakle, povećanje broja komercijalnih objekata je glavni trend, a ukoliko je neki pojedinačni stan džentifikovan to nije imalo uticaja na opšti karakter susedstva. Postojanje različitih ekskluzivnih restorana i klubova, za koje Smit smatra da obeležavaju džentifikovana susedstva, Sikora ne tumači kao pokazatelj džentifikacijskih aktivnosti²⁴² (Sykora, 2005: 93).

U jednom istraživanju²⁴³ društvene i fizičke transformacije u *unutrašnjem* delu Budimpešte analizirane su promene u fizičkim karakteristikama objekata (obnova zgrada i stanova), i uloga lokalne politike u

²⁴¹ Gradska naselja, u koja se i tokom socijalizma nije investiralo, nastavljaju da propadaju. Segregacija siromašnih u istočnom delu *unutrašnjeg* grada (Pešta) je najznačajnija prostorna promena u Budimpešti. *Erzsebetvaros* u VII okrugu i *Jozsefvaros* u VIII okrugu su primeri sirotinjskih četvrti i geta. U ovoj oblasti se nalaze dva rehabilitovana bloka koja su prepoznata kao „socijalistička džentifikacija”. Međutim, proces rehabilitacije se nije nastavio tokom 1990-ih i renovirane kuće su ostale izolovani džepovi višeg socijalnog statusa u devastiranom okrugu (Sykora, 2005).

²⁴² Sikora negira prisustvo „istinske” džentifikacije u Budimpešti (Sykora, 2005: 103). Naime, do takvog zaključka Sikora dolazi na osnovu analize projekta renoviranja (ceo projekat je podrazumevao izgradnju novih objekata na slobodnim parcelama, rušenje i zamenju zapuštenih zgrada, rehabilitaciju objekata i regeneraciju javnih prostora, uključujući pešačke zone) u *Ferencvaros* (slamizirana oblast nakon Drugog svetskog rata, okrug IX) tokom 1990-ih kroz javno-privatno partnerstvo (lokalni savet je imao 51% udela). Kao što je uobičajeno kod većine takvih projekata, stanovnici su preseljeni na druge lokacije bez mogućnosti povratka. Većina novih stanova namenjena je prodaji, i nije u javnom rentalnom sektoru. Ceo projekat se može posmatrati kao javno vođenje „čišćenja” područja u korist bogatih. Ova rehabilitacija može uticati na šire područje i indukovati tržišnu džentifikaciju koja vodi raseljavanja domaćinstava sa nižim primanjima, iako u ovom trenutku to nije slučaj (Sykora, 2005).

²⁴³ Pored empirijskog istraživanja, sprovedeni su i intervjui sa stručnjacima da bi se dobili podaci o strategijama i interesima različitih aktera (lokalne samouprave, investitora, stanovnika) u procesu regeneracije susedstva. Identifikovano je sedam manjih naselja u

urbanoj regeneraciji. Istraživanje je pokazalo da je džentrifikacija prisutna u centru Budimpešte, ali na drugačiji način od zapadne varijante ovog procesa. Kovač i saradnici povezuju promene u susedstvima Budimpešte sa kapitalizacijom stambenog tržišta i tržišta zemljišta, privatizacijom stanova i pratećim povećanjem cena zemljišta i stanova, takođe, i sa sve većim prisustvom međunarodnih investitora i korporativnih građevinskih firmi, koje integrišu grad u globalni kapitalizam. Zabeležen je i porast pripadnika nove srednje klase čija je stambena preferencija centar grada i takav način života, a posebno se ističe spremnost stanovnika da investiraju u renoviranje svojih stanova stečenih tokom privatizacije. S obzirom na društvene aspekte obnove, autori zaključuju da je urbana regeneracija i unapređenje u devastiranim četvrtima Budimpešte realizovana bez većih problema i prepreka. Proces nije pratilo masovno raseljavanje ili socijalne tenzije između stanovnika, zbog veličine vlasničkog sektora, ali i socijalne odgovornosti lokalnih vlasti. Ako se džentrifikacija definiše kao proces unapređenja, gde na stambenom tržištu stanovnici visokog statusa počinju da dominiraju u susedstvima niže klase, u centru Budimpešte takva je situacija zabeležena samo u onim oblastima gde je realizovana nova stambena izgradnja usled rušenja ili regeneracije braunfield lokacija, dok je stari stambeni fond manje pogođen ovim procesom. Džentrifikacija prema zapadnom modelu realizovana je samo u manjim sredinama (područjima SEM IX i Rev8) (Kovacs et al., 2013).

Kao i u Pragu, u većini slučajeva susedstava zadržavaju heterogeni obrazac, kako u pogledu kvaliteta stambenog fonda tako i socijalnog statusa stanovnika. U susedstvima nisu prisutni samo džentrifikatori (pripadnici servisne klase) i pioniri koji doprinose procesu obnavljanja imovine, već i *obična* domaćinstva koja preferiraju gradske stambene lokacije. Renoviranja stambenog fonda nisu izvršili samo novodoseljeni stanovnici, nego i stanari koji žive već izvesno vreme u tom susedstvu. Tako se kao specifičnost razvoja postsocijalističkih gradova navodi da oni zadržavaju relativnu socijalnu heterogenost zajednica u *unutrašnjem* delu grada.

Kovač i saradnici zaključuju da džentrifikacija u Budimpešti nije „meka”²⁴⁴ samo zbog javnih investicija, već i zbog velikog broja vlasnika i određene kontrole koju nad procesom džentrifikacije ostvaruju lokalne vlasti. Iako će se nesumnjivo džentrifikacija nastaviti i širiti, autori ne predviđaju agresivnu džentrifikaciju već očekuju da će se zadržati heterogenost susedstva. Obnova gradskih naselja u Budimpešti tako formira model koji

kojima je bilo znakova intenzivne fizičke nadogradnje, ili funkcionalnih promena koje bi mogle značiti prisustvo džentrifikacije (Kovacs et al., 2013).

²⁴⁴ Ne dolazi do drastičnog raseljavanja stanovnika.

se može nazvati „lokalizovana džentrifikacija”, zbog intervencija lokalnih vlasti, i držanja procesa pod kontrolom javnosti (Kovacs et al., 2013).

U Talinu je situacija drugačija jer su u ovom gradu džentrifikatori uglavnom lokalno stanovništvo²⁴⁵. Uprkos snažnoj internacionalizaciji Talina, broj stranaca je znatno manji nego u Pragu u kojem značajno utiču na urbane promene (Sykora, 2006). Najviše novoizgrađenog i rekonstruisanog stambenog prostora je u delu grada *Kadriorg* u kome je zabeležena prostorna koncentraciju imućnijih domaćinstava. Iako je revitalizacija prisutna u većoj meri u Talinu samo *Kadriorg* prolazi kroz džentrifikaciju. Susedstvo je i ranije bilo željena stambena lokacija, uprkos nedostatku investicija tokom socijalističkog perioda, zadržalo je imidž prestižnog naselja. U tom susedstvu prisutne su kamene višeporodične vile, kuće sa apartmanima čiji stanari su pripadnici administrativne elite i intelektualci, ali i kuće od drveta u kojima stanuju penzioneri i pripadnici radničke klase. Procesom restitucije oko jedne trećine objekata je vraćeno vlasnicima, a procena je da je oko 70% prodato novim vlasnicima. Kuće od kamena se renoviraju, grade se i novi objekti sa kondominijumima na praznom zemljištu ili na mestima na kojima su se nalazile drvene kuće. Podizanje kvaliteta stambenih objekata praćeno je otvaranjem restorana, arhitektonskih biroa i poslovnog prostora. Procena je da se oko 20% stanovnika *Kadriorg* može svrstati u džentrifikatore, koji žive u susedstvu zajedno sa siromašnijim stanovništvom, što vodi socijalnoj polarizaciji susedstva (Sykora, 2006).

Analiza Ruoppila i Kahrik (2003) je pokazala da je uprkos diferencijaciji prihoda i liberalizaciji stambenog tržišta i dalje prisutna niska društveno-ekonomska diferencijacija između gradskih okruga Talina, i da prostorna polarizacija nije toliko izražena. Međutim, očekuje se povećavanje pritiska da se atraktivne lokacije džentrifikuju.

U slučaju Hrvatske i Zagreba analiza se usmerava na karakteristike institucionalnog okvira koji treba da reguliše urbane promene i džentrifikaciju. Za opisivanje postsocijalističkog perioda u Hrvatskoj ponekad se koristi pojam divlji kapitalizam, u kome je džentrifikacija samo jedan, ali važan aspekt društvenih promena.²⁴⁶

Pojava novih aktera uticala je na urbani razvoj, jer umesto države kao glavnog preduzetnika, sada privatni, uglavnom korporativni akteri kao glav-

²⁴⁵ Mladi, visokoobrazovani stručnjaci, singl ili parovi sa decom.

²⁴⁶ Kao glavni problem urbanog razvoja Čaldarović izdvaja privatizaciju javnog prostora, koja je posledica njegove nekontrolisane komercijalizacije (Čaldarović, 2011). Novi i stari javni trgovi preuređuju se na takav način da im je moguće pristupiti jedino ako se boravi u nekom restoranu ili kafiću. Osim toga smanjuju se pešačke zone, kvalitet parkova, zelenih površina i javnog transporta, a povećavaju se investicije u privatni prevoz (Čaldarović, 2011).

ni investitori dobijaju odlučujuću ulogu u usmeravanju razvoja grada. Iako su odluke o investicijama tokom socijalističkog perioda bile prvenstveno političke²⁴⁷, u izvesnoj meri bili su konsultovani stručnjaci i donošene su u skladu sa urbanističkim planom. U današnjoj situaciji, novi privatni akteri koji planiraju da investiraju ne obaziru se na postojeću situaciju, kontekst, strukturu čak i pravila. Čaldarović i Šarinić tvrde da postoji inherentni konflikt između interesa investitora²⁴⁸ i ostatka društva, koji nema sredstava niti moći da brani svoje interese i menja neželjene predložene projekte. Prethodno dugogodišnje opšte urbano planiranje zamenjeno je nejasnom idejom projektnog planiranja (Čaldarović, Šarinić, 2008).

Skorašnji razvoj u Zagrebu pokazao je da ne postoji zakonska potpora, ili da ona nije dovoljno jasna, što omogućava slobodu investitorima. Gradska vlast pokazala je na primeru Cvjetnog trga da ne može da se suprotstavi idejnim rešenjima budućih projekata (visini objekta, izgledu i funkciji). Prema oceni Svirčić Gotovac, slučaj Cvjetnog trga je primer profitabilne džentrifikacije koji pokazuje nametanje privatnih i parcijalnih interesa iznad javnih interesa svih građana, tj. ličnog profita i uticaja iznad javnog korišćenja i upotrebe gradskog trga (Svirčić Gotovac, 2010: 216-217). Ovaj trg²⁴⁹ je deo tradicije gradskog života u Zagrebu. Privatna korporativna kompanija je 2006. godine počela da kupuje imovinu na zapadnom i južnom delu skvera, a potom je objavila ideju o izgradnji novog centra koji sadrži pasaż sa šoping centrom i objekat sa luksuznim stanovima. Realizacija projekta uključivala je rušenje dve kuće koje su bile pod istorijskom zaštitom. Saradnja lokalnih vlasti i stručnjaka, koja je bila u interesu privatnog investitora, dovela je do ukidanja tog statusa.

Obrazloženje za rekonstrukciju trga, između ostalih, sadržalo je ideju stvarnja dobrog mesta za život; planirano je da novoizgrađeni objekat doprinese urbanoj i društvenoj vitalnosti centra. Pored toga, isticano je da će novi prostor podstaći dalji razvoj u tom pravcu. Kada je projekat postao javan pokrenute su različite protestne akcije koje su organizovali NVO Zelena akcija i Pravo na grad. Mnogi urbani planeri i javne ličnosti iz kulture i politike su protestovali, pisali peticije i sprovodili druge vidove

²⁴⁷ Glavni akter razvoja bila je država.

²⁴⁸ Njihov interes je izgradnja visokih solitera; prodaja ili rentiranje stambenog i poslovnog prostora.

²⁴⁹ Arhitektonski i urbanistički izgled trga je tipičan za srednjoevropski grad na prelazu iz 19. u 20. veka. Osim mesta na kome se kupuje cveće, na trgu se nalaze dva bioskopa, knjižara, biblioteka, površina za dečiju igru, kafići, mali restorani i nekoliko manjih prodavnica (Čaldarović, Šarinić, 2008).

građanske neposlušnosti²⁵⁰, ali to nije uticalo na realizaciju projekta. I pored organizovanog protesta i peticije sa preko 54000 potpisa, građani nisu mogli da utiču na plan. Time je doveden u pitanje proces donošenja odluka o razvoju grada, legitimnost planiranih projekata, ali i budućnost demokratije u tranzitnim društvima (Čaldarović, Šarinić, 2008). Realizacijom projekta Cvjetni trg u skladu sa idejom investitora teritorijalni identitet Zagreba se drastično promenio (Svirčić Gotovac, 2010). I Svirčić Gotovac ukazuje da je proces džentrifikacije u evropskim postsocijalističkim gradovima značajno različit od procesa u razvijenim kapitalističkim gradovima, u tolikoj meri da se može govoriti o postsocijalističkoj džentrifikaciji kao posebnom tipu (Svirčić Gotovac, 2010). Autorka specifičnost vidi u brojnim iniciranim i planiranim projektima koje država nema sredstava da sprovede, pa ih prepušta privatnim investitorima i uspostavljenoj socioprostornoj strukturi, tj. srednjoj klasi u značajnoj meri prisutnoj u centru grada.

Prisutnost fenomena džentrifikacije u Beogradu

Osobenost postsocijalističke transformacije u Srbiji uticala je na socioprostorni razvoj Beograda i ispoljavanje procesa džentrifikacije u njemu. U prvom periodu, blokirane transformacije (od 1989. godine do 2000. godine) iniciran je proces transformacije društva, koji se posle političkih promena 2000. godine intenzivira (Lazić, 2005, 2011). Nakon političke stabilizacije počinje priliv stranih investicija i dolazak međunarodnih firmi. Beograd²⁵¹ je privukao najveći broj domaćih i stranih investitora u Srbiji. Privreda je postepeno napredovala i ostvaren je rast društvenog proizvoda (stopa rasta BDP-a: 2000. 7,8%; 2001. 5,0%; 2002. 7,1%; 2003. 4,4%; 2004. 9,0%)²⁵². Postepeno se menjala struktura privrede, tako da se oko 60% društvenog proizvoda realizuje u tercijarnom sektoru. Trgovina i slične

²⁵⁰ U osnovi kritike obrazloženja ovog projekta je da se ne radi o rekonstrukciji, revitalizaciji niti rehabilitaciji objekata, već se u ovom slučaju gradi nova konstrukcija kojom se zamenjuje postojeća. Planirana struktura nije adekvatna u pogledu veličine, dimenzija i stila u poređenju sa ostalim objektima na trgu što će uticati na gubljenje karaktera skvera. Taj deo grada bio je pešačka zona i potpuno je nerazumljivo da projekat vraća privatni prevoz, i da je u planu izgradnja podzemne garaže (za 800 vozila) (Čaldarović, Šarinić, 2008).

²⁵¹ U Beogradu, posebno Novi Beograd privlači investitore zbog njegove lokacije, blizine starog centra grada, relativno dobre infrastrukture, postojanja slobodnog prostora i nepostojanja nerešenih pravno-imovinskih odnosa. U centralnim delovima grada može se identifikovati ubrzana komercijalizacija prostora: otvaranje prodavnica svetskih brendova, filijala banaka, restorana i kafića na prestižnim gradskim lokacijama (Backović, 2010).

²⁵² Bruto domaći proizvod (BDP) Republike Srbije 1995–2017. (ESA 2010) <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=61>, pristupljeno 15.12.2017.

delatnosti ostvaruju oko trećine društvenog proizvoda tako da industrija više ne dominira kao u prethodnom periodu (SRGB, 2008: 14), rast stope BDP-a u ovom periodu ostvaruje se usled rasta ekonomske aktivnosti u sektoru usluga.

Međutim, trend priliva investicija, ekonomskog restrukturiranja i rasta zaustavljen je pod uticajem svetske ekonomske krize. U 2009. godini stopa rasta BDP iznosila je -3,1%; stope su bile slabo pozitivne 2010. 2011. i 2013. (0,6%, 1,4% i 2,6%), a negativne stope rasta ponovo su zabeležene 2012. i 2014. godine (-1,0%; -1,8%). U prethodne tri godine usledio je postepeni oporavak ekonomije – pozitivne stope rasta (2017. 1,9%).²⁵³ Naime, iako su ekonomske reforme nakon 2000-te dovele do izvesnog povećanja proizvodnje, poboljšanja životnog standarda i smanjenja siromaštva, trendovi opadanja zaposlenosti i povećanja nezaposlenosti²⁵⁴ iz devedesetih godina prošlog veka i dalje su uočljivi²⁵⁵.

Usled ekonomskog restrukturiranja i privatizacije porast nezaposlenosti i socioprostornih nejednakosti može dovesti u pitanje legitimnost promena. Kako bi opravdali promene lokalne vlasti promovišu konzumerizam (urbanih prostora potrošnje) koji se predstavlja kao vid napretka. Naime, iako se u postsocijalističkoj transformaciji ekonomija restrukturira i dolazi do porasta BDP i plata (od 2000. godine), struktura privredne delatnosti (od 2000. do 2010.) pokazuje dalje urušavanje industrije i razmenskog sektora (čiji su proizvodi namenjeni izvozu). Industrijska proizvodnja Beograda je 2010. bila na nivou 59,9% proizvodnje iz 1990. godine. Uporedo dolazi do porasta nerazmenskog sektora (čiji su proizvodi namenjeni unutrašnjoj potrošnji): veleprodaje, maloprodaje, finansijskih usluga i tržišta nekretnina. Zaposlenost se povećava u trgovini, saobraćaju, finansijskom posredovanju i aktivnostima u vezi sa nekretninama, a drastičan je pad zaposlenosti u prerađivačkoj industriji. Najznačajnije strane investicije su bile u nerazmenski sektor (Radonjić, 2012: 126-129). Maloprodajni lanci, ekskluzivni i blještavi šoping molovi, kockarnice i kladionice, banke i špekulativne delatnosti u sektoru nekretnina su kreirali iluziju boljeg života kroz potrošnju i zaduživanje stanovništva (Radonjić, 2012: 131).

²⁵³ Bruto domaći proizvod (BDP) Republike Srbije 1995–2017. (ESA 2010) <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=61>, pristupljeno 22.3.2018.

²⁵⁴ Ukupna zaposlenost je dostigla svoju najnižu vrednost na kraju 2010. godine. Stopa nezaposlenosti u Srbiji je među najvišima u regionu i znatno viša od stope nezaposlenosti u EU 27. Više stope nezaposlenosti od Srbije u 2016. godini imale su samo Grčka (23,6%) i Španija (19,6%) (Eurostat).

²⁵⁵ Pokazalo se da privatni sektor u ekspanziji nije bio u mogućnosti da zaposli sve radnike koji su ostali bez posla tokom restrukturiranja privrede i privatizacije. Uticaj ekonomske krize u Srbiji je bio dosta blag u pogledu opadanja proizvodnje (3 procenta BDP-a) ali je kriza izazvala veliki gubitak radnih mesta (Arandarenko, 2011).

Mediji takođe doprinose toj iluziji. Deindustrijalizacija Beograda posledica je dezinvestiranja i promašene privatizacije, nebrige i nemara (Radonjić, 2012: 135).²⁵⁶

Kao i u slučaju drugih postsocijalističkih gradova (Budimpešta i Zagreb) institucionalni razvoj nije adekvatno pratio promene, tako da urbanim prostornim razvojem dominiraju novi akteri iz privatnog sektora. Interesi investitora uspostavljaju se kao alfa i omega urbanističkog planiranja i izgradnje, bez obzira na posledice po okolni prostor i kvalitet stanovanja i življenja u zoni izgradnje, i u gradu kao celini. Ovakva praksa naziva se investitorski urbanizam i označava prilagođavanje i potčinjavanje gradskog prostora interesima investitora, odnosno onoga koji je zainteresovan za izgradnju ili rekonstrukciju u određenom gradskom prostoru/bloku (Petovar, 2006: 76).

Iako dolazi do komercijalizacije prostora i izgradnje novih rezidencijalnih objekata, pitanje je da li se neki od njih mogu podvesti pod džentrifikaciju. Kako proces džentrifikacije u Beogradu nije istraživan u dovoljnoj meri, osim u radovima Todorić, Ratkaj²⁵⁷ (2011) i Krstić (2015) u ovom poglavlju analiza se usmerava na ispitivanje preduslova za nastanak fenomena koji su prepoznati u istraživanjima drugih, prvenstveno, postsocijalističkih gradova.

²⁵⁶ Beograd ne ostvaruje dovoljno prihoda ni od turizma. Beograd je u 2009. i 2010. posetilo 370 000, odnosno 395 000 stranih turista što je na nivou Ljubljane, dok Budimpeštu godišnje u proseku poseti 2, 7 miliona, a Prag oko 4,5 miliona (Radonjić, 2012: 134).

²⁵⁷ Jedno od retkih istraživanja džentrifikacije u Beogradu sproveli su Todorić i Ratkaj tokom 2011. godine. Polazeći od teorijskog okvira nastalog na iskustvu zapadnih gradova autori pretpostavljaju sledeće: izgradnja i rekonstrukcija poslovnog i stambenog prostora u centru grada (potencijalna zona džentrifikacije) vodi fizičkom širenju centra, poboljšanju kvaliteta objekata i povećanju njihove tržišne vrednosti; domaćinstva/pojedinci u centralnoj zoni Beograda ostvaruju više prosečne zarade; doseljavanjem „džentrifikatora”, socijalna struktura susedstva se menja, a njihova finansijska sredstva pružaju im više mogućnosti za izbor (mesta stanovanja ili načina života). Zatim, promena „kulturnog identiteta” susedstva je povezana sa fizičkim, društvenim i ekonomskim promenama; džentrifikovana naselja gube prethodnu autentičnost; novi urbani stanovnici donose metropolski duh i nove potrošačke navike (Todorić, Ratkaj, 2011: 68-69). U središtu pažnje ovog istraživanja su percepcija i stavovi o unapređenju stambenih i životnih uslova u rezidencijalnoj zoni novih stanara centra (centralna zona je definisana Generalnim urbanističkim planom), koji se poistovećuju sa džentrifikatorima autohtone populacije centralne zone (ispitanici su podeljeni u dve grupe u zavisnosti od toga koliko dugo stanuju na centralnoj lokaciji, tj. da li su se doselili posle 1991. godine) i stanovništva koje stanuje van centralne zone (Todorić, Ratkaj, 2011). Iako ovo istraživanje sadrži izvesne teorijske nepreciznosti, koje se prvenstveno odnose na određenje džentrifikovanog susedstva – centralna zona se tretira kao džentrifikovana oblast i svi novi stanovnici kao džentrifikatori, i nije zastupljena analiza životnog stila, hipoteze od kojih polaze ovi autori pružaju okvir kako treba ispitivati džentrifikaciju.

Srukturne promene nisu uticale da centar Beograda prestane da bude željena lokacija za život. Tokom socijalističkog perioda centar grada bio je prestižna stambena lokacija²⁵⁸, pored predratnih elitnih naselja – Dedinja, Topčiderskog brda, Senjaka i Kotež Neimara. Njih je nastanjivala elita, politički i vojni/policijski vrh, ali i intelektualna elita, umetnici i naučnici (Vujović, 1990). Postsocijalistička transformacija nije uslovlila drugačiji razvoj, već se trend samo pojačavao. Popis iz 2002. godine pokazuje da se u pogledu koncentracije visokoobrazovanih izdvajaju mesne zajednice u centru grada – Vračar (MZ Cvetni trg, 37.57%), Savski Venac (MZ Četvrti juli, 39.58%), Stari Grad (MZ Moša Pijade, Obilićev Venac i Čukur česma sa nešto preko 35%), Palilula (MZ Tašmajdan, 36%) (Backović, 2010). Podaci poslednjeg popisa (2011.) pokazuju još veću koncentraciju visokoobrazovanih, posebno u opštinama Stari grad i Vračar, u kojima je čak svaki drugi stanovnik sa završenom višom školom ili fakultetom. Podaci pokazuju da nije došlo do menjanja socioprostorne strukture, tj. centar grada je bio i ostao poželjna lokacija, takođe, nije došlo do pokretanja suburbanizacije zapadnog tipa što je bio slučaj u nekim postsocijalističkim gradovima (Budimpešta).

Tabela 5. Porast prostorne koncentracije visokoobrazovanog stanovništva u centralnim beogradskim opštinama²⁵⁹

Opština	1991. godina	2002. godina	2011. godina
Grad Beograd	11.71	13.76	27,81
Novi Beograd	17.71	20.91	40,61
Savski venac	23.56	27.49	46,62
Stari grad	23.84	29.61	50,20
Vračar	27.57	31.98	52,34

²⁵⁸ Na osnovu podataka popisa stanovništva iz 1991. godine moguće je analizirati socioprostornu strukturu koja je uspostavljena u socijalističkom periodu. Centralne gradske lokacije se izdvajaju po koncentraciji visokoobrazovanog stanovništva (posebno Vračar, Savski venac, i to MZ Zapadni Vračar sa 30.39% i Četvrti Juli sa 29.56%, i MZ Trg Republike, 29.58% i Obilićev venac, 29.89%, u opštini Stari grad).

²⁵⁹ Iako Novi Beograd ne spada u *staro gradskog jezgro*, zbog razvoja koji je zabeležio – stambenog (tokom socijalizma), poslovnog i maloprodajnog (u postsocijalističkom periodu) percipira se kao jedna od centralnih lokacija.

Izgradnja stambenih objekata nije koncentrisana na centralnim područjima²⁶⁰, koja beleže porast srednje klase, to indirektno znači da pripadnici (više) srednje klase biraju da se presele u centar, i to ne nužno u nove objekte. Pomeranje ka centru, takođe, ne predstavlja džentrifikaciju ako se grade pojedinačan stambeni objekat, ili se investira u neodržavane objekte²⁶¹, tj. ako ne dolazi do prostorne transformacije susedstva.²⁶²

Kada je reč o analizi aktera na strani tražnje, karakter društvene transformacije u Srbiji, usporena postsocijalistička i zakasnela transformacija ka postindustrijskom gradu, usporava promene urbane ekonomije i utiče na društvenu restrukturaciju. U takvim slovima ne dolazi do profilisanja jednog dela srednje klase²⁶³ kao aktera džentrifikacije, posledično ne dolazi do prostorne transformacije koja bi bila u skladu sa osobenostima njenog životnog stila. Usled deindustrijalizacije ekonomije Beograda moglo bi se očekivati formiranje servisne i kreativne klase. O (ne)razvijenosti servisne i kreativne klase možemo zaključivati posredno na osnovu podataka Ankete o radnoj snazi iz 2016. godine i empirijskog istraživanja *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri* (ISI FF). Ukupno prema zanimanjima, stručnjaka i umetnika ima 22,46%, a inženjera, stručnih saradnika i tehničara 17,69%, ali kada se pogleda struktura zaposlenih prema sektoru delatnosti podaci su sledeći: u finansijama i osiguranju zaposleno je 3,41%, informisanju i komunikacijama 5,73%, poslovanju sa nekretninama

²⁶⁰ Prema podacima o stambenoj izgradnji u Beogradu, među centralnim gradskim opštinama Stari Grad ima najnižu stopu stambene izgradnje (1.1 u 2009. godini), dok je ovaj parametar mnogo veći na Savskom vencu (4.8) i Vračaru (8,2). Na Novom Beogradu, Voždovcu i Zvezdari koncentriše se novogradnja, tako da ove opštine imaju stopu izgradnje višu od gradskog proseka (Todorić, Ratkaj, 2011: 68).

²⁶¹ U koje socijalistički sistem nije imao mogućnosti da održava.

²⁶² Pored Beograda na vodi izdvaja se još jedan planirani projekat profitabilne džentrifikacije čija realizacija će značajno preoblikovati urbani prostor – plan konverzije industrijskog u rezidencijalni prostor grčkog investitora Lambda Development da na mestu nekadašnje fabrike Beko realizuje luksuzni višenamenski objekat (stambeni, komercijalni deo i hotel sa pet zvezdica) površine 94.000 m². Angažovanjem biroa Zahe Hadid za ovaj projekat potvrđuje se primena preduzetničke strategije upravljanja čiji je cilj postizanje vidljivosti grada. Nije došlo do njegovo realizacije.

²⁶³ Tokom postsocijalističke transformacije promenili su se uslovi za konstituisanje srednje klase, tako da raspolaganje ekonomskim resursima postaje osnov društvene diferencijacije. U okviru srednje klase mogu se razlikovati tri sloja: stručnjaci (bez značajnijih upravljačkih uloga), niži rukovodioci (imaju upravna ovlašćenja u državnim ili privatnim firmama, državnim ustanovama itd.) i sitni preduzetnici (poseduju ekonomski kapital, zapošljavaju od tri do deset lica) (Lazić, 2011). Sloj sitnih preduzetnika u novim uslovima predstavlja jednu od središnjih kategorija srednje klase.

0,3%, stručnim, naučnim, inovacionim i tehničkim delatnostima 6,66%, a u umetnosti, zabavi i rekreaciji 2,97%.²⁶⁴

Nemogućnost zaposlenja lokalnog stanovništva u inostranim predstavništvima, koje donosi viši dohodak, uslovljava mali broj potencijalnih kreatora tražnje za džentrifikacijskim rezidencijalnim modelom u poređenju sa drugim postsocijalističkim gradovima. Osim toga, ne formira se značajan segment inostranih aktera kao generatora tražnje usled niskoh stopa stranih investicija. U Beogradu je samo 6,1% zaposlenih u stranim firmama, među kojima je tek svaki peti stručnjak (20,6%). Iako struktura delatnosti pokazuje pomeranja ka uslugama i manju zastupljenost primarnog i sekundarnog sektora, nizak BDP i struktura privredne delatnosti (Radonjić, 2012) pokazuju nerazvijenost postindustrijske ekonomije, a time i kreativne i servisne klase.

Sredinom 2000. godine, kada se politička i ekonomska situacija stabilizovala realizovane su investicije u manje luksuzne rezidencijalne objekte koji imaju formu ograđenih zajednica (Oaza i Panorama na Dedinju²⁶⁵). Zatim izgrađeni su i veći stambeni kompleksi dalje od centra grada koji su delom finansirani stranim kapitalom: Belville na Novom Beogradu (2000 jedinica) i Golf Kurs Oaza u Surčinu (6000 jedinica) (Hirt, Petrović, 2011). Realizaciju ovakvih većih projekata podstakao je porast tražnje, očekivani stanovnici *Bellville* i *Golf Course Oasis* bili su stranci. Ambassade i banke su bile zainteresovane da rentiraju stambene objekte za svoje zaposlene u zgradama koje imaju kontrolisani prilaz (Hirt, Petrović, 2011). Međutim, ekonomska situacija uslovljava je pad tražnje²⁶⁶, tako da se u narednom periodu ponovo planiraju manji kompleksi (podaci Colliers za 2013. godinu).

²⁶⁴ BDV po delatnostima 2016. za beogradski region: Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo (1,8%); Rudarstvo; prerađivačka industrija; snabdevanje električnom energijom, gasom i parom i snabdevanje vodom i upravljanje otpadnim vodama (16,8%); Državna uprava, odbrana i obavezno socijalno osiguranje; obrazovanje i zdravstvena i socijalna zaštita (10,8%); Stručne, naučne, inovacione i tehničke delatnosti i administrativne i pomoćne uslužne delatnosti (10,1%); Finansijske delatnosti i delatnost osiguranja (6,3%); Građevinarstvo (5,4%); Trgovina na veliko i malo, popravka motornih vozila; saobraćaj i skladištenje i usluge smeštaja i ishrane (24,2%); Poslovanje nekretninama (sa imputiranom rentom) (10,1%); Informisanje i komunikacije (11,8%) i Umetnost, zabava i rekreacija; ostale uslužne delatnosti; delatnost domaćinstva kao poslodavca i delatnost eksteritorijalnih organizacija i tela (2,8%) (Izvor: Radni dokument. Regionalni bruto domaći proizvod. Regioni i oblasti Republike Srbije, 2016. RZS)

²⁶⁵ Lokalni investitor *City Real Estate* i Meridin Balkans.

²⁶⁶ I 5 godina nakon izgradnje u Belvilu nisu svi stanovi bili prodati.

Analiza tržišta nekretnina u Beogradu pokazuje, sa jedne strane, da visoka cena kvadrata novoizgrađenog stambenog prostora²⁶⁷ na boljim lokacijama taj prostor čini dostupnim samo pripadnicima elite²⁶⁸. Sa druge strane, cena stambenog prostora i ostalih objekata nigde nije dovoljno niska da bi podstakla pionirske poduhvate konverzije ili adaptacije prostora, i dovela do koncentracije umetnika ili LGBT populacije (koja je posebno u lošem položaju u pogledu mogućnosti da u prostoru izrazi svoj životni stil). Mala tražnja na beogradskom tržištu nekretnina utiče na pad cena novogradnje, mada i pored pada prodajnih cena stanova 2010. godine za 15-20% u odnosu na period od pre dve godine²⁶⁹ (podaci Colliers), i dalje se radi o visokoj ceni kvadrata.

U literaturi koja se bavi fenomenom džentrifikacije u zapadnim gradovima, zbog stepena njihove ekonomske razvijenosti, postojanje materijalnih sredstava koja omogućavaju da stanovanje bude u sferi izbora, posebno se ne ističe kao neophodan uslov. Iako se u Srbiji u periodu nakon 2000. godine materijalni položaj stručnjaka poboljšao u odnosu na devedesete, povećanje je bilo nedovoljno da stanovanje postane pitanje izbora za većinu njih. Osim toga, uslovi života su se pogoršali 2012. u odnosu na 2003. godinu, tako da je pogoršanje materijalnog položaja vidljivo za sve slojeve, osim najvišeg (Cvejić, 2012: 149, Manić, 2013: 24). U kategoriji stručnjaka, samozaposlenih, nižih rukovodilaca i slobodnih profesija sa VSS pretežno je zastupljen niži srednji i srednji materijalni položaj (71,8%), a niži srednji je najprisutniji (38,4%) (Manić, 2013: 23). U Beogradu je materijalni položaj ovog sloja nešto viši jer 36,4% ima srednji materijalni položaj a 24,2% viši srednji, ali je i to nedovoljno kako bi odabir stambene lokacije bio u sferi izbora. Navedeni podaci pokazuju da postoje strukturna ograničenja za iniciranje procesa džentrifikacije. Ni realizovana privatizacija stambenog sistema nije povećala stambenu mobilnost²⁷⁰ jer dominacija vlasničkog sektora ne doprinosi čestom menjanju stambenog prostora (Petrović, 2004c).

²⁶⁷ Raspon prosečne prodajne cene novogradnje u evrima: Voždovac (1500-1700); Vračar (2300-2500); Zvezdara (1650-1850); Zemun (1200-1400); Novi Beograd (2300-2600); Palilula (1700-1900); Stari Grad (3000-3300); Čukarica (2000-2300) i Savski venac (2300-2700) Izvor: Colliers Pregled tržišta nekretnina, 2011.

²⁶⁸ Za četiri godine stanovi u stambenom kompleksu Građevinske direkcije Srbije na prostoru bivše kasarne na Voždovcu nisu rasprodati tako da je cena kvadrata morala biti snižena na 980 e/m² (za neke stanove).

²⁶⁹ Pad cena prisutan je u svim opštinama: Čukarica 10%, Stari grad 8,25%, Savski venac 7,25%, Novi Beograd 6,85%, Voždovac 6,75%, Vračar 6,15%, Palilula 5,55%, Zemun 5,35% i Zvezdara 3,75% (Colliers Pregled tržišta nekretnina, 2011).

²⁷⁰ Tokom socijalističkog perioda bila je niska stambena mobilnost stanovništva na nivou grada koja je posledica stambene politike.

U Beogradu postoje izvesni primeri konverzije prostora (Beton hala, KPGT, BIGZ, KC grad, projekti u Savamali, Ciglana...), u kojima se devastirani (industrijski) prostori revitalizuju uz pomoć kulture, prvenstveno stvaranjem kulturnih centara. Kako oni ne sadrže i rezidencijalnu funkciju, može se zaključiti, kao i u slučaju drugih postsocijalističkih gradova, da u Beogradu nije prisutna pionirska džentrifikacija. Međutim, ovi projekti utiču na stvaranje alternativnih kulturnih prostora koji doprinose drugačijem korišćenju urbanog prostora i vođenju drugačijeg životnog stila. Kako džentrifikacija nije dovoljno istraživana, potrebno je u prostoru identifikovati promene koje se povezuju sa džentrifikacijom, i zatim primenom kvalitativne metodologije ispitivati da li je došlo do promena u životnom stilu stanovnika tih objekata.²⁷¹ Neophodno je sprovođenje istraživanja koje će se prvenstveno baviti stilovima života, kako bi se dobili precizniji uvidi o uticaju vrednosti na različite životne stilove, i utvrditi šta su dominantni činioci njihove nediferencijacije (strukturna – materijalna ograničenja ili specifične vrednosti, isl.).²⁷² U nastavku će biti analiziran projekat Beograd na vodi kao primer profitabilne džentrifikacije koja radikalno transformiše centralni gradski prostor.

Beograd na vodi – primer profitabilne džentrifikacije

Područje Savamale u Beogradu²⁷³ poslednjih godina revitalizovalo se uključivanjem kulturnih sadržaja, pa se može uočiti da ta prostorna transformacija donekle podseća na pionirsku fazu džentrifikacije. Ona, međutim, nije podstaknuta samostalnim akcijama pojedinaca niti sadrži adaptaciju stambenih objekata, što su osobenosti pionirske faze u zapadnim gradovima. U slučaju Savamale radi se o jednom specifičnom procesu u koji je u otvaranje kulturnih centara, mesta za kulturu i zabavu (kafića, barova, klubova) i organizovanje različitih akcija uključen treći sektor uz podršku lokalnih vlasti²⁷⁴ i privatnog sektora (mali preduzetnici)²⁷⁵. Na ovom

²⁷¹ U zapadnim gradovima trend „povratka u centar grada” počiva i na promeni životnog stila, tako da u analizi džentrifikacije ne treba izgubiti iz vida tu veoma važnu dimenziju.

²⁷² Naime, za razliku od Praga i Budimpešte, u Beogradu suburbije i dalje ne konkurišu centru kao poželjna lokacija za život.

²⁷³ O istorijskom razvoju savskog priobalja i planovima za njegovu rekonstrukciju više u Dajč, 2012. i Kadijević, Kovačević, 2016.

²⁷⁴ Više o uloji lokalnih vlasti, prvenstveno opštine Savski venac, i stranih fondova u Jocić, Budović, Winkler, 2017. Kako autori ističu nije postojao zvanični plan o revitalizaciji Savamale, ali je ta ideja nastala 2006. godine (Jocić, Budović, Winkler, 2017: 129).

²⁷⁵ Privatni sektor ne investira u stambene objekte, već u aktivnosti u vezi sa umetnošću, kulturom i zabavom.

prostoru se donekle može govoiti i o prelazu „pionirske” u profitabilnu džentrifikaciju, iako se radi o specifičnoj transformaciji, po uzoru na pionirsku. Može se uočiti isti trend prelaza uslovno „pionirske” u profitabilnu džentrifikaciju realizacijom projekta Beograd na vodi na tom prostoru.

Akcija gradske institucije kulture, Doma omladine Beograda – pretvaranje napuštenog skladišta Nolita u kulturni centar Magacin²⁷⁶ (2007), može se uzeti kao početak revitalizacije tog dela grada. Nakon toga, otvaraju se i mnogi drugi prostori: Kulturni centar Grad²⁷⁷ (Evropski centar za kulturu i debatu)²⁷⁸ (2009), multifunkcionalni prostor *Mixer house* (2012), Nova Iskra (2012) ... Takođe, u okviru projekta *Urban incubator: Belgrade*²⁷⁹ koji je pokrenuo Gete institut, organizovan je niz akcija²⁸⁰. Mikser Festival se od 2012. do 2016. održavao u Savamali²⁸¹; realizovan je i program urbane transformacije: *Savamala Civic District* (više u Cvetinovic, Kucina, Bolay, 2013). Otvaranje raznih objekata i organizovanje različitih programa i aktivnosti skrenulo je pažnju na Savamalu, koja postaje, između ostalog, i turistička atrakcija. U domaćim i inostranim medijima postepeno se stvara slika tog dela grada kao mesta kreativnosti, kulture, noćnog života i zabave.

Kako se radi o veoma atraktivnoj lokaciji u gradu, i ranije su postojale ideje i planovi o njenoj obnovi i oživljavanju, ali nije došlo do njihove realizacije.²⁸² Planirani projekat Beograd na vodi predstavlja kombinaciju komercijalnog i rezidencijalnog luksuznog prostora. Reč je o stranoj investiciji kojoj su nacionalne i lokalne vlasti pružile jasnu podršku. Njegova realizacija značajno će transformisati taj deo grada kroz proces profitabilne džentrifikacije. Izgrađeni objekti će biti namenjen pripadnicima elite i stranim državljanima, što je u skladu sa nalazima u drugim postsocijalističkim

²⁷⁶ Prostor je namenjen izložbama, predavanjima i drugim kulturnim sadržajima.

²⁷⁷ KC grad otvoren je u objektu starog magacina iz 1884. godine, predstavlja primer konverzije industrijskog u kulturni prostor uz očuvanje autentičnosti prostora. U njemu se održavaju se radionice, konferencije, koncerti, izložbe, filmske projekcije, književne večeri itd.

²⁷⁸ Partneri Opština Savski venac i Felix Meritis – nezavisni evropski centar za umetnost, kulturu i nauku (Amsterdam, Holandija). <http://www.gradbeograd.eu/partneri.php>, pristupljeno 10.3.2018.

²⁷⁹ <http://www.goethe.de/ins/cs/bel/prj/uic/sav/enindex.htm>, pristupljeno 9. 3. 2018.

²⁸⁰ Više o projektu Urbani inkubator u Cvetinovic, Kucina, Bolay, 2013.

²⁸¹ Mikser festival se 2017. vraća u silose nekadašnjeg Žitomlina na donjem Dorćolu, lokaciju na kojoj je i počeo.

²⁸² Kako se Savamala nalazi na centralnoj lokaciji, tim prostorom su se bavili skoro svi Generalni urbanistički planovi (GUP 1923, GUP 1950, GUP 1972, GP 2003 (izmene/dopune 2005, 2007, 2009, 2014) i GUP 2016) (Cvetinović, Maričić, Bolay, 2016).

gradovima u kojima su stranci nosioci tražnje, mada je pitanje da li je u ovom slučaju procenjena tražnja realna.

Plan revitalizacije projekat Beograd na vodi / Belgrade Waterfront predstavio je investitor, kompanija *Eagle Hills*, u januaru 2014. godine. Projekat se odnosi na desnu obalu Save, obuhvata površinu od oko 100 hektara zemljišta između Beogradskog sajma i Brankovog mosta, reke Save i Savske ulice. Vrednost ovog investicionog poduhvata procenjena je na oko 2,8 milijardi evra, a planira se izgradnja preko 1,5 miliona kvadrata stambenog, poslovnog, komercijalnog prostora i prostora za kulturne/umetničke i sportske sadržaje.²⁸³

Saradnja nacionalnog i lokalnog nivoa vlasti i internacionalnog privatnog kapitala potvrđena je potpisivanjem ugovora između predstavnika nacionalnih i lokalnih vlasti i kompanije *Eagle Hills*²⁸⁴ o izgradnji Beograda na vodi 26. aprila 2015. godine.²⁸⁵ Na zvaničnom sajtu investitora²⁸⁶ najavljuje se izgradnja više od 6.000 luksuznih stanova; 24 centra sa poslovnim prostorom; Kule Beograd, građevine sa oko 40 spratova visine, preko 160 metara, koja će biti najviši hotel i stambena zgrada u Srbiji; 8 hotela; Sava Promenade – dugačke 1,8 km; BW Galerije, nove trgovinske četvrti u centru *Belgrade Waterfronta*, za koju se planira da će postati glavna destinacija u regionu za kupovinu, zabavu i odmor; Parka Beograd i kulturnih i umetničkih centara²⁸⁷. Izgradnja kompleksa počela je 27. septembra 2016. izgradnjom visoke kule koja se predstavlja kao simbol projekta, i ima ambiciju da postane novi simbol Beograda.²⁸⁸ Tom događaju su prisustvovali najviši predstavnici nacionalnog i lokalnog nivoa (predsednik vlade i gradonačelnik Beograda) i vlasnik Igl Hilsa. Tada je objavljeno da će se četrdesetdvspratna kula visine 168 metara²⁸⁹ zvati kula Beograd.²⁹⁰

²⁸³ <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1276219>, pristupljeno 10.3.2018.

²⁸⁴ Sedište kompanije je u Abu Dabiju, u Ujedinjenim Arapskim Emiratima.

²⁸⁵ Ugovor su 26. aprila 2015. godine potpisali direktor kompanije Igl Hils, potpredsednica vlade i ministarka građevinarstva, saobraćaja i infrastrukture Zorana Mihajlović i direktor preduzeća „Beograd na vodi“ Aleksandar Trifunović <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/13/ekonomija/1900785/potpisan-ugovor-za-beograd-na-vodi-vredan-35-milijardi-evra.html>, pristupljeno 11.3.2018.

²⁸⁶ <https://www.eaglehills.com/sr/our-developments/serbia/belgrade-waterfront/master-plan>, pristupljeno 28. 4. 2018.

²⁸⁷ Na sajtu nije navedeno o kojim centrima se radi i koji će biti sadržaji u njima.

²⁸⁸ <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/5/Економија/2051831/Постављен+камен+темељац+за+”Београд+на+води”.html>

²⁸⁹ Luksuzni hotel će zauzimati 20 spratova, biće 222 luksuzna stana i restoran sa vidikovcem.

²⁹⁰ <http://www.politika.rs/scc/clanak/353152/Postavljen-kamen-temeljac-za-Kulu-Beograd>

Potpisivanju ugovora o izgradnji između predstavnika nacionalnih vlasti i investitora prethodilo je prilagođavanje institucionalnog okvira predloženom projektu koje omogućava njegovo izvođenje. U periodu od maja 2014. do aprila 2015. promenjeni su urbanistički propisi koji su ograničavali predlog investitora.

Vlada Republike Srbije usvojila je na sednici 1. maja 2014. godine zaključak kojim se Projekat uređenja dela priobalja Beграда *Beograd na vodi* utvrđuje kao projekat od značaja za Republiku Srbiju. Zatim su u julu 2014. predložene izmene i dopune Generalnog plana Beograda, u kojima se navodi potreba da se preispitaju: pravila sprovođenja predmetnog plana (obaveza izrade konkursa i javnih stručnih provera za pojedinačne lokacije), mogućnosti za izgradnju visokih objekata na celoj teritoriji grada i planirane namene na području Savskog amfiteatra, naročito izmeštanje železničkog saobraćaja (IDGPB2021, 2014: 2).

Usvojenim izmenama i dopunama Generalnog urbanističkog plana 2021²⁹¹ van snage su stavljene regulative o maksimalnoj spratnosti objekata u Beogradu (visina i spratnost objekata koje su definisane u pravilima za visinu objekata, mogu se povećati kroz izradu Plana detaljne regulacije), zaštita vizure starog dela grada i neophodnost organizovanja međunarodnog konkursa za izradu plana za važne gradske lokacije²⁹². Naime, ukoliko Vlada Republike Srbije utvrdi neku od lokacija kao lokaciju od značaja za Republiku Srbiju, za takvu lokaciju nije obavezna izrada konkursa.

Vlada RS donela je 3. juna 2014. godine Odluku o izradi Prostornog plana područja posebne namene uređenja dela priobalja grada Beogarađa – područje priobalja reke Save za projekat Beograd na vodi.²⁹³ Proces koji je omogućio izvođenje projekta završen je 8. aprila 2015. godine kada Narodna skupština donosi *lex specialis* o Beogradu na vodi: Zakon o utvr-

²⁹¹ Skupština grada Beograda u septembru usvojila je izmene GUPa.

²⁹² Izbrisan je stav: „Teritorija Savskog amfiteatra i dela novobeogradskog centra sa druge strane reke se u početnoj fazi jedinstveno rešavaju, kao budući gradski centar najvišeg ranga, putem međunarodnog konkursa, kako bi se uspostavila logična vizuelna i kontekstualna veza između poteza javnih prostora beogradske i novobeogradske strane, bez obzira na različite mogućnosti i kasnije nezavisne faze realizacije i posebne konkurse u dva dela budućeg centra. Površina otvorenih javnih prostora na obe strane (ulice, trgovi, skverovi, parkovi, kejovi) je oko 50% cele teritorije. Prostor na obe obale je namenjen poslovanju i ekskluzivnom stanovanju, sa odnosom površina 1:1.”

²⁹³ Uredba o utvrđivanju Prostornog plana područja posebne namene uređenja dela priobalja grada Beograda – područje probalja reke Save za projekat „Beograd na vodi” doneta je 31.12.2014. <http://www.rapp.gov.rs/Storage/Global/Documents/2015/UREDBE/BGD-tekst%20plan-usvojen.pdf>.

divanju javnog interesa i posebnim postupcima eksproprijacije i izdavanja građevinske dozvole radi realizacije projekta Beograd na vodi.²⁹⁴

Početak realizacije projekta Beograd na vodi doveo je do raseljavanja stanovništva i izmeštanja sadržaja iz Savamale. Sa prostora savskog priobalja raseljeno je 234 porodice²⁹⁵, u aprilu 2016. iseljen je Centar za pomoć izbeglicama Miksalište²⁹⁶, a nasilno je srušeno više od 1000 kvadrata poslovnog prostora u Hercegovačkoj, Mostarskoj ulici i Ulici Braće Krsmanović. Neki od klubova sele se u Skadarmalu.²⁹⁷ Mikser Haus se završava u maju 2017, a kao razlog se navodi kontinuirano povećanje mesečne zakupnine.²⁹⁸

Predlog projekta Beograd na vodi nakon predstavljanja javnosti doživeo je niz kritika stručne javnosti i stanovnika. Inicijalni odbor za arhitekturu i urbanizam Odeljenja likovne i muzičke umetnosti Srpske akademije nauka i umetnosti uputio je primedbe Republičkoj agenciji za prostorno planiranje²⁹⁹ (oktobar 2014), Akademija arhitekture Srbije³⁰⁰ usvojila je Deklaraciju o Beogradu na vodi (mart 2015)³⁰¹, održana je i tribina: Ispod površine Beograda na vodi (oktobar 2014). Negativne posledice projekta i kritika različitih njegovih aspekata odnose se na: izmenu institucionalnog okvira, društveno-ekonomske i arhitektonsko-urbanističke posledice i infrastrukturne probleme.

Sa pravnog aspekta usvojeni *lex specialis* smatra se štetnim, neustavnim i suprotstavljen osnovnim načelima međunarodnog prava. I da se ne dovodi u pitanje ekonomski interes realizacije ovog projekta za zemlju, on ne sadrži u dovoljnoj meri objekte za opštu upotrebu, za čiju izgradnju

²⁹⁴ <http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/lat/pdf/zakoni/2015/547-15%20lat.pdf>.

²⁹⁵ <https://www.danas.rs/drustvo/timotijevici-i-bez-vode-brane-svoju-kucu/>, pristupljeno 23.2.2018.

²⁹⁶ <https://www.slobodnaevropa.org/a/beograd-izbeglice-miksalište/27699370.html>, pristupljeno 23.2.2018.

²⁹⁷ U martu 2016. godine na prostoru nekadašnje pivare nastavljaju sa radom neki kafići i klubovi iz Savamale „Kenozoik”, bivši „Peron” i „Dvorištanje”.

²⁹⁸ <http://house.mikser.rs/dovidenja-savamala/>, pristupljeno 22.2.2018.

²⁹⁹ Primedbe i sugestije na Nacrt prostornog plana područja posebne namene uređenja dela priobalja grada Beograda – područje priobalja reke Save za projekat Beograd na vodi.

³⁰⁰ Nezavisna naučno-umetnička asocijacija istaknutih stvaraoca iz oblasti arhitekture, urbanizma, istorije i teorije arhitekture.

³⁰¹ <http://aas.org.rs/wp-content/uploads/2015/03/Deklaracija-AAS-o-Beogradu-na-vodi-05.-mart-2015..pdf> pristupljeno 9.1.2018.

postoji javni interes, već su to prvenstveno komercijalni sadržaja, i kao takvi namenjeni su prodaji.³⁰²

Akademija arhitekture Srbije u donetoj deklaraciji ukazuje na kršenje i menjanje urbanističkih planova, i predlaže hitno obustavljanje projekta. U deklaraciji se ističe: „Izvršne vlasti Republike i Grada prinudile su sve, i stručnjake-nameštenike i beogradske odbornike, na strahovito opasne izmene odredaba Generalnog urbanističkog plana. Iz njega je izbačena najvažnija odrednica za ovu lokaciju, da ovaj centralni deo Savskog amfiteatra, pojas neposredno uz reku u dubini od 300 metara na desnoj obali, može biti izgrađen za pretežno javnu namenu i to objektima ograničene spratnosti. Mimoilazeći mišljenje široke stručne javnosti i građana, nije zaštićeno priobalje kao opšte dobro koje se mora poštovati i čuvati od svake zloupotrebe (...)”.³⁰³ I u primedbama koje je iznela SANU navodi se da je izostala saradnja domaćih stručnjaka i da su institucije samo u ulozi izvršitelja.

Posebno se ističe da Zakon o utvrđivanju javnog interesa i posebnim postupcima eksproprijacije i izdavanja građevinskih dozvola radi realizacije izgradnje projekta Beograd na vodi, kao javni interes utvrđuje izgradnju poslovno-stambenog kompleksa Beograd na vodi (član 2).

Naglašava se da će izvođenje projekta narušiti simboličku sliku grada, i imati značajne posledice na infrastrukturu tog područja i njegove okoline. U Deklaraciji se kritikuje ideja stvaranja novog imidža Beograda izgradnjom kule Beograd: „Od samog početka projekta Beograd na vodi spominje se novi identitet Beograda. Postavljamo pitanje: ko ga je naručio, ko ga je profilisao i kako se odnosi prema Beogradu kog svi znamo, jednom od najstarijih, kontinuirano nastanjenih mesta Evrope? Pritom, arhitektura koja se nudi projektom viđana je svuda po svetu, nikakvog tu identiteta nema”.³⁰⁴

U komentarima SANU ističe se da su planirani objekti u sukobu sa osnovnim topografskim i morfološkim karakteristikama ambijenta jer potpuno prekrivaju najveći deo panorame beogradskog grebena, i skoro sva markantna mesta koja čine istorijski identitet Beograda. Svojom visinom znatno su iznad kota Terazajske grede, Slavije, Bulevara kralja Aleksandra i Vračarskog platoa, osim toga vizuelno će Beograd potpuno

³⁰² http://www.danas.rs/danasrs/drustvo/pravo_danas/advokati_projekat_quotbeograd_na_vodiquot_neustavan_1118.html?news_id=299519 pristupljeno 10.1.2018.

³⁰³ <http://aas.org.rs/wp-content/uploads/2015/03/Deklaracija-AAS-o-Beogradu-na-vodi-05.-mart-2015..pdf> pristupljeno 9.1.2018.

³⁰⁴ <http://aas.org.rs/wp-content/uploads/2015/03/Deklaracija-AAS-o-Beogradu-na-vodi-05.-mart-2015..pdf> pristupljeno 9.1.2018.

odvojiti od vode pretvarajući ga u zaleđe gigantskih struktura.³⁰⁵ Izgradnjom kompleksa stvoriće se izolovana celina prevelike gustine poslovnog i stambenog prostora.

U kompleksu je planirano da stanuje 14000 ljudi i radi preko 12000 zaposlenih. Kako se centar grada već suočava sa infrastrukturnim problemima, posebno je pitanje kako će se sa dodatnim opterećenjem nositi postojeći kapaciteti. U primedbama SANU posebna pažnja se posvećuje saobraćajnim rešenjima i infrastrukturi: dodavanje opterećenja ovako velikih kao što je to predviđeno planom (uz pretpostavku potpunog rastećenja od teretnog saobraćaja u koridoru Karađorđeva-Savska – Bulevar vojvode Mišića) bez ozbiljnih intervencija na saobraćajnom sistemu grada posledice bi mogle biti porazne. Planirani poslovni i stambeni sadržaji privlačiće i emitovaće kretanja nesrazmerno veća od onih koje može da primi planirana mreža.³⁰⁶

Kritikuje se i cena stambenog prostora, najavljena najniža cena kvadrata je 2500 evra, dok je cena najjeftinijeg stana 156000 evra.³⁰⁷ Predviđene cene nedvosmesleno ukazuju da će stambeni prostor biti dostupan samo pripadnicima elite i strancima. U primedbama SANU ukazuje se da nije prikazano na osnovu čega je izračunata količina namenjena stanovanju, niti kome je namenjena ovakva struktura stanova (kakva je korist za grad Beograd ili Republiku Srbiju).³⁰⁸

Osim toga, navodi se da će male i srednje trgovinske radnje biti ugrožene izgradnjom velikog tržnog centra. Predlaže se planiranje posebnih mesta na kojima se mogu organizovati domaće tržnice (pijace za zadruge i individualne proizvođače i prodavce), pojedinačni mali servisi, zanatske radnje i usluge, kako bi grad uticao na razvoj i održavanje taknih centralnih aktivnosti. Upućuje se i primedba da kompleks ne sadrži dovoljno zelenih površina i trgova. Javnim prostorima, parkovskim i drugim zelenim povr-

³⁰⁵ Visoke strukture u Beogradu na vodi dostižu nadmorsku visinu od 175 m (75+100) dok je Terazijski plato na koti 117 m, Slavija 119 m, a Crveni krst na 157 m. Primedbe i sugestije na Nacrt prostornog plana područja posebne namene uređenja dela priobalja grada Beograda – područje priobalja reke Save za projekat Beograd na vodi, str 16.

³⁰⁶ Primedbe i sugestije na Nacrt prostornog plana područja posebne namene uređenja dela priobalja grada Beograda – područje priobalja reke Save za projekat Beograd na vodi, str. 8-9.

³⁰⁷ https://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2016&mm=09&dd=21&nav_id=1179096 pristupljeno 9.1.2018.

³⁰⁸ Primedbe i sugestije na Nacrt prostornog plana područja posebne namene uređenja dela priobalja grada Beograda – područje priobalja reke Save za projekat Beograd na vodi, str. 13.

šinama, izuzetno važnim sadržajima i namenama, plan Beograd na vodi ne posvećuje ni približno dovoljno pažnje.³⁰⁹

Pored stručne javnosti, i građani iskazuju kritiku i nezadovoljstvo predloženim projektom. Posebno se izdvaja Inicijativa Ne da(vi)mo Beograd³¹⁰ koja je pratila ceo proces Projekta Beograd na vodi.³¹¹ Najveću reakciju javnosti izazvao je događaj u noći između 24. i 25. aprila 2016. godine u Savamali kada je maskirana grupa osoba korišćenjem mehanizacije srušila objekte gde je planirano da se gradi Beograd na vodi. Nasilno rušenja objekata u Hercegovačkoj ulici presudno je uticalo da se stanovništvo više uključi u proteste. Broj učesnika na protestima tokom leta 2016. godine, prema različitim procenama, bio je između 5000 i 25000.

Realizacija projekta Beograd na vodi pokazuje dominaciju investitorskog urbanizma. U ovom slučaju bili su prisutni kritika stručne javnosti i građanske inicijative protiv predloženog projekta. Nemogućnost da u nekoj meri utiču na njegovo sprovođenje pokazuje koliko su drugi akteri, osim političkih i ekonomskih, irelevantni u usmeravanju razvoju grada.

³⁰⁹ Primedbe i sugestije na Nacrt prostornog plana područja posebne namene uređenja dela priobalja grada Beograda – područje priobalja reke Save za projekat Beograd na vodi, str. 14.

³¹⁰ Ova Inicijativa je nastala iz organizacije civilnog društva „Ministarstvo prostora”, koja se od 2011. godine bavi urbanom transformacijom Beograda i drugih gradova u Srbiji i zalaže za odgovorno korišćenje javne svojine, <https://issuu.com/ministarstvoprostora/docs>, pristupljeno 12. 2. 2018.

³¹¹ Inicijative Ne da(vi)mo Beograd ukazivala je na netransparentnosti donošenja odluka. Prva akcija koju su organizovali bilo je učešće na sednici Gradske skupštine na kojoj se odvijala javna rasprava o izgradnji „Beograda na vodi”. Nakon toga, protestovalo se prilikom potpisivanja Sporazuma 26. aprila 2015. godine, http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2015&mm=04&dd=26&nav_id=985118 pristupljeno 12.2.2018.

ZAKLJUČAK

U prethodnim poglavljima analizirani su koncepti koji pripadaju opštoj i urbanoj sociologiji, i koriste se u proučavanju različitih aspekata fenomena džentrifikacije. Fenomen se pokazao kao previše diverzifikovan u svojim manifestacijama da bi mu se moglo pristupiti iz samo jedne perspektive. Kompleksnost fenomena, koji je refleksija sve složenije društvene stvarnosti, tako omogućava primenu različitih socioloških pristupa (neomarksističkog i neoveberijanskog) i koncepata. Analizirani materijal pored kombinovanja teorijskih pristupa ukazuje i na važnost prožimanja nivoa analize.

Osnovna namera je da se pokaže važnost kombinovanja pristupa ponude koji polazi od strukturne uslovljenosti džentrifikacije (rentnog jaza) i akterske perspektive koja polazi od tražnje za džentrifikovanim prostorima, koju stvara nova srednja klasa (kreativna i servisna). Svođenje procesa džentrifikacije samo na drugačiji životni stil pokazalo se kao nedovoljno za celovito objašnjenje fenomena jer se ne osvetljavaju društveno-ekonomske promene koje su uslovile pluralizaciju životnih stilova, kao i sve veći značaj kulture u urbanoj ekonomiji, tj. nastanak postmodernog grada. Takođe, uvažavanje i strukturne i akterske dimenzije, odnosno kontekstualizacija fenomena džentrifikacije omogućava da se pojam odredi preciznije, pre svega u odnosu na bliske, ali ipak opštije pojmove urbane obnove i urbane revitalizacije.

Posebni ciljevi rada se odnose na procenu doprinosa mnogih socioloških teorija (Lefevr, Burdije, Harvi, Smit, Zuki, Lej, Bridž) i koncepata (ponuda, tražnja, klasa, životni stil, kapitali, urbanitet) u razumevanju procesa džentrifikacije. Neophodno je istaći da Lefevrove ideje pružaju mnogo više mogućnosti nego što su do sada korišćene u analizi džentrifikacije. Naime, džentrifikacija se realizuje u apstraktnom prostoru, u kome je nova reprezentacija prostora (posebni rezidencijalni objekti u centru grada) namenjena srednjoj klasi. U džentrifikovanim susedstvima, osim što se menjaju materijalne prostorne prakse stanovnika ka novim reziden-

cijalnim objektima i mestima potrošnje, dolazi i do promena u prostornoj reprezentaciji – kako džentrifikatori i „drugi” opažaju i žive susedstvo. Primena Lefevrovih prostornih dimenzija na džentrifikaciju omogućava iznijansirano sagledavanje svakodnevnih iskustava (odnos zamišljenog, opaženog i življenog prostora) stanovnika, zaposlenih, potisnutih i posetilaca džentrifikovanih prostora. Osim toga, pokazuje kako se povećavaju zahtevi isključenih iz ovih prostora i procesa da ostvare svoje pravo na grad. Prelaz pionirske u profitabilnu džentrifikaciju može da se posmatra kao prostorna reprezentacija koja postaje reprezentacija prostora jer su se uključili i akteri iz privatnog i javnog sektora. Harvi smatra da se u okviru prostorne reprezentacije mogu stvarati nova značenja i prostorne prakse (Harvey, 1994), što čine pioniri džentrifikacije stvarajući drugačiji simbolički prostor, čiji „model” kasnije preuzimaju akteri ponude.

Analizirajući mobilnost globalnog kapitala, i težnju za uspostavljanjem monopolske rente, Harvi zaključuje da kapital uvažava jedinstvenost, autentičnost i originalnost lokalnih sadržaja. Pored težnje ka standardizaciji, kapital podržava i diferencijaciju prostora na lokalnom nivou jer se iz osobnosti određenog prostora prisvaja višak vrednosti. Iako, i dalje dominantno iz strukturne perspektive Harvi razmatra nastanak džentrifikacije, može se uočiti prelaz ka akterskoj perspektivi, tj. razumevanju delovanja prvih džentrifikatora, i njihovog nastojanja da postignu osobenost u urbanom prostoru. Burdijeova teorija – habitus, životni stili, ukus i kulturni kapital (institucionalni, objektivizovani i otelovljeni) – ostvarila je najveći uticaj na analizu ponašanja džentrifikatora, uz izvesne modifikacije koje unose Lej i Bridž. Artistička imaginacija, uz napuštanje konvencija srednje klase, može voditi estetizaciji susedstva, odnosno džentrifikaciji prostora. Iako prema Burdijeu polje kulturne produkcije zauzima podređeni položaj na dominantnoj osi klasnih odnosa, u sopstvenom polju estetska dispozicija ima izvesnu autonomiju, posebno kriterijumi za prepoznavanje i prestiž (Ley, 2003), što omogućava da se džentrifikacija posmatra kao novi oblik razlikovanja (Bridge, 2001b). Vidljivost estetskih praksi i okrenutost modi tako se predstavljaju kao suština džentrifikacijske estetike (Bridge, 2001b), što je posebno izraženo u procesu profitabilne džentrifikacije. Ovakva praksa je na tragu Veblenovog zaključka da je potrošnja ugledna ako je rasipnička i upadljiva. Performativnost refleksivnih praksi frakcije nove srednje klase podržava pozornica na kojoj se performans odigrava, a to je centralni gradski prostor.

Bridž tumači Burdijeovu teoriju na jedan od mogućih načina, koju u analizi džentrifikacije povezuje sa teorijom racionalne akcije, smatrajući da je tako moguće menjanje habitusa. U procesu džentrifikacije uspostavlja se novi habitus jer je džentrifikacija rezultat odgovora na nove ekonomske

uslove (obezvređeno gradsko zemljište, uslovi investiranja i promene na tržištu rada), i mogućnosti koje se rađaju iz prethodnih dispozicija klasnog habitusa. Svesni izbori džentrifikatora u fizičkoj i društvenoj okolini, iako ih na početku vrši tek nekoliko pripadnika srednje klase, razvijaju se u skup praksi koje postaju fokusna tačka šireg klasnog habitusa. Preko privlačne moći fokusnih tački, ti svesni izbori u određenim trenucima imaju veliki uticaj na prakse koje slede. Bridž smatra da je džentrifikacija specifična za najrazvijenije gradove jer džentrifikacijski habitus nije dostupan u gradovima sa nerazvijenom servisnom klasom, kao ni u gradovima u kojima je deindustrijalizacija bila isuviše velika, tj. u kojim su ekonomski uslovi drugačiji (Bridge, 2001b).

Osim što se posmatra kao strategija pojedinca, džentrifikacija se analizira i kao strategija razvoja preduzetničkog grada – kreativnog grada (Florida, 2002). Florida ukazuje na nastanak kreativnog grada usled porasta i prostorne koncentracije kreativne klase. Naime, iz ove perspektive džentrifikovana susedstva se sagledavaju kao privlačna mesta za život, kao prednost grada koja privlači nove stanovnike, takođe, pripadnike kreativne klase (Florida, 2002, 2005).

U literaturi se izvesna pažnja posvećuje određenju klasnog položaja džentrifikatora, ali je sam odnos džentrifikacije i klasnog konstituisanja nedovoljno teorijski analiziran. Za džentrifikatore se obično navodi da su pripadnici (više) srednje klase – servisne i/ili kreativne. Društveni položaj džentrifikatora i klasnih odnosa određuje se zavisno od teorijskog pristupa, a samo određenje srednje klase neodvojivo je od shvatanja društvene strukture. Tako, Smit prihvata Rajtovo definisanje nove srednje klase (pomoću poslova), prema kome srednja klasa zauzima kontradiktorno mesto u okviru odnosa eksploatacije, dok prema Karčediju srednja klasa obuhvata funkcije kapitala i rada (globalni kapital – kolektivni radnik). Sledeći navedeno, može se smatrati da džentrifikacija obuhvata funkcije globalnog kapitala i kolektivnog rada, i da predstavlja prostornu (rezidencijalnu) manifestaciju globalne funkcije kapitala, koja je povezana sa lociranjem radnih mesta u određenim svetskim gradovima.

Kada je reč o nivoima analize društvene stratifikacije i nosilaca procesa džentrifikacije, Bridž smatra da se uprkos teorijskim razlikama između Gidensa i Harvija na osnovu njihovih shvatanja može izvesti da je džentrifikacija jedna od snaga neposredne strukturacije, ali da se primarni strukturirajući elementi nalaze izvan džentrifikovanog susedstva (Bridge, 1995). Pojačavajući efekat neposredne strukturacije (segragacija zajednice) nalazi se u susedstvima koja su klasno homogena (nedžentrifikovana ili potpuno džentrifikovana). Tako se džentrifikacija posmatra kao manifestacija objektivnog antagonizma prisutnog na radnom mestu između nove srednje

klase i radničke klase, kroz dominaciju i atomizaciju na nivou susedstva. Naime, zaključuje Bridž, svaki pristup džentrifikaciji koji se bavi klasnom strukturacijom mora uključiti procese izvan susedstva, jer se klasno konstituisanje ostvaruje izvan njega (podela rada i odnosi na radnom mestu), ili pre nego što se proces džentrifikacije dogodio (socijalizacija životnog stila i ukusa) (Bridge, 1995).

Iako se iz neoveberijanske perspektive pretpostavlja da je džentrifikacija klasni proces, u analizi se koristi hijerarhija društvenih klasa prema popisu zanimanja. Tako Lej (1986) polazi od uspona nove servisne klase (na najvišem nivou apstrakcije), na osnovu popisnih podataka o poslovima u kvartalnom sektoru i univerzitetskom obrazovanju, ali više pažnje posvećuje njihovom vrednovanju pogodnosti (istorijskih) susedstava koja se smatraju značajnim za džentrifikaciju (na nivou konjunktura) (Lej, 1986).

Smit izjednačava džentrifikatore sa kapitalistima klasifikujući ih kao vlasnike-preduzimače. Nasuprot kapitalistima preduzimačima, Bridž ističe da strategije revalorizacije koje primenjuju džentrifikatori, posebno akteri pionirske džentrifikacije, nisu ograničene samo na područje razmenske vrednosti, već da džentrifikovana imovina za njih ima upotrebnu vrednost. Bridž još ukazuje da se porast cena imovine u susedstvima koja se džentrifikuju, odnosi i na stanove u vlasništvu radničke klase, i da u tom slučaju nema klasnog suprotstavljanja (različitih interesa) između stanovnika radničke klase i džentrifikatora iz srednje klase. Prema Bridžu njihov klasni antagonizam se prevazilazi kada vlasnici stanova iz radničke klase rentiraju svoju imovinu ili kada lokalni, manji građevinari iz radničke klase kupuju i adaptiraju objekte, špekulišući u procesu džentrifikacije (Bridge, 1995). Tako Bridž zaključuje da džentrifikacija može biti primarna snaga strukturacije u troklasnom modelu samo u nekim kritičnim momentima konflikta između stanovnika radničke klase i stanovnika srednje klase oko izgleda susedstva, ili oko njegove upotrebne vrednosti (Bridge, 1995). U empirijskim i teorijskim analizama prisutan je ambivalentan stav o uticaju stanovanja na klasne odnose – susedski odnosi se percipiraju kao mogući pokretač klasne svesti, ali se ističe i da rezidencijalna segregacija fragmentiše radnu snagu.

Iako se džentrifikatori povezuju sa porastom servisne i kreativne klase, više pažnje u teorijskoj i empirijskoj analizi se posvećuje njihovom životnom stilu nego određivanju klasno/slojne pozicije, jer životni stil omogućava isticanje razlika između džentrifikatora i ostalih pripadnika srednje klase. I u analizi životnog stila džentrifikatora primenjuje se Burdijeova teorija. Akteri džentrifikacije mogu se posmatrati kao „frakcija klase” ili „deo klase” u burdijeovskom smislu distinkcije ukusa u odnosu na

ostale pripadnike srednje klase. Sledeći Burdijeovo razlikovanje frakcija u okviru klasa, i među akterima džentrifikacije se prave razlike u zavisnosti od vrste i količine kapitala, a time i ukusa. Prvi džentrifikatori poseduju viši kulturni kapital, dok ostali džentrifikatori poseduju viši ekonomski kapital u odnosu na njih. Pioniri džentrifikacije, među kojima je značajan broj umetnika, nastoje da razviju i istaknu svoj sofisticirani ukus i posebni stil života. Kako se proces širi njihov životni stil postaje sve popularniji, što utiče na porast tražnje i ulazak privatnog sektora.

Burdijeova teza o konverziji kapitala ima značajno mesto u istraživanjima dinamike transformacije džentrifikovanih susedstava. Stoga se odnos kulturnog i ekonomskog kapitala, kao i konverzija kulturnog u ekonomski kapital, najviše primenjuju u analizi diverzifikacije fenomena, posebno vremenske, kada se identifikuju dve faze džentrifikacije: pionirska i profitabilna džentrifikacija. Pored teorija kapitala, kao što je već rečeno, prelaz pionirske u profitabilnu džentrifikaciju može se čitati iz Lefevrove trijade: prostorne prakse, reprezentacije prostora i prostorne reprezentacije, kao i Harvijevog uspostavljanja monopolske rente (kolektivnog simboličkog kapitala).

Prvi džentrifikatori iskoristili su kulturni kapital kako bi postigli drugačiji stil života – set vrednosti koje daju prednost urbanim životnim stilovima. U ovom slučaju, kulturni kapital se posmatra kao sredstvo regeneracije u kojem nastaje džentrifikacijska estetika (objektifikovani kulturni kapital). Potvrdu da se kulturni kapital može konvertovati u ekonomski predstavljaju naselja u kojima je kulturni kapital konsolidovan tokom vremena, a koja postaju predmet profitabilne džentrifikacije. U ovim susedstvima, džentrifikatorska estetika predstavlja preduslov za dolazak, i upadljivu potrošnju novih stanovnika, koji poseduju visok ekonomski kapital i niži inovativni kulturni kapital (Bridge, 2006). Zukin ističe da nakon što se rutinizuju estetski aspekti procesa, kulturni kapital u vidu džentrifikatorske estetike ulazi u ukupnu cenu imovine (Zukin, 1989, 1995).

Lej, takođe, prepoznaje paradoks džentrifikacije, kojim komodifikacija džentrifikovanih susedstava može da uništi sve ono što „estetsko oko” vrednuje. Dakle, gubitak autentičnosti i komodifikacija umetnosti i kulture posledica su dolaska ekonomskog kapitala u susedstvo. Posledica je, prema Zukin, velika sličnost između Diznilenda i komodifikovanog umetničkog/kulturnog miljea džentrifikovanog susedstva jer su oba primeri „tokova kulturnog kapitala” (Zukin, 1991), i sastavni deo funkcionisanja simboličke ekonomije i umetničkog načina proizvodnje (Zukin, 1989).

Kada se proces džentrifikacije poveže sa konceptom urbaniteta grada, pažnja se usmerava na razumevanje grada i susedstva kao društvenog prostora, pri čemu se, takođe, kombinuju različiti pristupi i nivoi analize.

Veza urbaniteta i džentrifikacije analizira se kroz mezo nivo urbane politike, kao i kroz uticaj životnih stilova, kulturnog i ekonomskog kapitala na obeležja socioprostorne zajednice susedstva – grupni identitet, koheziju, distancu – iz čega i ishodi urbanitet na mezo nivou. U ovom segmentu analize, dakle, posledice džentrifikacije dovode se u vezu sa uzrocima procesa (strukturnim i akterskim) ukrštanjem analiza makro i mezo faktora, čiji se uticaji reflektuju na nivo konkretnog susedstva – mikronivo. I u ovom aspektu, Lefevrova teorija najdirektnije pruža matricu kombinovanja različitih analitičkih nivoa, posebno trijada produkcije prostora, koja je u postojećoj literaturi odnosno istraživanjima prepoznata, ali ne i značajnije primenjivana matrica. U ovom smislu, džentrifikacija se može analizirati kao reprezentativni prostor i prostor reprezentacije (moćnih aktera), kao i prostor svakodnevnih praksi (Lefebvre, 2005), koji, međutim, isključuje značajan segment stanovništva, bez obzira što druge dve dimenzije produkcije prostora u značajnoj meri nameću ukupnim stanovnicima grada džentrifikacijske prostore kao identitetske markere (argument da povećavaju opštu privlačnost grada i sl.).

Džentrifikacija ima značajne posledice na socijalnu održivost susedstva u svim dimenzijama ovog pojma. S jedne strane, moglo bi se reći da je u džentrifikovanim susedstvima relativno prisutna profesionalna, rodna i etnička raznolikost, različiti tipovi partnerskih odnosa i porodičnih oblika, kao i alternativni stilovi života. S druge strane, potvrđena je klasna homogenizacija, dominacija visokoobrazovanih i visokoplaćenih zanimanja. Socijalna kohezivnost susedstva može biti u porastu usled njegove homogenizacije u pogledu klasne pripadnosti (ili životnog stila). I u slučajevima kada ne dolazi do homogenizacije u susedstvu, prema Smitu, viša klasa ne uspeva da uspostavi interakciju sa svojom okolinom, odnosno odbacuje i ignoriše realnost drugih ljudi u susedstvu, ljudi koji stvaraju specifičan identitet mesta i samog grada (Smith, 1996). U tom smislu može se reći da džentrifikovana susedstva imaju karakteristike zajednice, ali pre svega u domenu identitetske dimenzije, a mnogo manje u domenu povezivanja sa „drugima“, što u analizi džentrifikacije otvara mesta i za Zimelova razmišljanja o specifičnostima društvenog povezivanja u urbanoj sredini.

Značajna pažnja, međutim, posvećuje se demokratskom deficitu džentrifikovanih susedstava, narušavanjem javnosti jer džentrifikacijski prostori nisu življeni prostori za sve veći segment populacije, i zato što se džentrifikatori sve više oslanjaju na privatnu proviziju urbanih servisa. Dakle, ne samo da se potiskuje šira javnost iz upotrebe džentrifikovanih prostora, već i javna politika u kreiranju prostora (Dear and Flusty, 2002), iz čega ishodi i da su džentrifikatori nezainteresovani za javna pitanja – javnu potrošnju i javne prostore.

Kao tipičan fenomen postmodernog grada, proces džentrifikacije je paradoksalan jer, s jedne strane urušava urbanitet – homogenizuje su-sedstva i nosi opasnost ugrožavanja društvene produkcije prostora niže dohodovnih grupa, dok se s druge strane povezuje sa vizijom grada kao oslobađajućeg mesta, u kome se neguje kulturna, etnička i rasna različitost. Naime, u postmodernom gradu se proklamuje multikulturalizam uz istovremeni porast materijalnih i simboličkih granica u džentrifikovanim prostorima. Tako džentrifikacija potvrđuje da je postfordistički grad prestao da bude mesto susreta pripadnika različitih kultura, i izgubio je glavnu karakteristiku javnog prostora – dostupnost svim građanima. Paradoksalnost procesa se ogleda i u jazu između koncepta i prakse: u projektima džentrifikacije govori se o „boljem gradu”, koji u praksi znači izgradnju novih objekata potrošnje po modelu koji se realizuje na više ili manje sličan način u mnogim gradovima – bez uvažavanja autentičnosti određenog prostora, vremena i društva (Čaldarović, Šarinić, 2008).

Džentrifikacija se tako pokazuje kao ilustracija Lefevrove tvrdnje da kada se urbani prostor tretira kao imovina, kao roba, to je u suprotnosti sa „gradom kao delom” (Lefebvre, 1996), koje se stvara i obnavlja u svakodnevnoj praksi stanovnika grada. U osnovi, neoliberalna faza kapitalizma, odnosno preduzetnička urbana politika sadrži limite urbaniteta, što u analizi procesa džentrifikacije naročito naglašava strukturna tradicija – posebno regulaciona teorija. Harvi, tako, posmatra ideju postmodernog grada kao novu strategiju kapitala u korišćenju prostora koji stavlja potrošnju kulture u službu svoje oplodnje.

Ipak, varijeteti u prostornim i vremenskim aspektima, odnosno akterima, ne mogu se razumeti bez uključivanja pristupa usmerenih na razumevanje delanja, što se kontekstualizuje i uočava u analizi konkretnih primera gradova razvijenih zemalja. U gradovima koji zauzimaju više pozicije u urbanoj hijerarhiji država posredno, merama urbane politike, podstiče džentrifikaciju (Smit, Zukin, Lis), dok u gradovima koji se nalaze na nižim pozicijama država inicira proces i manifestno je prepoznata kao akter džentrifikacije.

U slučaju postsocijalističkih gradova osnovna pitanja su u kojoj meri, i koji tip džentrifikacije je prisutan. Razmatra se koji je minimum socio-prostornih elemenata neophodan da bi se prostorna promena definisala kao džentrifikacija. Fenomen se prvenstveno analizira iz strukturalističke perspektive (struktura ekonomije, razvijenost postindustrijskog grada, preduzećna urbana politika) jer nerazvijenost pionirske džentrifikacije ograničava primenu onih konceptata koje se bave akterskom stranom. U postsocijalističkim gradovima karakteristike socijalističkog i postsocijalističkog razvoja značajno utiču na manifestovanje fenomena džentrifikacije:

nepražnjenje centra tokom socijalizma, investiranje u susedstva srednje klase, raseljavanje u manjoj meri u odnosu na zapadne gradove, akteri ponude i tražnje su u najvećem broju slučajeva stranci i uloga javnog sektora je drugačija. Poređenjem Beograda, sa drugim postsocijalističkim gradovima može se uvideti koliko je džentrifikacija uslovljena stepenom ekonomske razvijenosti, postindustrijskom ekonomijom (naprednim uslugama i simboličkom ekonomijom), prisutnošću stranih investicija, što sve utiče na razvijenost građevinske industrije, tržište nekretnina, i na tražnju za džentrifikovanim prostorima. Karakteristike postsocijalističke transformacije i nerazvijenost postindustrijske ekonomije uticali su na nediferenciranje srednje klase (slaba servisna i kreativna klasa) i manifestaciju različitih životnih stilova koji su povezani sa džentrifikacijom. Može se zaključiti da u Beogradu nije prisutan fenomen pionirske džentrifikacije, a projekat Beograd na vodi predstavlja primer profitabilne džentrifikacije.

Na kraju treba istaći da je primena sociološke analize dala značajan doprinos razumevanju procesa džentrifikacije na različitim nivoima: makro-mezo-mikro, kao i da je proučavanje procesa džentrifikacije od strane sociologa podstaklo približavanje različitih teorijskih pristupa, što se pokazalo kao nezaobilazno za razumevanje ovog fenomena. Analiza procesa džentrifikacije predstavlja izazov za sociologiju, posebno za sociologiju grada, jer podstiče inovacije u teorijskim pristupima i konceptima.

LITERATURA

- Allen, C., Blandy, S. (2004): *Fables of the reconstruction: Inner-urban regeneration, city centre living and the reinvention of urban space*, International conference Adequate & Affordable Housing for All, Toronto.
- ARS *Anketa o radnoj snazi* (2016)
- Amin, A. (1994): „Post-modernism: Models, Fantasies and Phatoms of Transition”, in: Amin A. (ed.) *Post-Fordism*, Oxford: Blackwell.
- Arandarenko M. (2011): *Tržište rada u Srbiji: trendovi, institucije, politike*, Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu.
- Atkinson, R. (2000a): „The hidden costs of gentrification: displacement in Central London”, *Journal of Housing and the Built Environment*, 15 (4), str. 307-326.
- Atkinson, R. (2000b): „Measuring gentrification and displacement in Greater London”, *Urban Studies*, 37 (1), str. 149-165.
- Atkinson, R. (2003): „Introduction: Misunderstood Saviour or Vengeful Wrecker? The Many Meanings and Problems of Gentrification”, *Urban Studies*, 40(12), str. 2343-50.
- Atkinson, R. (2004): „The Evidence on the Impact of Gentrification: New Lessons for the Urban Renaissance?”, *European Journal of Housing Policy*, 4 (1), str. 107-31.
- Atkinson, R. (2006): „Padding the Bunker: Strategies of Middle-class Disaffiliation and Colonisation in the City”, *Urban Studies*, 43(4), str. 819-832.
- Atkinson, R. and Bridge, G. (2004): *Gentrification in a Global Context: The New Urban Colonialism*, London: Routledge.
- Atkinson, R. and Flint, J. (2004): Fortress UK? Gated communities, the spatial revolt of the elites and time-space trajectories of segregation, *Housing Studies*, 19(6), str. 875-892.
- Babović, M. (2012): „Novo prilagođavanje: ekonomske strategije društvenih slojeva u Srbiji u periodu ekonomske krize”, u: D. Marinković i S. Šljukić (ur.) *Pro-mene u društvenoj strukturi i pokretljivosti*, Novi Sad: Odsek za sociologiju FF u Novom Sadu.
- Backović, V. (2005): „Evropski gradovi u postsocijalističkoj transformaciji”, *Sociologija*, Vol. XLVII, No 1.

- Backović, V. (2007): Arhitektura u globalnom gradu, u: R. Bogdanović (ur.) *Nova urbanost. Globalizacija – tranzicija*, Beograd: Društvo urbanista Beograda.
- Backović, V. (2010): *Socioprostorni razvoj Novog Beograda*, Beograd: ISI FF i Čigoja
- Backović, V. (2013): „Socijalna održivost projekata džentrifikacije”, u: M. Petrović (ur.): *Izazovi održivog razvoja*, Beograd: ISI FF.
- Backović, V. (2016): „Dominantni pristupi u proučavanju procesa džentrifikacije”, *Sociologija*, 58 (3): 372-388.
- Backović, V. i I. Spasić (2014): „Identitet grada: mišljenje lokalnih aktera u četiri urbane sredine”, *Sociologija*, Vol. LVI, No 2.
- Bagli, C. (1991): 'De-gentrification' Can Hit When Boom Goes Bust, *The New York Observer* 5 August, str. 12.
- Bailey, N. and D. Robertson (1997): „Housing Renewal, Urban Policy and Gentrification”, *Urban Studies*, 34(4), str. 561-78.
- Basan, M. (2001): „Za obnovu urbane sociologije”, *Sociologija*, Vol. XLIII, No. 4
- Bauman, Z. (2003): „Turisti i vagabundi”, u: V. Vuletić (ur.) *Globalizacija – mit ili stvarnost*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Bauman, Z. (2009): *Fluidni život*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Beck, U. (2000): „Living Your Own Life in a Runaway World: Individualisation, Globalization and Politics”, in: W. Hutton & Giddens, A. (eds.) *Global Capitalism*, New York: The New Press.
- Belanger, H. (2007): „Public Spaces in Gentrifying Neighbourhoods: Conflicting Meanings?”, ENHR 2007 International Conference 'Sustainable Urban Areas'.
- Bell, D. and M. Jayne (2004): *City of Quarters*, Ashgate
- Bodnar, J. (2001): *Fin de millenaire Budapest: metamorphoses of urban life*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Bodrijar, Ž. (1991): *Simulakrumi i simulacija*, Novi sad: Svetovi.
- Bodrijar, Ž. (1993): *Amerika*, Buddy Books, Beograd.
- Bogdanović, R. (ur.) (2006): *Rekonstrukcija i revitalizacija grada*, Beograd: DUB.
- Bogdanović, R. (ur.) (2007): *Nova urbanost, globalizacija – tranzicija*, Beograd: DUB.
- Bolčić, S. (ur.) (1995): *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, Beograd: ISI FF.
- Bolčić S. i A. Milić (ur.) (2002): *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: ISI FF.
- Bondi, L. (1999): „Gender, class and gentrification: enriching the debate”, *Environment and Planning D: Society and Space* 17 (3), str. 261-282.
- Bounds, M., and Morris, A. (2006): „Second Wave Gentrification in Inner-City Sydney”, *Cities*, 23(2), str. 99-108.
- Bourne, L. (1993): „The myth and reality of gentrification: a commentary on emerging urban forms”, *Urban Studies*, 30 (1), str. 183-189.
- Bourassa, S. (1993): „The rent-gap debunked”, *Urban Studies*, 30, str. 1731-1734.

- Brenner N. and R. Keil (eds.) (2006): *The global cities reader*, London: Routledge.
- Bridge, G. (1995): „The space for class? On class analysis in the study for gentrification”, *Transactions of the Institute of British Geographers* 20 (2), str. 236-247.
- Bridge, G. (2001a): „Estate agents as interpreters of economic and cultural capital: the gentrification premium in the Sydney housing market”, *International Journal of Urban and Regional Research* 25 (1), str. 87-101.
- Bridge, G. (2001b): „Bourdieu, Rational Action and the Time-Space Strategy of Gentrification”, *Transactions of the Institute of British Geographers*, Vol. 26, No. 2.
- Bridge, G. (2006): „Perspectives on Cultural Capital and the Neighbourhood”, *Urban Studies*, Vol. 43, No. 4.
- Bridge G. and Dowling R. (2001): „Microgeographies of Retailing and Gentrification”, *Australian Geographer*, Vol. 32, No. 1.
- Brueghel, I. (1996): „Gendering the polarisation debate: a comment on Hamnett’s ‘Social polarisation, economic restructuring and welfare state regimes’”, *Urban Studies*, 33, str. 1431-1439.
- Burdije, P. (1976): „Klasna funkcija umetnosti”, *Kultura*, br. 32, str. 90-113.
- Burdije, P. (1998): „Društveni prostor i simbolička moć”, u: I. Spasić (ur.) *Interpretativna sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Burdije, P. (2004): „Habitus i prostor stilova života”, *Kultura*, br. 109-112, I, str. 131-170.
- Burdije, P. (2013): *Distinkcija*, Podgorica: CID.
- Butler, T. and C. Hamnett (1994): „Gentrification, class and gender: some comments on Warde’s gentrification as consumption”, *Environment and Planning D: Society and Space*, 12, str. 477-493.
- Butler, T. (1997): *Gentrification and the Middle Classes*, Aldershot: Ashgate
- Butler, T. (2003): „Living in the Bubble: Gentrification and its ‘Others’ in North London”, *Urban Studies*, Vol. 40, No. 12, str. 2469-2486.
- Butler, T. and G. Robson (2001): „Social capital, gentrification and neighbourhood change in London: a comparison of three south London neighbourhoods”, *Urban Studies*, 38 (12), str. 2145-2162.
- Butler, T. and G. Robson (2003): „Negotiating Their Way In: The Middle Classes, Gentrification and the Deployment of Capital in a Globalising Metropolis”, *Urban Studies*, Vol. 40, No. 9, str. 1791-1809.
- Cameron, C. and J. Coaffee (2005): „Art, Gentrification and Regeneration – From Artist as Pioneer to Public Arts”, *European Journal of Housing Policy*, Vol. 5, No. 1
- Carpenter, J. and Lees, L. (1995): „Gentrification in New York, London and Paris: an international comparison”, *International Journal of Urban and Regional Research*, 19 (2) str. 286-303.
- Castells, M. (2000a): *Uspon umreženog društva*, Zagreb: Golden marketing.

- Castells, M. (2000b): Materials for an Exploratory Theory of the Network Society, *British Journal of Sociology* 51, str. 5-24.
- Christopherson, S. (1994): „The Fortress City: Privatized Spaces, Consumer Citizenship”, in: Amin A. (ed.) *Post-Fordism*, Oxford: Blackwell
- Clark, E. (1994): „Toward a Copenhagen interpretation of gentrification”, *Urban Studies* 31 (7), str. 1033-1042.
- Clarke, D. (2003): *The Consumer Society and the Postmodern City*, London: Routledge
- Caulfield, J. (1994): *City Form and Everyday Life. Toronto's Gentrification and Critical Social Practice*, Toronto: University of Toronto Press.
- Colliers Pregled tržišta nekretnina (2011)
- Coulson, N. E. and R. Leichenko (2004): „Historic Designation and Neighborhood Turnover”, *Urban Studies*, 41, str. 1587-1600.
- Cox, R. and P. Watt (2002): Globalization, polarization and the informal sector: the case of paid domestic workers in London, *Area*, 34(1), str. 39-47.
- Cvejić, S. (2012): „Novi trendovi u klasno-slojnoj pokretljivosti u Srbiji”, u: D. Marinković i S. Šljukić (ur.) *Promene u društvenoj strukturi i pokretljivosti*, Novi Sad: Odsek za sociologiju FF u Novom Sadu
- Cvetinovic, M., I. Kucina and J.-C. Bolay (2013): An engine for bottom-up urban development in action: A case study of Savamala civic district. Volume „Frontiers of planning”, Brisbane, Australia.
- Cvetinović, M., T. Maričić, and J.-C. Bolay (2016): „Participatory urban transformations in Savamala, Belgrade capacities and limitations”, *Spatium* (36), str.15-23.
- Čaldarović O. i J. Šarinić (2008): „First signs of gentrification? Urban regeneration in the transitional society: the case of Croatia”, *Sociologija i prostor*, 46, 181-182 (3-4).
- Čaldarović O. (2011): *Urbano društvo na početku 21. stoljeća*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Čejni, D. (2003): *Životni stilovi*, Beograd: Clio.
- Dajč, H. (2012): „Uspon i degradacija savskog priobalja”, *Limes plus*, 1-2, str. 97-112.
- Danilović-Hristić (2007): „Tržni centri kao novi univerzalni javni prostor”, u: R. Bogdanović (ur.) *Nova urbanost, globalizacija – tranzicija*, Beograd: DUB.
- Davis, M. (1990): *City of Quartz: Excavating the Future in Los Angeles*, New York: Verso.
- Davis, M. (1998): *Ecology of Fear: Los Angeles and the Imagination of Disaster*, London: Picador
- Dear M. and S. Flusty (2002): *The spaces of postmodernity: readings in human geography*, Oxford: Blackwell Publishing.
- Dragičević-Šešić, M. (2009): Kultura u funkciji razvoja grada, *Kultura* 122/123.
- Engels, F. (1968): *Položaj radničke klase u Engleskoj*, Dela, tom 4, maj 1843 – septembar 1844, Beograd: Prosveta.

- Enyedi, G. (1996): „Urbanization under Socialism”, in: G. Andrusz; M. Harloe; I. Szelenyi (eds.) *Cities after Socialism*, Oxford, Cambridge: Blackwell Publishers.
- Enyedi, G. (1998): „Transformation in Central European Postsocialist Cities”, in: *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*, Budapest: Akademiai Kiado.
- Fainstein, S., Gordon, I. and M. Harloe (1992): *Divided Cities*, Blackwell Publishers
- Featherstone, M. (1994): „City Cultures and Post-modern Lifestyles”, in: Amin A. (ed.) *Post-Fordism*, Oxford: Blackwell.
- Featherstone, M. (2001): „Životni stil i potrošačka kultura”, *Diskrepancija*, sv. II, broj 4.
- Filipović, B. (2011): „Relacionizam Pjera Burdijea: između materijalističkog i lingvističkog strukturalizma”, *Sociologija*, Vol. LIII, No. 3.
- Florida, R. (2002): *The Rise of the Creative Class – And How It’s Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*, New York: Basic Books.
- Florida, R. (2005): „Cities and the Creative Class”, in: Lin J. and C. Mele (eds.) *The urban sociology reader*, London: Routledge: str. 290-302.
- Friedmann, J. (1995a): „Where we stand: a decade of world city research”, in: P. Knox and P. Taylor (eds.) *World Cities in a World-System*, Cambridge: Cambridge University Press, str. 21- 48.
- Friedmann, J. (1995b): „The world city hypothesis”, in: P. Knox and P. Taylor (eds.) *World Cities in a World-System*, Cambridge: Cambridge University Press, str. 317- 332.
- Forrest R. and A. Kearns (2001): „Social Cohesion, Social Capital and the Neighbourhood”, *Urban Studies*, Vol. 38, No. 12.
- Generalni plan Beograda 2021*. (2003): Službeni glasnik Republike Srbije, br. 47/2003
- Giddens, A. (1992): *The Transformation of Intimacy: Love, Sexuality and Eroticism in Late Modern Societies*, Cambridge, Polity.
- Gidens, A. (1998): *Posledice modernosti*, Beograd: Filip Višnjić.
- Glass, R. (1964): „Aspects of Change”, in Centre for Urban Studies (ed.) London: Aspects of Change, London: MacGibbon and Kee.
- Graham, B. (2002): „Heritage as Knowledge: Capital or Culture?”, *Urban Studies*, 39, No. 5–6: str. 1003–1017.
- Grbin, M. (2013): „Lefevrova misao u savremenoj urbanoj sociologiji”, *Sociologija*, Vol. LV, No 3.
- Hackworth, J. (2001): „Inner-city real estate investment, gentrification, and economic recession in New York City”, *Environment and Planning A*, Vol. 33, str. 863-880.
- Hackworth, J. and N. Smith (2001): „The changing state of gentrification”, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, Vol. 92, No. 4, str. 464-477.

- Hammel, D. and E. Wyly (1996): „A model for identifying gentrified areas with census data”, *Urban Geography*, 17, str. 248-268.
- Hamnett, C. (1973): „Improvement grants as an indicator of gentrification in inner London”, *Area* 5, str. 252-261.
- Hamnett, C. and P. Williams (1980): „Social change in London: a study of gentrification”, *Urban Affairs Quarterly*, 15 (4), str. 469-487.
- Hamnett, C. (1991): „The blind men and the elephant: the explanation of gentrification”, *Transactions of the Institute of British Geographers* 16, str. 259-279.
- Hamnett, C. (1992): „Gentrifiers or lemmings? A response to Neil Smith”, *Transactions of the Institute of British Geographers*, 17 (1), str. 116-119.
- Hamnett, C. and B. Randolph (1984): „The role of landlord disinvestment in housing market transformation: an analysis of the flat break-up market in central London”, *Transactions of the Institute of British Geographers*, 9, str. 259-279.
- Hamnett, C. (2008): „Gentrification, postindustrialism, and industrial and occupational restructuring in global cities”, in G. Bridge and S. Watson (eds.) *A Companion to the City*, Oxford: Basil Blackwell, str. 331-341.
- Hamnett, C. (2003): „Gentrification and the Middle-class. Remaking of Inner London, 1961-2001”, *Urban Studies*, vol. 40, No. 12, str. 2401-2426.
- Hannigan, J. (1995): „The Postmodern City: A New Urbanism?”, *Current Sociology*, 43 (1).
- Haralambos M. i M. Holborn (2002): *Sociologija, teme i perspektive*, Zagreb: Golden Marketing.
- Harvey, D. (1978): „The urban process under capitalism: a framework for analysis”, *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 1, No 2.
- Harvey, D. (1985): *The urbanisation of capital*, Oxford: Blackwell.
- Harvey, D. (1990): *The Condition of Postmodernity*, Oxford: Blackwell.
- Harvey, D. (1994): „Flexible Accumulation through Urbanization: Reflections on ‘Post-modernism’ in the American City”, in: Amin A. (ed.) *Post-Fordism*, Oxford: Blackwell.
- Harvey, D. (2003): „The Right to the City”, *International Journal of Urban and Regional Research*, 27(4), str. 939-41.
- Harvey, D. (2006): *Spaces of global Capitalism*, London and NY: Verso.
- Harvi, D. (2003): „Od fordizma do fleksibilne akumulacije”, u: V. Vuletić *Globalizacija – mit ili stvarnost*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 214-248.
- Harvi, D. (2005): „Od menadžerstva ka preduzetništvu: transformacija gradske uprave u poznom kapitalizmu”, u: S. Vujović i M. Petrović (ur.) *Urbana sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Harvi, D. (2013): *Pobunjeni gradovi*, Novi Sad: Mediterran publishing.
- Hirsch, J. and J. Esser (1994): „The Crisis of fordism and the Dimensions of a Post-Fordist Regional and Urban Structure”, in: Amin A. (ed.) *Post-Fordism*, Oxford: Blackwell.

- Hirt, S. and M. Petrović (2011): „The Belgrade Wall: The Proliferation of Gated Housing in the Serbian Capital after Socialism”, *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 35. 4.
- Horvat, S. (2007): *Znakovi postmodernog grada: Prilog semiologiji urbanizma*, Zagreb: Jesenski i Turk.
- Ignjatović, S. (2011): *Socijalni kapital: od akademskih rasprava do javne politike*, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Jager, M. (2010): „Class definition and the aesthetics of gentrification: Victoriana in Melbourne”, in: L. Lees, T. Slater, E. Wyly (eds.) *Gentrification reader*, London: Routledge.
- Jocić, N., Budović, A. and Winkler, A. (2017): „Dynamics Behind the Rise of a Creative Space? A Creative Quarter Development in Belgrade”, in: M. Murzyn-Kupisz and J. Działek (eds.) *The Impact of Artists on Contemporary Urban Development in Europe*, Springer, Cham.
- Kadijević, A. and Kovačević, B. (2016): „Degradative urbanistic and architectural aspects of the project „Belgrade Waterfront” (2012-2016)”, *Matica srpska Journal for fine arts* 44, str. 367-377.
- Kastels, M. (2005): „Evropski gradovi, informaciono društvo i globalna ekonomija”, u: S. Vujović i M. Petrović (ur.) *Urbana Sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Keddie, J. (2009): „Spatiality in gentrifying London: The case of Bermondsey”, <http://www.rccil.co.uk/>
- Krstić, I. (2015): „Džentifikacija Beograda, Budimpešte i Praga”, *Kultura*, br. 146, str. 86-103.
- Knostr, L. (1990): „Exploiting the rent gap: the theoretical significance of using illegal astrraisal schemes to encourage gentrification in New Orleans”, *Urban Geography*, 11, str. 48-64.
- Knox, L. P. (2011): *Cities and Design*, London and NY: Routledge.
- Kovacs, Z., Wiessner R. and R. Zischner (2013): „Urban Renewal in the Inner City of Budapest: Gentrification from a Postsocialist Perspective”, *Urban Studies*, Vol. 50, No. 1.
- Kubeš, J. (2013): „European post-socialist cities and their near hinterland in intra-urban geography literature”, *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, No. 19, str. 19-43.
- Landry, C. (1997): *The Creative City: A Toolkit for Urban Innovators*, London: Comedia.
- Lazić, M. (1994): *Razaranje društva*, Beograd: Filip Fišnjić.
- Lazić, M. (ur.) (2000): *Račji hod*, Beograd: Filip Fišnjić.
- Lazić, M. (2005): *Promene i otpori*, Beograd: Filip Fišnjić
- Lazić, M. (2011): *Čekajući kapitalizam*, Beograd: Filip Fišnjić.
- Lazić, M. i S. Cvejić (2004): „Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane postsocijalističke transformacije”, u: A. Milić (prir.) *Društvena transformacija*

i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma, Beograd: ISI FF.

- Lefebvre, H. (1996): *Writings on cities*, Oxford: Blackwell.
- Lefebvre, H. (2005): *The production of space*, Oxford: Blackwell.
- Lefevr, A. (2005): „Grad i urbano”, u: S. Vujović i M. Petrović (ur.) *Urbana Sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Lees, L. (1994a): „Gentrification in London and New York: an Atlantic gap?”, *Housing Studies*, 9 (2), str. 199-217.
- Lees, L. (1994b): „Rethinking gentrification: beyond the positions of economics or culture”, *Progress in Human Geography*, 18 (2), str. 137-150.
- Lees, L. and L. Bondi (1995): „De/gentrification and economic recession: the case of New York City”, *Urban Geography*, 16. Str. 234-253.
- Lees, L. (1996): „In the pursuit of difference: representations of gentrification”, *Environment and Planning A*, 28, str. 453-470.
- Lees, L. (1998): „Review of The new urban frontier by Neil Smith and Gentrification and the middle classes by Tim Butler”, *Environment and Planning A* 30, str. 2257-2260.
- Lees, L. (1999): „The weaving of gentrification discourse and the boundaries of the gentrification community”, *Environment and Planning D: Society and Space*, 17, str. 127-132.
- Lees, L. (2000): „A Reappraisal of Gentrification: Towards a „geography of gentrification”, *Progress In Human Geography*, 24(3), str. 389-408.
- Lees, L. (2003): „Super-gentrification: the case of Brooklyn Heights”, New York City, *Urban Studies*, 40.
- Lees, L., Slater, T. and Wily, E. (2008): *Gentrification*, Abingdon: Routledge.
- Lees, L. and Ley, D. (2008): „Introduction to special issue on gentrification and public policy”, *Urban Studies*, 45 (12), str. 2379-2384.
- Ley, D. (1980): „Liberal ideology and the post-industrial city”, *Annals of the Association of American Geographers*, 70, str. 238-258.
- Ley, D. (1986): „Alternative explanations for inner-city gentrification: a Canadian assessment”, *Annals of the Association of American Geographers*, 76 (4), str. 521-535.
- Ley, D. (1987a): „The rent-gap revisited”, *Annals of the Association of American Geographers*, 77 str. 465-468.
- Ley, D. (1987b): „Styles of the Times: Liberal and Neo-Conservative Landscapes in Inner Vancouver, 1968-1986.”, *Journal of Historical Geography* 13(1).
- Ley, D. (1993): „Gentrification in recession: social change in six Canadian inner-cities, 1981-1986”, *Urban Geography*, 13 (3), str. 230-256.
- Ley, D. (1996): *The New Middle Class and the Remaking of the Central City*, Oxford University Press, Oxford.
- Ley, D. (2003): „Artists, aestheticisation and the field of gentrification”, *Urban Studies*, 40 (12), str. 2527-2544.
- Lin J. and C. Mele (eds.) (2005): *The urban sociology reader*, London: Routledge.

- Lis, L. (2002): „Urbanistička renesansa i ulica, prostori kontrole i konflikta”, u: N. Fajf (ur.) *Prizori ulice*, Beograd: Clío.
- Lyons, M. (1996): „Employment, feminisation and gentrification in London 1981-93”, *Environment and Planning A*, 28, str. 341-356.
- Maffesoli, M. (1996): *The Time of the Tribes: The Decline of Individualism in Mass Society*, York City: Sage.
- Manić, Ž. (2013): „Operacionalizacija pojma društveni položaj u istraživanjima društvene strukture u Srbiji”, u: M. Lazić i S. Cvejić (ur.) *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*: Beograd: ISIFF i Čigoja.
- Marcuse, P. (1989): ‘Dual city’: a muddy metaphor for a quartered city, *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol 13, 4.
- Marcuse, P. (1993): „What’s so new about divided cities?”, *International Journal of Urban and Regional Research*, 17 (3), str. 355-65.
- May, J. (1996): Globalization and the politics of place: place and identity in an inner city London neighbourhood, *Transactions of the Institute of British Geographers*, 21(1), str. 194–215.
- McIntyre, Z. (2006): „Housing regeneration in Glasgow: Gentrification and upward neighbourhood trajectories in a post-industrial city”, *eSharp Issue* 7.
- Mejer, M. (2005): „Dalja upotreba pojma društvenog kapitala: uzroci i posledice po razumevanje gradova, zajednica i urbanih pokreta”, u: S. Vujović i M. Petrović (ur.): *Urbana Sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Merlin, P. and F. Choay (1988): *Dictionnaire de l’urbanisme et de l’amenagement*, Paris: Presses universitaire de France, str. 579-580.
- Milić A. et al. (2004): *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF.
- Mimica A. i M. Bogdanović (ur.) (2007): *Sociološki rečnik*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Mirkov, A. (2012): „Socijalna održivost grada: analiza koncepta”, *Sociologija*, 1.
- Mullins, P. (1991): „Tourism Urbanization”, *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol 15, str. 326-341.
- Munt, I. (1987): „Economic restructuring, culture, and gentrification: a case study in Battersea, London”, *Environment and Planning A*, 19, str. 1175-1197.
- Musil, J. (1993): „Changing Urban Systems in Post-communist Societies in Central Europe: Analysis and Prediction”, *Urban Studies*, Vol. 30, No. 6.
- Nemanjić M. i I. Spasić (ur.) (2006): *Nasleđe Pjera Burdijea*, Beograd: IFDT, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- O’ Connor, J., Banks, M. and A. Lovatt (2000): *Cultural Industries and the City*, ESRC Cities Summary No. 5.
- ODPM (Office of the Deputy Prime Minister) (2003): *Sustainable communities*, London.
- Ože, M. (2005): *Nemesta*, Beograd: Biblioteka XX vek.

- Pajvančić-Cizelj, A. (2017): *Globalni urbani procesi. Stanja, koncepti i alternative*, Novi Sad: Mediterran publishing.
- Palen, J. (1987): *The Urban World*, McGraw-Hill, Inc.
- Park, R. (2012): „Kulturni konflikt i marginalni čovek”, u: D. Marinković (prir.) *Čikaška škola sociologije 1920-1940*, Novi Sad: Mediterran publishing.
- Pavlović, V. (2006): „Burdijeov koncept simboličke moći i političkog kapitala”, u: M. Nemanjić i I. Spasić (ur.) *Nasleđe Pjera Burdijea: pouke i nadahnuća*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Pixova, M. (2012): *Struggle for the right to the city: alternative spaces in post-socialist Prague*, Ph.D Thesis, Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje.
- Petovar K. (2006): Okrugli stol – Mreža naselja u umreženom društvu: društvene i prostorne promjene u nekim tranzicijskim zemljama: izlaganja i diskusije, *Sociologija sela*, broj 171 (1).
- Petovar K. (2008): Sociološka interpretacija i objašnjenje procesa urbane obnove, Specijalističke sudije – Urbana obnova, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Petrović, D. (2008): *U međumrežju. Internet i novi obrasci društvenosti*, Beograd: Saobraćajni fakultet BU
- Petrović, M. (2000): „Gradovi u tranziciji: iskustvo razvijenih zemalja u poslednjim decenijama 20. veka”, *Sociologija*, Vol. 42, No. 3.
- Petrović, M. (2004a): „Globalizacija i gradovi”, *Sociologija*, Vol. XLVI, No. 1, str. 19-44.
- Petrović, M. (2004b): „Cities After Socialism as a Research Issue”, rad je objavljen na veb adresi London School of Economics: www.lse.ac.uk/depts/Global
- Petrović, M. (2004c): „Stambeni položaj i stambene strategije domaćinstava u Srbiji”, u: A. Milić (ur.): *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF.
- Petrović, M. (2007a): „Diversification of urban neighbourhoods: the Case Study in New Belgrade”, International Conference 25-28 June, Rotterdam, http://www.enhr2007rotterdam.nl/documents/W14_paper_Petrovic.pdf
- Petrović, M. (2007b): „Urbana obnova”, odrednica u: Mimica A. i M. Bogdanović (ur.) *Sociološki rečnik*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Petrović, M. (2007c): „Reurbanizacija”, odrednica u: Mimica A. i M. Bogdanović (ur.): *Sociološki rečnik*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Petrović, M. (2008a): „Istraživanje socijalnih aspekata urbanog susedstva: percepcija stručnjaka na Novom Beogradu”, *Sociologija*, Vol. L, No. 1, str. 55-78.
- Petrović, M. (2008b): „Savremeni koncepti razvoja grada: preduzetnički i postmoderni”, u: S. Vujović (ur.) *Društvo rizika*, Beograd: ISI FF.
- Petrović, M. (2009): *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja*, Beograd: ISIFF, Čigoja.

- Petrović, M. (2014): „Kvartovanje gradova: gubi li savremeni grad urbanitet”, uvodno izlaganje na Konferenciji: Uloga grada u savremenim društvima, Balkanski arhitektonski bijenale, 26-27 maj, Beograd.
- Pešić, V. (1977): „Društvena slojevitost i stil života”, u: *Društveni slojevi i društvena svest*, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pešić J. (2007): „Servisna klasa”, odrednica u: Mimica A. i M. Bogdanović (ur.) *Sociološki rečnik*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Popis (1991): Stanovništvo staro 15 godina i više prema školskoj spremi i pismenosti u %.
- Popis (2002): Stanovništvo staro 15 godina ili više godina prema polu, školskoj spremi i pismenosti.
- Popis iz 2011. godine: Stanovništvo staro 15 godina ili više godina prema polu, školskoj spremi i pismenosti
- Podmore, J. (1998): Re-reading the ‘loft living’ habitus in Montreal’s inner city, *International Journal of Urban and Regional Research*, 22, str. 285–302.
- Purcell, M. (2003): „Citizenship and the Right to the Global City: Reimagining the Capitalist World Order”, *International journal of urban and regional research*, Vol. 27, 3, str. 564-590.
- Putnam, R. (1993): *Making Democracy Work*, Princeton University Press.
- Pušić, Lj. (2009): *Grad bez lica*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Radonjić, O. (2012): Privredna struktura i (ne)održivost modela privrednog razvoja grada Beograda, *Limes plus – geopolitički časopis*, 1-2, str. 121–136.
- Redfern, P. (1997): „A new look at gentrification: 2. a model of gentrification”, *Environment and Planning A*, 29, str. 1335-1354.
- Redfern, P. (2003): „What Makes Gentrification ‘Gentrification’?”, *Urban Studies*, 40, str. 2351-2366.
- Robson, G. and T. Butler (2001): Coming to Terms with London: Middle-class Communities in a Global City, *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 25, Issue 1, str. 70–86.
- Rose, D. (1984): „Rethinking gentrification: beyond the uneven development of Marxist urban theory”, *Environment and Planning D: Society and Space*, 1, str. 47–74.
- Rofe, M. W. (2003): „I want to be Global”: Theorizing the Gentrifying Class as an Emergent Elite Global Community, *Urban Studies*, 40(12), 2511-2526.
- Ruostrila, S. and A. Kährik (2003): „Socioeconomic residential differentiation in post-socialist Tallinn”, *Journal of Housing and The Built Environment*, 18, str. 49-73.
- Sassen, S. (1991): *The Global City: New York, London, Tokyo*, Princeton: University Press.
- Sassen, S. (1995): „On concentration and centrality in the global city”, in: P. Knox and P. Taylor (eds.) *World Cities in a World-System*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Sasen, S. (2005): „O globalizaciji i formiranju novih orava na grad”, u: S. Vujović i M. Petrović (ur.) *Urbana sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Savage, M, Barloe, J., Dickens, P. and T. Fielding (1992): *Property, bureaucracy and culture: middle-class formation in contemporary Britain*, London: Routledge
- Savage et al. (2005): *Globalization and belonging*, London: Sage.
- Sekulić, N. (2002): Postmodernizam i kraj antropologije, *Sociologija* Vol. XLIV, No 4.
- Skler, L. (2003): „Rivalska shvatanja globalizacije”, u: V. Vuletić (ur.) *Globalizacija – mit ili stvarnost*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Slater, T. (2002): „Looking at the ‘North American City’ through the lens of gentrification discourse”, *Urban Geography*, 23, str. 131-153.
- Slater, T. (2003): „Comparing Gentrification in South Parkdale, Toronto and Lower Park Slope, New York City: A „North American” Model of Neighborhood Reinvestment?”, CNR Paper 11.
- Slater, T. (2006): The eviction of critical perspectives from gentrification research, *International Journal of Urban and Regional Research*, 30 (4), str. 737-757.
- Smith, N. (1979): „Toward a theory of gentrification; a back to the city movement by capital not people”, *Journal of the American Planning Association*, 45, str. 538-48.
- Smith, N. (1986): „Gentrification, the frontier and the restructuring of urban space”, in N. Smith and P. Williams (eds.) *Gentrification of the City* (Unwin Hyman, London), str. 15-34.
- Smith, N. (1987a): „Of yustries and housing: gentrification, social restructuring and the urban dream”, *Environment and Planning D: Society and Space*, 5, str. 151-172.
- Smith, N. (1987b): „Gentrification and the Rent Gap”, *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 77, No. 3, str. 462-465.
- Smith, N. (1996): *The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City*, London: Routledge.
- Smith, N. (2002): „New Globalism, New Urbanism: Gentrification as Global Urban Strategy”, *Antipode*, Vol. 34, Issue 3, str. 427-450.
- Smith, N. (2008): „Novi globalizam, novi urbanizam”, *Operacija grad: Priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti*, Zagreb: Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade.
- Soja, E. (2005): „Šest diskursa o postmetropolisu”, u: S. Vujović i M. Petrović (ur.) *Urbana sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Spasić I. (1998): *Interpretativna sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Spasić, I. (2006): „Distinkcija na domaći način: diskursi statusnog diferenciranja u današnjoj Srbiji”, u: M. Nemanjić i I. Spasić (ur.) *Nasleđe Pjera Burdijea:*

- pouke i nadahnuća*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Spasić, I. (2013): *Kultura na delu*, Beograd: Fabrika knjiga.
- Spasić, I. i V. Backović, V. (2017): *Gradovi u potrazi za identitetom*, Beograd: ISI FF
- Stanilov, K. (ed.) (2007): *The Post-Socialist City*, Dordrecht: Springer.
- Stoker, G. (2005): „Teorija režima i urbana politika”, u: S. Vujović i M. Petrović (ur.) *Urbana Sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- SRGB, *Strategija razvoja grada Beograda* (2008)
- Svirčić, Gotovac, A. (2010): „Aktualni revitalizacijski i gentifikacijski procesi na primjeru Zagreba”, *Sociologija i prostor*, 48, 187 (2), str. 197–221.
- Sykora, L. (1993): „City in Transition: The Role of Rent Gaps in Prague’s Revitalization”, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, Vol. 87, No. 4.
- Sykora, L. (1996): „Economic and social restructuring and gentrification in Prague”, *Acta. Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Comenianae* Nr. 37, str. 71-81.
- Sykora, L. (1998): „Commercial Property Development in Budapest, Prague and Warsaw”, In: *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*. Budapest: Akademiai Kiado.
- Sykora, L. (2005): „Gentrification in post-communist cities”, in: R. Atkinson, G. Bridge (eds.) *Gentrification in a Global Context*, London, New York: Routledge.
- Sykora, L. (2006): „Urban development, policy and planning in the Czech Republic and Prague”, in: U. Altrock and S. Gunter (eds.) *Spatial planning and urban development in the new EU member states*, Aldershot, UK: Ashgate.
- Szelenyi, I. (1996): „Cities under Socialism – and After”, in: G. Andrusz; M. Harloe; I. Szelenyi (eds.) *Cities after Socialism*, Oxford, Cambridge: Blackwell Publishers.
- Štulhofer A., Miladinov K. (2004): „Kraj intimnosti? Suvremenost, globalizacija i ljubavne veze”, *Sociologija*, Vol. XLVI, No. 1.
- Todorić J. i I. Ratkaj (2011): „Neighborhood perception as an indicator of gentrification in central zone of Belgrade”, *Journal of the Geographical Institute „Jovan Cvijić” SASA* 61(3), str. 63-79.
- Tomanović, S. (2006): „Primenljivost Burdijeovog koncepta socijalnog kapitala na proučavanje porodica u Srbiji”, u: M. Nemanjić i I. Spasić (ur.) *Nasleđe Pjera Burdijea: pouke i nadahnuća*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Tonkiss, F. (2005): *Space, the City and Social Theory*, Cambridge: Polity Press.
- Tosics, I. (2003): „City Development in Central and Eastern Europe since 1990”. In: Hamilton & Dimitrowska-Andrews (eds.) *Globalization and transformation in Eastern and Central European Cities*, The United Nations University
- Urry, J. (2000): *Sociology Beyond Societies: Mobilities for the Twenty-First Century*, London: Routledge.

- Uitermark, J., Duyvendak, J. W. & R. Kleinhans (2007): Gentrification as a governmental strategy. Social control and social cohesion in Hoogvliet, Rotterdam, *Environment and Planning A* 39 (1), str. 125-141.
- Urban Task Force (1999): *Towards an Urban Renaissance*, UK.
- Van Criekingen, M. and Decroly, J-M. (2003): „Revisiting the Diversity of Gentrification: Neighbourhood Renewal Processes in Brussels and Montreal”, *Urban Studies*, 40.
- Varady, D. (2012): *The Encyclopedia of Housing, Second Edition*, SAGE Publications, Inc.
- Veber, M. (1964): „Klase, staleži i stranke”, u: M. Đurić *Sociologija Maxa Webera*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Veblen, T. (2008): *Teorija dokoličarkse klase*, Novi Sad: Mediterran publishing.
- Virt, L. (2005): „Urbanizam kao način života”, u: S. Vujović i M. Petrović (ur.) *Urbana Sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Vujović, S. (1982): *Grad i društvo*, Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Vujović, S. (1990): *Ljudi i gradovi*, Budva: Mediteran.
- Vujović, S. (2004): „Akteri urbanih promena u Srbiji”, u: A. Milić (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF.
- Vujović S. i M. Petrović (ur.) (2005): *Urbana Sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Vujović S. i M. Petrović (2006): „Glavni akteri i bitne promene u postsocijalističkom urbanom razvoju Beograda”, u: S. Tomanović (ur.) *Društvo u previranju*, Beograd: ISI FF.
- Vujović S. (2007): Urbanitet, odrednica u: Mimica A. i M. Bogdanović (ur.) *Sociološki rečnik*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Vuletić, V. (2003): *Globalizacija – mit ili stvarnost*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Warde, A. (1991): „Gentrification as consumption: issues of class and gender”, *Environment and Planning D: Society and Space*, 9, str. 223-232.
- Williams, P. (1986): „Class constitution through spatial reconstruction? A re-evaluation of gentrification in Australia, Britain and the United States”, in N. Smith and P. Williams (eds.) *Gentrification of the City* (Unwin Hyman, London).
- Woolcock, M. (1998): „Social capital and economic development: towards a theoretical synthesis and policy framework”, *Theory and Society*, 27, str. 151-208.
- Wright, E. O. (1985): *Classes*, London New York: Verso.
- Wynne, D. and J. O'Connor (1998): „Consumption and the postmodern city”, *Urban Studies*, 35(5/6), str. 841-864.
- Zimel, G. (2005): „Veliki gradovi i duhovni život”, u: S. Vujović i M. Petrović (ur.) *Urbana Sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

- Zukin, S. (1987): „Gentrification: Culture and Capital in the Urban Core”, *Annual Review of Sociology*, Vol. 13, str. 129-147.
- Zukin, S. (1989): *Loft Living: Culture and Capital in Urban Change*, Rutgers University Press, New Brunswick.
- Zukin, S. (1991): *Landscapes of power: from Detroit to Disneyworld*, Oxford: University of California Press.
- Zukin, S. (1995): *The Cultures of Cities*, Blackwell.
- Zukin, S. (1998): „Urban Lifestyles: Diversity and Standardisation in Spaces of Consumption”, *Urban Studies*, 35(5/6), str. 825-839.
- Zukin, S. (2005): „Whose Culture? Whose City?”, in: Lin J. and C. Mele (eds.) *The urban sociology reader*, London: Routledge.
- Zukin, S. (2007): „Reading The Urban Villagers as a Cultural Document: Ethnicity, Modernity, and Capital”, *City & Community* 6.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.334.56
316.34(497.11)

БАЦКОВИЋ, Вера, 1978-
Džentifikacija kao socioprostorni fenomen savremenog grada /
Vera Backović. - Beograd : Čigoja štampa : Institut za sociološka
istraživanja Filozofskog fakulteta, 2018 (Beograd : Čigoja štampa). -
188 str. : ilustr. ; 24 cm

Tiraž 500. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. -
Bibliografija: str. 173-187.

ISBN 978-86-531-0413-9 (ČŠ)

a) Пројекат Београд на води - Социолошки аспект
b) Центрификација - Социологија града c) Град - Друштвена
стратификација d) Београд - Центрификација
COBISS.SR-ID 264850444